

ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
Український науковий журнал
Видається з серпня 2003 р.

Свідцтво про реєстрацію:
КВ № 5619 від 15.11.01.

Вища атестаційна комісія України визнала журнал фаховим виданням з політичних наук (постанова президії ВАК України №1-05/5 від 01.07.2010 р.) та з історичних наук (постанова президії ВАК України №1-05/3 від 14.04.2010 р.)

Передплатний індекс журналу – 49945
Засновники: **Український центр політичного менеджменту**
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України
Видавець: **ТОВ „Центр соціальних комунікацій”**
Шеф-редактор – **Анатолій Толстоухов**
Головний редактор – **Юрій Шайгородський**
Адреса: **Український центр політичного менеджменту,**
вул. Я. Галана, 2, м. Київ, 03061, Україна, тел. 457-92-15
E-mail: 010@politik.org.ua www.politik.org.ua

• політологія • історія • соціологія • психологія

• Політичний менеджмент •

ISSN 2078-1873

№ 2(47)
2011

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, академік Національної академії педагогічних наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, проректор Чорноморського державного університету ім. П. Могили

Євгеній Бородин, доктор історичних наук, перший заступник директора Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Микола Головатий, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, проректор з наукової роботи Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, завідувача відділом соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедри соціальних наук Університету економіки і права „КРОК”

Людмила Кормич, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувача кафедри соціальних теорій Національного університету „Одеська юридична академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, член-кореспондент Національної академії правових наук України, академік Української академії політичних наук, завідувача відділом правових проблем політології Інституту держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України

Андрій Кудряченко, доктор історичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, директор Інституту європейських досліджень Національної академії наук України

Юрій Левенець, доктор політичних наук, академік Національної академії наук України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук, завідувач відділом теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Май Панчук, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач відділом національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Анатолій Романенко, головний консультант Українського центру політичного менеджменту, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувач відділом теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Валерій Солдатенко, доктор історичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, директор Українського інституту національної пам'яті

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук, академік Національної академії педагогічних наук України, шеф-редактор журналу

Юрій Шайгородський, доктор політичних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Юрій Шаповал, доктор історичних наук, завідувач відділом етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Леонід Шкляр, доктор політичних наук, головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Валентин Якушин, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПОЛІТИКИ

Фелікс Рудич. Політичний режим в Україні: спроба політологічного аналізу	3
Василь Кремень, Василь Ткаченко. Толерантність як імператив: національна ідентичність в добу глобалізації	14

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Сергій Телешун, Світлана Ситник. Механізми правового забезпечення реалізації засад публічної політики	33
Володимир Шедяков. Стратегічне управління модернізацією країни: межі, можливості, оптимізація впливів	44
Юрій Шайгородський. Акіометрія державної молодіжної політики	54

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

Тарас Кравченко. Політичний конфлікт в умовах демократичних політичних систем	62
Олександр Модліцький. Політико-юридичні проблеми визначення змісту та елементів цивільно-процесуальних відносин	69

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ

Олександр Швирков. Партія-ФПГ як ключовий елемент української партійної системи	77
Олег Траверсе. Політичне лідерство як universum	85
Михайло Дем'яненко. Популізм: засоби маніпулятивного впливу на електорат	94
Ігор Клим. Особливості діяльності Верховної Ради України в періоди політичних криз ..	103
Євген Васильчук. Тенденції політичної ідеологізації радянсько-російської панк-ідеології	112

ПАРТОЛОГІЯ

Юрій Пивоваров. Програмові засади українських політичних партій у дихотомії „націоналізм – демократія”	117
---	-----

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА

Максим Паламарчук. Національна безпека: діалектика застосування широкого і вузького підходів	128
---	-----

ВОЄННА БЕЗПЕКА

Юрій Недзельський. Програма „Партнерство заради миру” та особливості приєднання до неї України	136
---	-----

УКРАЇНА І СВІТ

Тетяна Сидорук. Внутрішньополітичні фактори стримування євроінтеграційного курсу України	147
---	-----

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Артем Сапсай. Сучасна ООН як дорадчий інститут глобального управління	156
--	-----

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Тамара Ковальова, Юлія Каплан. Особливості виборів до регіональних рад у країнах – членах Європейського Союзу	167
Ганна Негуляєва. Особливості функціонування тіньових урядів у деяких західних країнах	176

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

КРУГЛИЙ СТИЛ

Вийшов у світ №2 (46) журналу „Соціальна психологія”	186
---	------------

Рекомендовано до друку

Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Протокол № 2 від 17.03. 2011 р.

Підписано до друку 31.03.2011 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 14,95. Облік.-вид. арк. 11,79. Зам. № 010. Наклад 150 примірників

Надрук. з готових фотоформ видавництва „Інтер Графіка” 36000, м. Полтава, вул. Кагамлика, 80

УДК 321.1

Політичний режим в Україні: спроба політологічного аналізу

Фелікс Рудич,

доктор філософських наук,
завідуючий відділом

теоретичних та прикладних проблем політології
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України

На нинішньому етапі розвитку українського суспільства актуальним є формування дійового політичного класу, покликаного виконувати дві функції: перша – управління суспільством і державою; друга – відтворення системи цінностей, які об'єднували б учасників політичного процесу.

Ключові слова: політичний режим, політичний клас, депутатський корпус, президент, уряд.

At the modern stage of the development of Ukrainian society it is important to form effective political class, which can perform two functions: the first – to govern a state and society, the second – to reconstruct the system of values that would consolidate the participants of political process.

Keywords: political regime, political class, deputy corps, president, government.

Термін „політичний режим” – похідний від латинського слова *regimen*, тобто напрям, кермо, правитель, – з'явився в західній літературі ще в XIX столітті, а в широкий науковий обіг увійшов після Другої світової війни.

Політичний режим представляє сукупність засобів і методів, за допомогою яких правлячий політичний клас (чи група класів) здійснює своє економічне і політичне панування, владу в суспільстві. І ще: політичний режим є середовищем і умовою політичного життя суспільства, відповідним політичним кліматом, який існує в суспільстві на даному етапі історичного розвитку [1].

Політична історія людства переконливо свідчить: домінуючою тенденцією розвитку цивілізації є поступова демократизація суспільного життя. Процес цей відбувається суперечливо, з „припливами” і „відпливами”, але все ж у напрямі від тоталітаризму через авторитаризм до демократії, становлення правової держави і громадянського суспільства.

7 лютого 2010 року В. Янукович був обраний Президентом України. 14 лютого Центральна Виборча Комісія офіційно оголосила про це, а 25 лютого відбулася інаугурація нового Президента.

Президентські вибори 2010 року, наступні зміни в політичному житті України поклали кінець руйнівному правлінню націонал-радикалів. З прийняттям Основ внутрішньої і зовнішньої політики на законодавчому рівні визначені головні напрями політичного курсу України.

Весь період після президентських виборів чітко поділяється на два етапи.

Перший етап. До середини листопада 2010 року. Відновлено керованість державою. Протягом місяця утворено більшість в парламенті. Відправлено у відставку діючий уряд, сформовано новий, який очолив М. Азаров. Відновились переговори з МВФ, що дозволило утримати Україну від дефолту і розпочати вихід з економічної кризи.

Нормалізовано україно-російські відносини. У квітні 2010 року в Харкові президенти двох країн підписали угоду про зниження ціни на російський газ для України на 100 доларів і продовження перебування Чорноморського флоту РФ в Криму на 25 років.

До цього слід додати скасування Конституційним Судом політичної реформи 2004 року, що створило умови для розширення повноважень Президента і вибудови чіткої вертикалі влади. Цьому сприяла і сформована більшість у всіх обласних радах за результатами виборів, за винятком трьох західних областей.

В. Янукович, підсумовуючи перший рік свого президентства, назвав головним досягненням уряду політичну та економічну стабільність. „По-перше, це зростання ВВП на 4,5 відсотка, по-друге, зниження інфляції з 13 до 9 відсотків, зниження дефіциту бюджету з 15 до 5 відсотків, збільшення промислового виробництва на 11 відсотків” [2].

Другий етап. До середини листопада у Президента виходило практично все, що він хотів. З середини листопада розпочалася смуга серйозних проблем.

В практичній діяльності політичні сили, які прийшли до влади, зустрілися з величезними труднощами, масштаби і серйозність яких, судячи з усього, перед здобуттям важелів державного управління усвідомлювались ними не повною мірою. Дезорганізована економіка, спустошена державна скарбниця, зубожіння величезної кількості населення роблять усе більш проблематичним в короткий термін здійснення обіцянок змінити на краще становище в країні, життя людей.

Серед 28 постсоціалістичних країн Україна з лідерів за розвитком економіки в 2004 році 2009 року опинилася в аутсайдерах. „Регіонали вибудували залізобетонну вертикаль влади, але анонсованого економічного дива поки не видно і українцям уже не обіцяють „поліпшення життя вже сьогодні”... Є лише один шлях до економічного зростання – тяжка, наполеглива праця” [3].

Наприкінці листопада відбулися масові протести підприємців проти Податкового кодексу. Влада вимушена йти на поступки. В кінці грудня заарештовано Ю. Луценка, порушено кримінальні справи проти Ю. Тимошенко. США і ЄС зробили кілька заяв стосовно демократії в Україні. Виникли проблеми в переговорах з Росією з газових питань.

Судячи з усього, другий рік правління для нової влади буде також важким. Проте, незважаючи на всі проблеми, ситуація не видається безнадійною.

По-перше, за всіма прогнозами цього року складеться позитивна кон'юнктура на ринку основних наших продуктів – сталі, продовольства, хімічної продукції. Зростатимуть ціни на нафту, що збільшить наш експорт в Росію, інші країни СНД. В результаті буде зростати економіка.

По-друге, зростання економіки, жорстка бюджетна політика, новий Податковий кодекс, підвищення цін на комунальні послуги дозволять до кінця року збалансувати бюджет і нагромадити кошти для значного збільшення соціальних виплат.

По-третє, критика з боку Заходу – це негативний сигнал. Проте вона не критична до того часу, поки Європа і США не перейдуть від слів до діла – не змусять МВФ припинити кредитувати Україну. Скоріш за все, вони на це не підуть, маючи на увазі місце і роль України в геополітичному просторі.

До цього слід додати: проведення Євро—2012 буде мати сильний позитивний ефект для нації як в плані психологічному, так і в економічному. В цьому контексті слід розглядати і можливе підписання угоди про безвізовий режим з Європейським Союзом, що полегшить працевлаштування українцям і знизить соціальну напругу всередині країни.

Нагальною потребою на сучасному етапі є сильна демократична влада. Вона має ґрунтуватися на довірі народу, його активній участі у здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри, поряд з багатьма іншими передумовами, вирішальними є етично вмотивовані дії владних структур, лідерів держави, політичної еліти. Остаточний вихід з глибокої економічної кризи, в якій і досі перебуває країна, можливий лише на шляху поглиблення демократії, активного використання матеріального та інтелектуального потенціалу країни. Для цього народ як суверен, від якого виходить вся влада в державі, повинен мати організаційні структури для реалізації своєї владної волі. Розвинена партійна система, сучасні форми безпосередньої і представницької демократії та опозиції – вирішальні передумови незворотності демократичного процесу.

Окремо про опозицію. Термін „опозиція” політична наука, як відомо, визначає як протидію, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії. Опозиція є неодмінним компонентом, індикатором демократичного суспільства й правової держави. У політичній практиці й науці визначаються різні види і форми політичної опозиції: щодо системи влади – лояльні і нелояльні; за місцем дії – парламентські й непарламентські; за способом дії – системні та ситуативно орієнтовані.

Цивілізована опозиція – це коли суперечності між більшістю і меншістю не ставлять під загрозу основи конституційної і правової системи. У класичному розумінні цивілізована опозиція – це коли не тільки партія, що перемогла, визнає законність і справедливість правил гри. А й партія переможена також, хоча саме їй це визнання дається нелегко. Зауважимо: переможена партія виходить з того, що в ході суперництва зіткнулися не сили Добра і Зла, а лише земні інтереси, кожен з яких законний, і що благополуччя однієї сторони не досягається за рахунок кривдження іншої. Зрештою, політичні перемоги й поразки не є остаточними: слід потерпіти до наступних виборів.

Коли ж політична боротьба сприймається як зіткнення Добра і Зла, коли партія-переможниця прагне розпочати національну історію з „чистого аркуша”, „переграти” її, а переможені чекають свого часу, аби повернути рух історії у зворотному напрямі, то така протидія, така опозиція не може вважатися конструктивною. „Громадяни режимів, що демократизуються, мають думати інакше про природу політичної гри і влади, переходити від жорсткої політики „хто кого” до політики, орієнтованої на компроміс і створення механізмів залучення населення в політику” [4].

Отже конструктивна опозиція має бути альтернативною, а не антагоністичною політиці, стратегії і тактиці панівної владної еліти. До цього часу такої опозиції в Україні не існує. Опозиція не сприймається суспільством як реальна альтернатива владі, ефективність її діяльності залишається низькою.

Діяльність громадян на підтримку своєї влади є вирішальним соціальним ресурсом демократичної держави. В Україні поки що цього не сталося. Штучно створено унікальну спекулятивну й кримінальну буржуазію, метою якої є не економічне зростання країни, а власне збагачення. За кордон вивозяться сировина й матеріали, там же розміщується набутий на обкраданні народу капітал. „Багато хто навіть з освічених людей погано розуміє, що бути багатою людиною в бідній країні соромно й аморально, що особисте благо невід’ємне від блага Вітчизни” [5].

Кримінальна й напівкримінальна буржуазія рветься (і не безуспішно) до влади і діє за принципом: влада – як горілка. Її або немає, або ж коли вона є, то її не вистачає. Люди працьовиті, енергійні, високої культури та інтелекту, які переймаються честю і благом країни, залишилися без правової підтримки й належної винагороди за сумлінну працю. Це катастрофічно знижує довіру громадян до влади.

Вирішальним ресурсом демократичної влади є не нагромадження речей, грошей, земель, а високорозвинене матеріальне й духовне виробництво. Адже зрозуміло, що доки держава не забезпечить себе надійним економічним базисом, доти будь-які сподівання на здійснення сильної, авторитетної внутрішньої і зовнішньої політики залишатимуться утопічними.

Головним „дефіцитом” української демократії є ігнорування законів і непрацююча Конституція, яка законодавчо закріпила права і свободи кожного громадянина України. Судова система є залежною від виконавчої влади і політичних інтересів і в результаті корумпованою [6].

Другим фактором, який заважає розвитку демократії в Україні, є порушення балансу в системі влади. Відбувається абсолютна концентрація влади у Президента і, як наслідок, ручне управління країною. Авторитарний режим, як правило, виникає тоді, коли на порядок денний висуваються проблеми модернізації економіки, прискорення темпів розвитку країни. При відповідних умовах авторитарний режим може набувати рис демократичного управління.

Нарешті, вразливим місцем демократії, що небезпечно при концентрації влади в одних руках, є брак важелів впливу на владу, оскільки опозиція, експерти і прості громадяни відсторонені від процесу розробки і прийняття владних рішень.

Перед новим Президентом України на весь зріст постало завдання подальшого зміцнення незалежної держави, збереження стабільності і міжнаціональної згоди, протистояння спробам розколоти країну за ідеологічними і національними ознаками, невідкладного вирішення питань внутрішньої і зовнішньої політики. Зокрема, дати відповіді на сучасні виклики, які постали перед державою.

Перший виклик. Йдеться про необхідність формування сучасної української політичної нації, тобто згуртування у спільних інтересах в одній державі різнокультурних громад на основі рівності громадянських прав та взаємоповаги [7]. До політичної нації належать українці, росіяни, білоруси, угорці, євреї, кримські татари та інші етнонаціональні групи. Особливо підкреслимо при цьому, що українці як титульна нація дають назву країні. Українська мова є державною. Становлення української політичної нації можливе тільки на загальноцивілізаційних принципах громадянського суспільства, тоді, коли будуть створені економічні, соціальні, духовні умови, які працюють на націю. Лише їй під силу вивести з кризи економіку, науку, освіту, культуру, підняти на рівень державної українську мову, гарантувати вільний розвиток російської мови як мови міжнаціонального спілкування, мов національних меншин, стимулювати прагнення вивчати іноземні мови, передусім мов європейських країн.

Останнім часом в українському суспільстві розгорнулася небезпечна дискусія - про від'єднання частини східних і південних регіонів від основної України [8]. Суть дискусії: нехай проросійськи налаштовані

області відійдуть і не висять баластом, заважаючи іншій частині країни розвиватися. Небезпека полягає в тому, що процес від'єднання може призвести до розпаду країни.

Щоб подолати цей розкол, потрібно рішуче відкинути націоналістичні концепції „української України” і „України для українців”, які до останнього часу утверджувалися на державному рівні і, по суті, є спробою формування не національної ідеології, а ідеології „титульної нації”, що внесло розкол у багатонаціональне українське суспільство і поставило під загрозу цілісність України. Владні структури не мають права не враховувати, що останнім часом націонал-екстремістські сили помітно зміцнили свої позиції в західних регіонах України, ведуть масовану пропаганду з „героїзації ОУН – УПА” та їх лідерів, що, зрештою, „загрожує деформацією політичного курсу, який був визначений після виборів, реваншем найбільш реакційних, правонаціоналістичних, прозахідних сил... Хіба не в змозі Партія регіонів, на яку спирається влада, організувати випуск солідної газети, яка за оперативністю аналітики, переконливістю, журналістською майстерністю переважатиме видання, які є і претендують на респектабельність, а ведуть по суті антиурядову пропаганду? Це стосується радіо і телебачення” [9].

Зміцнення державної єдності України має здійснюватися шляхом піднесення загальної, зокрема й політичної, культури громадян, суспільства, прилучення їх до вимірів демократичного світу, модернізації їх мислення і життя.

Ключовими цінностями загальногромадянської ідеології могли б стати відчуття відповідальності за долю країни, патріотизм, гуманізм, демократія, соціальна справедливість, освіченість. І, що особливо важливо, – науково-об'єктивне висвітлення історії становлення й утвердження Української держави. Історія має об'єднувати, а не сіяти розбрат між громадянами. „Не буде жодних сепаратистських настроїв, якщо почнуть дотримуватися права, поважати духовність і культурні потреби громадян України-Руси” [10].

Другий виклик. На нинішньому етапі розвитку суспільства вирішальним чинником об'єднання України, як уже говорилося, є утвердження сильної демократичної влади. Нинішня політична система – це система транспартійної корупції, в якій різні партії сваряться на публіці, а всередині пов'язані бізнес-інтересами, і для них це головне. При цьому культивується всемогутність грошей. Це прямий шлях до корупції. Відповідно до європейських вимірів, демократія – це державна машина, яка ефективно діє в інтересах країни, а не купки політиків, це чіткий розподіл повноважень між гілками влади, це уряд, який працює стабільно, підтриманий стабільною більшістю в парламенті, і незалежна судова влада, це консенсус політичного класу і суспільства щодо стратегічно важливих для країни питань [11]. Прояв авторитарних методів управління, випадки обмеження демократії і свободи слова, непопулярні в народі

реформи – це дуже слабкі місця в діях влади. „Влада повністю зробила підконтрольними всі інституції, проте значною мірою відштовхнула від себе громадськість” [12]. На цьому етапі саме главі держави належить визначити мету і стратегію реформ у суспільстві, дібрати професійні кадри для їх реалізації. Глава держави повинен мати силу, волю і відповідні ресурси, щоб це зробити. А ще новообраному Президентові важливо уникнути ситуації, в якій опинився його попередник: ставши у власних очах богообраним, він розучився реагувати на прості речі, не помічав вчинків і дій (надмірне збагачення, особисті витрати), які не прикрашають будь-якого політичного діяча, а тим більше лідера нації.

Заміна розбалансованої системи державних інститутів досконалою політичною системою, моделлю чіткого розмежування владних повноважень, забезпечення механізму стримувань і противаг, викорінення корупції, яка пронизала всі ланки суспільства, утвердження сучасних форм безпосередньої і представницької демократії, інституціоналізованої опозиції – невідкладні завдання, які належить вирішити нинішньому Президентові, новій коаліції у парламенті і створеному уряду.

Третій виклик. У процесі трансформації політичної та економічної системи в Україні йде пошук моделі ефективного розвитку економіки. Сучасна економічна криза переконливо показала неефективність капіталізму вільного ринку. „Якої б ідеології ми не дотримувалися, зрушення від вільного ринку до державного регулювання має бути більш відчутним, ніж думають політики. А якщо врахувати гостроту економічної кризи, то й надто швидким. Час не на нашому боці” [13].

Як вважають експерти, у своєму економічному поступі Україна має перейти від доктрини „навздогінного розвитку” до доктрини „випереджального розвитку”, в основі якої інноваційно-технологічна модель змішаної економіки, де державне і приватне так чи інакше переплітаються. У зв’язку з цим економіка України потребує істотних структурних змін, а це неможливо без формування механізму відновлення цілісної національної, а не корпоративної економіки (за роки незалежності так і не вдалося її сформувати). Тому конче потрібна концепція економічних реформ, що передбачає перерозподіл приватних накопичень, спрямованих не на подальше збагачення їх власників, а на загальне благо, відповідні управлінські кадри, які досконало володіли б методами управління інноваційною економікою.

Підписаний у липні 2010 року меморандум між Міжнародним Валютним Фондом та Україною, за яким наша країна отримує кредит в 15,15 млрд. доларів, передбачає дотримання кількох жорстких умов.

Це приведення цін на газ та інші комунальні послуги до ринково обґрунтованого рівня. Передбачається також поступове збільшення пенсійного віку для жінок – з 55 до 60 років. У цьому зв’язку уряд має визначити ліміти для малозабезпечених громадян і спростити систему надання субсидій.

Головне завдання полягає в ефективному використанні наданих МВФ кредитів для ініціації нового імпульсу для здійснення інноваційно-технологічної моделі розвитку економіки, зокрема впровадження енергозберігаючих технологій, що забезпечить мінімізацію залежності від зарубіжних енергоносіїв.

Україні потрібно, насамперед, те, що в ній успішно виробляється [14]. У країні вдало розташовані запаси вугілля і металу. Є потужна наукова база, ще не розтрачено потенціал розвитку високих технологій. Продукція авіапрому, турбоатому, оборонної промисловості цінується у всьому світі. Є чудові можливості в сільському господарстві: четверта частина світових чорноземів – наша.

Врахування інтересів усіх регіонів, зміцнення економіки, подолання безробіття сприятиме тому, що „на тлі поліпшення добробуту всі суперечності, які роз’єднують громадян країни на Схід і Захід, будуть забуті або втратять свою гостроту... Повинні бути здійснені назрілі соціально-економічні реформи, здатні змінити ситуацію в житті людей, а отже й об’єднати їх у відчутті патріотизму і гордості за те, що вони живуть у цій країні” [15].

Четвертий виклик. Для нового Президента України невідкладним є завдання розв’язання питань зовнішньої політики, подальшого розвитку взаємовідносин з стратегічними партнерами з урахуванням своєрідної конфігурації, що склалася, – Росії, ЄС, США.

К. Гриценко, міністр закордонних справ України: „Світовий політиці сьогодні, як ніколи, потрібен приклад того, що успішний симбіоз Сходу і Заходу – це не міф, а реально діюча модель міжнародних відносин. Україна, втілюючи в собі східний і західний імпульси європейської цивілізації, може стати таким прикладом... Користуючись термінологією сьогоднішнього дня, успішна європейська інтеграція України при дотриманні максимально партнерських, дружніх відносин з Росією – це політичний тест-драйв в нових відносинах Схід – Захід у Європі” [16].

Пріоритетом зовнішньої політики на сучасному етапі стає нормалізація взаємовідносин з Росією.

Враховуючи, що в останні роки між Україною і Росією не практикувався діалог на високому рівні, то нині йдеться не про поліпшення взаємовідносин між двома державами, а про їх відродження за допомогою сильнодіючих засобів.

Такими засобами, скоріше за все, слід вважати підписані президентами двох країн у Харкові угоди про зниження ціни на газ і продовження на 25 років перебування російського Чорноморського флоту в Севастополі, розв’язання низки стратегічно важливих питань. „Є багато речей, які об’єднують нас з Росією, і на цьому ми повинні будувати стратегічне, націлене на майбутнє партнерство. Але ми йдемо і будемо йти в це майбутнє окремими шляхами... Справжнє українсько-російське партнерство може базуватися тільки на усвідомленні, що Україна і Росія

важливі одна для одної самі по собі, а не як інструмент у реалізації тих чи інших геополітичних планів” [16].

Це, в свою чергу, передбачає відновлення балансу у відносинах України між Росією і Європейським Союзом. Україна позитивно налаштована щодо європейської інтеграції. Європейська інтеграція залишається пріоритетним напрямом української зовнішньої політики. Нормалізація відносин з Російською Федерацією не стоїть на заваді процесові європейської інтеграції, а навпаки – сприяє йому. Об’єднаній Європі потрібна економічно сильна демократична Україна, яка спільно з Росією сприяє зміцненню стабільності не лише в регіоні Центрально-Східної Європи, а й на всьому європейському просторі.

Що стосується реалізації у світі взагалі і в Центральній та Східній Європі зокрема моделі безпеки, прийнятної для нашої держави, то Україна може обрати для себе або модель східноєвропейських країн, які є членами НАТО та ЄС і підпорядковують своє господарство транснаціональному капіталу, або модель, відповідно до якої командні висоти в економіці країни утримує національний капітал, а сама держава має позаблоковий статус.

Позаблоковий статус України неоднозначно сприймається різними політичними силами, але ця ідея має право на існування. В той же час Україна має оцінювати себе як вагому європейську державу з регіональними інтересами, які безпосередньо стосуються нашої безпеки.

Формування і послідовне здійснення орієнтованої на власні інтереси зовнішньої політики передбачає стратегічні взаємовідносини з Росією, перспективні з Європейським Союзом і рівні, ділові – з Америкою. Йдеться також про відносини з країнами, що розвиваються. Передусім з країнами СНД, а також з Китаєм, Індією, Бразилією, країнами Близького Сходу. Шлях до цього – досягнення самодостатності внутрішнього становища, стабільного політичного, економічного і соціального розвитку, зміцнення оборонного потенціалу, забезпечення необхідних стандартів права, демократії і гуманізму.

Від переконливої відповіді на ці виклики значною мірою залежить становлення демократичного політичного режиму, що буде, зрештою, сприяти тому, що Україна зможе стати впливовим чинником механізму безпеки Європи XXI століття.

На нинішньому етапі розвитку українського суспільства актуальним є формування дійового політичного класу, покликаного виконувати дві функції: перша з них – управління суспільством і державою; друга – відтворення системи цінностей, які об’єднували б учасників політичного процесу.

Зрештою, виходимо з того, що політичний клас є вищим соціальним прошарком, який володіє атрибутами впливу, зосередив у своїх руках реальну владу або прагне до неї в основних (ідеологічній, політичній, економічній, зовнішньополітичній) сферах життєдіяльності держави. Це депутатський корпус парламенту, адміністративно-управлінська еліта,

еліта судової влади, дипломатична й військова еліта, лідери політичних партій, громадських рухів, керівники впливових політологічних центрів, фондів, політичні журналісти, політтехнологи.

Справжній політичний клас в Україні ще тільки формується. Змін на краще можна чекати за умови становлення двох-трьох потужних політичних партій, у змаганні яких за владу за досконалої виборчої системи, якої нині не маємо, з'явиться справжня правляча еліта, політичний клас, який відзначається високим професійним і моральним рівнем, має стратегічні цілі й волю для їх здійснення. І від того, якими темпами йтиме цей процес, яким цінностям його учасники віддадуть перевагу, залежатиме майбутнє країни. Управлінська еліта, якщо вона прагне відігравати роль політичного класу, має опанувати демократичну політичну культуру й водночас нести правову і моральну відповідальність за стан справ у країні.

Особлива роль у діяльності політичного класу належить політичному лідерові. Ним має бути глава держави. Сутність лідерства – стратегічне бачення, здатність запропонувати нації перспективний науково обґрунтований курс розвитку, спрямований на забезпечення національних інтересів і добробуту народу.

Як свідчать соціологічні дослідження, громадяни України бажають бачити на посаді Президента визнаного лідера загальнонаціонального масштабу, професійного політика, який, очоливши державу, впевнено завершить економічні реформи, рішуче поведе боротьбу з бідністю, безробіттям, викоренить злочинність, корупцію, клановість, забезпечить зростання добробуту громадян. Зусилля владної еліти мають спрямовуватися на формування в країні єдиної політичної нації, високорозвиненого громадянського суспільства й набуття європейських цінностей, входження нашої держави в європейські та євроатлантичні структури.

Література:

1. Див.: **Громыко А. Л.** Политические режимы / А. Л. Громыко. – М.: Общество „Знание” Российской Федерации 1994. – С. 8.
2. Цит. за: **Петруня А.** Год побед и несбывшихся надежд. Феномен Януковича. // Столичные новости. – 2011. – 22 – 28 февраля.
3. **Дубинянский М.** Царский путь // М. Дубинянский. – Сегодня. – 2011. – 19 февраля.
4. Цит. за: **Клямкин И.** Политико-государственная трансформация России // Политическое и экономическое преобразование в России и Украине. – М., 2003. – С. 172.
5. **Крюков А.** Эффективное политическое управление и качественная элита: фантастика или реальность? // А. Крюков. – Зеркало недели. – 2009. – 30 апреля.

6. Див. про це детальніше: **Петруня А.** Прорыв или стагнация? О плюсах и минусах авторитарного правления // Столичные новости. – 2011. – 15 – 21 февраля.

7. **Заруба О.** Нація чи інтеграція? Про пошук національної ідеї в контексті євроатлантичної інтеграції // Україна в європейському контексті. Гражданское общество и средства массовой информации. Пиар-деятельность в СМИ / Луганск. нац. пед. ун-т им. Т. Шевченко / О. Заруба. – Луганск: Знание, 2004. – С. 132.

8. **Пахлевская О.** Диоген против сепаратизма // О. Пахлевская. – День. – 2010. – 13 – 14 августа.

9. Див. про це детальніше: **Крючков Г.** Опасный дрейф власти // О. 2000. – 2010. – 28 января – 3 февраля.

10. **Камарский О.** Спасение Украины – Руси. Нужна объединительная идея // О. Камарский. – 2000. – 2008. – 14 ноября.

11. Див.: **Сирин Т.** Украина в трех соснах: НАТО – Россия – ЕС // Зеркало недели. – 2008. – 27 сентября.

12. Див.: **Петруня А.** Прорыв или стагнация? О плюсах и минусах авторитарного правления // Столичные новости. – 2011. – 15 – 21 февраля.

13. **Хобсбаум Э.** Что придет на смену? Социализм провалился, теперь обанкротился капитализм // Э. Хобсбаум. – Киевский телеграф. – 2009. – 10 – 16 июля.

14. 19 лет спустя. Экономический путь Украины в оценке экспертов // Киевский телеграф. – 2010. – 20 августа – 2 сентября.

15. **Мишель де Монтень.** Как объединить Украину // Мишель де Монтень. – Столичные новости. – 2010. – 16 – 22.02/

16. **Грищенко К.** Украина как общеевропейский фактор // К. Грищенко. – Зеркало недели. – 2011. – 15 января.

УДК 323.1

Толерантність як імператив: національна ідентичність в добу глобалізації

Василь Кремень,
доктор філософських наук,
академік НАН України,
президент НАПН України

Василь Ткаченко,
доктор історичних наук,
член-кореспондент НАПН України

4 – 6 лютого 2011 року у Мюнхені відбувалася 47 міжнародна конференція з безпеки. Започаткована 1962 року, вона стала своєрідним політичним аналогом світового економічного форуму в Давосі. Спершу колоїї учасників було досить вузьким – практично це було місце, де США узгоджували з європейцями політику в межах НАТО. З часом до участі в конференції почали залучати країни Центральної і Східної Європи, а згодом і деякі азійські держави. Нині в роботі цього форуму брало участь 70 країн, що, на думку оглядачів, дещо знизило значення конференції – не в останню чергу через те, що в Мюнхен стало приїздити все більше гравців, серед яких далеко не всі сповідують європейські цінності. І саме на цих цінностях автори статті загострюють свою увагу.

Ключові слова: національна ідентичність, мультикультуралізм, європейські цінності, толерантність.

The 47-th international conference on security took place on February, 4 – 6, 2011 in Munich. It was initiated in 1962 and became the original political analogue of the world economic forum in Davos. At the beginning a circle of conference participants was narrow enough – it was a place, where the USA and the Europeans coordinated the policy within NATO. In due course new participants were attracted – the countries of Central and Eastern Europe and afterwards some Asian states. 70 countries took part in the last forum, and that is why the reviewers consider significance of this conference to be decreased.

It partly happened because many participants invited to Munich don't follow the European values. The authors of the article pay attention on these values.

Keywords: national identity, multiculturalism, European values, tolerance.

Нетолерантний світ

Хай там як, але альтернативи Мюнхенській конференції поки що немає – навіть попри розширений склад учасників і деяку втрату однастайності у розумінні ними подій і прийнятті рішень. Участь у конференції Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна – яскраве свідчення її високого представництва. Зрозуміло, що у зв'язку з останніми подіями на Близькому Сході у фокусі обговорення на форумі опинилися проблеми соціальних потрясінь у Тунісі й Алжирі, оскільки, за словами Пан Гі Муна, „в основі кризи близькосхідних країн лежить незахищеність людини”. Та незахищеність, що „зростає на основі несправедливості там, де не дотримуються прав людини”.

Проблему незахищеності порушив у своєму виступі і прем'єр-міністр Великої Британії Д. Кемерон. Він, зокрема, говорив про необхідність дотримуватись прав людини і в регіоні Європи. Щоправда, акценти у його виступі були розставлені дещо незвично. Він закликав британців та їх європейських партнерів відмовитися від доктрини мультикультурності, яка „заохочує сегрегацію”, тобто життя у відокремлених етнічних спільнотах. Саме в цих закритих спільнотах, на його думку, ідеологам екстремізму легше пустити корені. За словами Д. Кемерона, „Європі пора проснутись і побачити, що відбувається у її країнах. Під загрозою не лише наші життя, але й сам життєвий уклад”. Відтак „слід відкрито заявити про відмову від пасивної толерантності”, оскільки „політика мультикультурності нас підвела, настав час лібералізму з м'язами”.

Такі заклики викликали неоднозначний резонанс. Уже через кілька годин після виступу Д. Кемерона відбулася масова антиісламська демонстрація в Лутоні – місті-супутнику Лондона. За різними оцінками, до трьох тисяч людей вийшли на вулиці з гаслами „Мусульманські терористи, забирайтеся з наших вулиць!”, „Ні новим мечетям!”. Відразу ж представники ісламу організували контрдemonстрацію. Владі довелося стягнути в місто понад тисячу поліцейських, які намагалися розділити дві групи маніфестантів, що конфліктували. Опозиція і представники деяких іммігрантських меншин засудили виступ англійських правих. Крім того, лідер антифашистської організації Н. Лоулз, керівник мусульманського фронту „Рамадан” М. Шафік і колишній міністр юстиції лейборист Дж. Стро заявили, що Д. Кемерон обрав невдалий час для своєї промови і зіграв на руку ультраправим. Все це призвело до того, що в суспільстві виникло джерело напруги, про наслідки якої поки ще рано говорити.

Що безсумнівно, так це те, що претензії до уряду стосовно іммігрантів та етнічних громад не дивина в цілій Європі, і випадок у Великій Британії варто розглядати в довгому ряду подібних подій [1]. Слід, насамперед, нагадати, що з подібними претензіями європейська ліберальна громадськість постійно апелює до президента Франції Н. Саркозі, проти якого розгорнуто справжню інформаційну війну. Президентові дорікають, що він розгортає активну боротьбу за дотримання мусульманами світських законів Франції як європейської країни. У відповідь опонентам керівник МВС Б. Ортефе ще на початку серпня 2009 року заявив, що висилатие на історичну батьківщину іммігрантів, які допускають і проповідують багатоженство, жіноче обрізання та інші порушення законів Франції. Більше того, цей захід мають намір поширити навіть на тих, хто народився вже у Франції і натуралізувався. І це не просто заяви. Показово, що ще 2004 року було прийнято закон про заборону носити хіджаб у вишах Франції, а в липні 2010 року – закон про заборону користуватися цим елементом одягу і в інших громадських місцях. Радикальним кроком з боку Н. Саркозі стало висилання з країни 800 ромських (циганських) нелегалів.

Міністр внутрішніх справ Італії Р. Мароні схвалив рішення Н. Саркозі щодо видворення ромів, оскільки, на його думку, вони не виконують вимог, передбачених Євросоюзом для перебування громадян одних країн в інших країнах Союзу: наявність гарантованого мінімального доходу, житла, що відповідає європейським стандартам, дотримання правил соціального страхування.

Проблемою видворення за межі країни ромів перейнялася також благополучна й спокійна Фінляндія, оскільки, за словами представника МВС А. Пелтарі, кількість жебраків на вулицях за два останні роки виросла в чотири рази.

28 листопада 2010 року у тихій Швейцарії було запроваджено закон про заборону будувати мінарети, оскільки це чужий елемент для традиційної швейцарської культури та оскільки вони символізують „політико-релігійне прагнення до влади”.

Подібні заходи щодо мусульман були вжиті ще у квітні 2010 року в Бельгії, де місцеві депутати пояснили, що спонукою до таких кроків стала необхідність утвердження європейських цінностей. Два місяці по тому на подібні дії наважилася Іспанія. Боротьба за обмеження мусульманських символів триває у Швеції. В Нідерландах, Італії та деяких землях Німеччини уже діє заборона на носіння мусульманського одягу у навчальних закладах. Більше того – в Німеччині готується низка законодавчих актів щодо підписання кожним іммігрантом „біля про лояльність”: іммігрант зобов’язується у певні терміни вивчити німецьку мову, знати основні віхи історії та дотримуватися європейських цінностей у житті і побуті.

Те, що такі заходи є тенденцією, а не вимогою перехідного моменту, засвідчила заява канцлера ФРН А. Меркель у жовтні 2010 року. Вона

наголосила, що спроби її країни побудувати мультикультурне суспільство зазнали цілковитої поразки, а концепція мультикультурності, що передбачає мирне співіснування людей, які репрезентують різні культурні традиції, у Німеччині не спрацьовує. Глава уряду висунула вимогу: „Хто хоче стати частиною нашого суспільства, повинен не тільки дотримуватися наших законів, але й говорити нашою мовою”.

Правий марш

Всі останні вибори в країнах Європи показали, що проблеми імміграції, небажання приїжджих з інших країн інтегруватися в суспільство стають усе гострішим головним боєм для європейців. Відтак доконаним політичним фактом у Європі стала активізація правих та ультраправих рухів. Значна частина виборців голосує за представників партій, які обіцяють покласти край етнічній злочинності і повернутися до усталених європейських цінностей і традиційного укладу життя. Прикладом можуть бути парламентські вибори в Угорщині. Там місця в законодавчих зборах здобули відверті націоналісти з партії „Йоббик”. У Нідерландах на виборах 2010 року одіозна Партія свободи Г. Вілдерса отримала значну підтримку не в останню чергу завдяки вимозі заборонити будівництво мечетей, припинити міграцію з мусульманських країн та запровадити податок на носіння традиційного для мусульман одягу.

В низці таких подій не можна оминати й виступу президента Російської Федерації Д. Медведєва на зустрічі з керівництвом обох палат Федеральних зборів 17 січня 2011 року. За оцінками російських оглядачів, цей виступ нагадував „блог освіченого націоналіста”, який відродив термін „руський” на відміну від терміна „росіянин”, що став вживатися з часів М. Горбачова, а за часів Б. Єльцина став навіть домінувати. Очевидно, в такий спосіб президент хотів перехопити ініціативу правих й увести дискурс в офіційні межі. Задля більшої достовірності зачитуємо Д. Медведєва мовою оригіналу: „Вне всякого сомнения, особое внимание должно уделяться русской культуре. Это костяк развития всей нашей многонациональной культуры. Это нормально, и об этом должно быть НЕ СТЫДНО ГОВОРИТЬ”. Далі ще виразніше: „Русские являются самым большим народом нашей страны. Русский язык является государственным... И нам нужно развивать самые лучшие черты нашего характера именно потому, что в какой-то период лучшие черты нашего характера сделали нашу страну сильной, по сути, создали нашу страну” [2].

На думку оглядачів, виступ Д. Медведєва продиктований, не в останню чергу, й кон’юктурою передвиборної боротьби, необхідністю враховувати реальні настрої мас. За даними незалежної соціологічної служби „Левада-Центр”, останнім часом близько 58 % респондентів РФ підтримали гасло „Росія для росіян”, а 68 % висловилися за обмеження припливу приїжджих. Головною причиною таких настроїв, судячи з даних

досліджень, є „свавільна поведінка представників національних меншин” (37 %) та „погані умови життя в Росії” (25 %).

Викликає занепокоєння й те, що такі настрої проявляються в масових політичних виступах. Взяти хоча б дозволену владою акцію протесту біля телецентру „Останкіно” 18 грудня 2010 року, де відбувався пікет Національно-демократичного альянсу (НДА). У виступі Є. Загубіна, одного з його лідерів, лунали заклики приєднувати до Росії „всіх, хто був раніше в єдиній країні, в єдиному просторі”, а також вимога до ЗМІ щодо „висвітлення нещодавніх подій у Москві, Петербурзі, Ростові-на-Дону та інших російських містах, пов’язаних з протестом російського населення проти розгулу етнічної злочинності й корупції”. Показово, що в акції біля Останкіно майже 80 % протестувальників складала громадяни, які за віком нагадували учнів старших класів [3].

З нашого боку було б непоправною помилкою вважати, що ці процеси нас аж ніяк не стосуються, бо все це відбувається десь там в Росії, а чи в Європі. Легковажно буде сподіватися, що ці процеси не зачеплять молодого покоління України. Тим більше, що нині наше суспільство перебуває у стані біфуркації, коли з ситуації невизначеності можуть прорости й набрати сили досить-таки несподівані альтернативи. І не факт, що вони забезпечуватимуть подальший поступ України, а не підриватимуть ще неусталені традиції української державності закликами до радикального націоналізму. Отож постає проблема толерантності щодо представників іноетнічного походження, а відтак і необхідність поглибленого аналізу процесів формування національної ідентичності в добу глобалізації.

Кордони проти людей

Було б некоректно розглядати нинішні події як явище неочікуване, яке саме собою „розсмокчеться”: мовляв, „якось воно та буде – і не таке пережили”. Не допоможе й відпрацьована за радянських часів схема – „відмежуватися й засудити” тих, хто „лле воду на млин реакційних сил світу”. Слід зрозуміти, що витoki цієї проблеми аж надто глибокі, аби обійтися заялженими пропагандистськими штампами.

Насамперед слід виходити не з протиставлення цивілізацій в контексті С. Гантінгтона, а з факту подвійної моралі ринкового фундаменталізму у його версії агресивного імперіалістичного глобалізму (не глобалізації як об’єктивного процесу!). Цей глобалізм дуже чітко наголошує на створенні світової спільноти без кордонів у тому випадку, коли йдеться про вільне переміщення товарів, фінансів і послуг, а, відповідно, й отримання надприбутків. Однак у adeptів цього глобалізму відразу ж виникає ефект „подвійної моралі”, коли справа починає стосуватися вільного переміщення людей. Часто в багатих розвинутих країнах діячі, які вітають глобалізацію як передумову вільного доступу своїх товарів і послуг на чужі ринки, змінюють свою позицію і проголошують антиімміграційні гасла, коли справа стосується вільного пересування людей. Пояснення

одне: тут йдеться про збереження своєї національної держави із звичними культурними традиціями й усталеним способом життя.

Власне, ніхто сьогодні не взявся б дати однозначної оцінки об'єктивному процесу глобалізації. Часто дискурс щодо проблеми чимось нагадує нарікання на погоду: про це можна багато і залюбки говорити, але навряд чи можна кардинально зарадити. Хіба що одягтися по сезону та взяти з собою парасольку. Але чи є захист від глобалізованої зміни міжнародного соціально-економічного клімату? Український професор А. Гальчинський ставить такий діагноз: ринковий фундаменталізм зробив глобальну капіталістичну систему хворою і недієздатною. Йдеться не лише про економіку. Особливо пригнічує поширення через відповідні механізми суто ринкових принципів поведінки на всі інші – неекономічні – сегменти людського життя. Відбувається відторгнення морально-етичних і духовних цінностей, напрацьованих людством у процесі історичного розвитку. Зведення мотиву прибутку до рангу етичного принципу є своєрідним збоченням цієї глибоко й безнадійно хибної ідеології [4].

Ринковий фундаменталізм викликає як відчуття відторгнення, так і намагання будь що утвердити національні духовні цінності. На думку директора Лондонської школи економіки Е. Гіденса, „нехай на гірше чи на краще, та ми просуваємося уперед до глобального ладу, якого ніхто повністю не розуміє, але наслідки якого ми всі відчуваємо”. З одного боку, пояснює Е. Гіденс, „глобалізація є причиною відродження локальних культурних ідентичностей у різних частинах світу”. З іншого боку, „глобалізація, звісно ж, не прощує шляхами справедливості і аж ніяк не є милосердною за своїми наслідками. Для великого загалу людей, які живуть поза межами Європи і Північної Америки, вона дискомфортна...” [5, с. 15, 16].

Отже першопричина духовного спротиву глобалізму приховується не так в культурному консерватизмі чи прагненні до зашкарублених, віджилих звичаїв і традицій, як у порушенні принципів соціальної справедливості. Людей, власне, бентежить описаний Е. Гіденсом своєрідний „коктейль”: **відродження „локальних культурних ідентичностей” відбувається за „несправедливих” часів і „немилосердних наслідків”**. Тут згадуються слова літературного героя: „Люди як люди, але їх зіпсувало житлове питання”. Глобалізація, яка в нинішній версії економічного ринкового фундаменталізму націлена переважно на нагромадження багатства, часто ігнорує при цьому соціальні і культурні виміри суспільства, скупчує іммігрантів у бідних регіонах своєрідних „расово-етнічних гетто” і тим самим неминуче провокує соціальні виступи за зміни нинішньої системи соціальної несправедливості. Вихід тут вбачається в одному: теперішній світ, у якому панує сваволя і щодо іммігрантів, має стати відкритим для вільного пересування не тільки товарів і капіталів, а й людей – нехай навіть і регульованого якоюсь світовою організацією міграції або що.

Вирішення цього питання давно назріває. Так, частка сукупного

населення в регіонах багатих держав Європи і Північної Америки по відношенню до всього населення світу помітно знизилася – з 30 % 1900 року до 17 % 2000 року. Коли ж дійде до 2020 року, то ця частка ймовірно знизиться ще більше – аж до 14 % населення світу. Відтак слід очікувати й певних наслідків. З неупинним зменшенням частки населення, зайнятого у виробництві, і з зростанням утриманців неминуче збільшуватиметься й бюджетне навантаження внаслідок зростання потреб соціального забезпечення. Це потягне за собою уповільнення темпів економічного зростання. Відтак багатші країни, хочуть вони цього чи ні, але будуть змушені збільшити кількість молодих іммігрантів, звідси річ – освіченіших. Це розуміє й А. Меркель. В інтерв'ю журналу „Шпігель” вона зазначила: „Наша мета – контрольована імміграція в Німеччину. ...доступ іноземних висококваліфікованих спеціалістів і працівників повинен систематично контролюватися з урахуванням реалій німецького ринку праці і визначатися за чіткими, зрозумілими і виваженими критеріями, такими як потреби, кваліфікація, здатність до інтеграції” [6].

Слід зауважити, що категорія освічених мігрантів вже усвідомлює, що, створюючи своїм трудом державу „загального добробуту”, вони самі від цього „добробуту” відтискуються у депресивні регіони проживання, де визрівають „грона гніву”. Для США ця проблема менш відчутна – ця „нація іммігрантів” вже давно напрацювала досвід інтеграції великої маси різних етносів у американський народ. Але цього не можна сказати про розвинуті країни Європи, а особливо про Японію. З одного боку, ці країни не зможуть підтримувати свій рівень життя чи виконувати свої соціальні зобов'язання щодо літніх громадян без значного припливу свіжої крові – так званої міграції заміщення. Однак, з іншого боку, гірка правда полягає в тому, що кількість іммігрантів, яку ці країни мали б прийняти для підтримання звичного рівня життя, виходить за межі можливого – не в останню чергу через загрози потенційних соціальних і культурних конфліктів, які вже даються взнаки. Так, гостра реакція Голландії на зростання частки марокканців і турків у населенні країни (в 10 разів за останні 30 років) полягає саме в тому, що іммігранти не проявляють належної толерантності і в більшості своїй, за оцінкою З. Бжезинського, „не приймають голландських звичаїв і способу життя. Те саме відбувається і в інших країнах Європи” [7].

Де ж вихід з цього глухого кута?

Толерантність як європейська цінність

Один з варіантів, на думку З. Бжезинського, полягає в тому, що Європейський Союз міг би зробити для себе демографічну проблему не такою гострою просто за рахунок свого розширення на схід. Тоді процес асиміляції мігрантів був би полегшений внаслідок спільної християнської традиції і звички до європейських норм життя, як це доводить практика асиміляції поляків у Франції та Німеччині. Звісно, цей варіант міг би

якоюсь мірою бути прийнятним і для України. Але й тут виникає проблема для нашої держави: як це позначиться на внутріполітичному становищі країни, коли поєднання процесу старіння населення і його депопуляції і так зменшує кількість людей, які емігрують на Захід? А крім того: що чекає на нашу молодь у Європі та й взагалі в сучасному глобалізованому світі?

І це вже питання не теоретичне, а питання щоденної практики з уваги на масову міграцію українців до Західної Європи. Йдеться, насамперед, про „економічно активне населення”, частка якого в нинішній Україні й так досить плачевна. Неможливість заробити грошей, потрібних для життя, підштовхує цих людей до трудової, або, як ще кажуть, до заробітчанської міграції. Охочих багато. Як свідчать соціологічні дослідження, майже 29 % сільської молоді і понад 50 % випускників шкіл готові скуштувати заробітчанського хліба. Стримують їх різні причини. Одна з них проста: лише 15 % студентів-старшокурсників мають „документ свободи” – закордонний паспорт. Де вже тут до мобільності студентів у рамках Болонського процесу?

До того ж з'ясовується, що хоча серед українських мігрантів від 10 до 25 % (залежно від країни перебування) становлять люди з вищою освітою, лише одиниці з них мають роботу, наближену до їх кваліфікаційного рівня. Щоправда, з часом ситуація може поліпшитися. Є вже „українські” адвокати, вчителі, інженери і навіть медичні працівники. Але ця своєрідна еліта заробітчан, швидше за все, стане втраченою для України [8].

Чи набудуть хоч колись наші заробітчани зарубіжного громадянства? Щодо них у Європі спостерігається певна настороженість. На думку Ю. Габермаса, „транснаціональні міграційні рухи діють як санкції, що змушують Західну Європу взяти на себе відповідальність, покладену на неї банкрутством державного соціалізму. Одне з двох: або вона вдається до значних зусиль, аби життєві умови в бідних регіонах Центральної і Східної Європи швидко поліпшилися, або її захоплять потоки біженців і переселенців” [9].

Не сприятиме процесу інтеграції в Європу нової хвилі економічної міграції й нинішня фінансово-економічна криза. Більше того, як ми вже наголошували, Європі уже цілком реально загрожує наростання праворадикальної реакції на збільшення кількості іноземців. Тут багато залежатиме й від ставлення місцевого населення до появи „нових” іммігрантів. Від цього залежатиме й доля попередніх контингентів переселенців, які, отримавши громадянство, усе ще тяжіють до традиційних форм соціальної поведінки. І тут на повен зріст постає проблема, якою мірою ідентичність громадянська корелюється з ідентичністю етнокультурною. Що б там не говорили про високий рівень розвитку правової держави в Західній Європі, зазначає Ю. Габермас, сучасна держава враховує, насамперед, свою національну специфіку: „Ця форма життя утворює політико-культурний контекст, у який мають

бути вписані універсалістські засади конституції, бо лише населення, яке звикло до **свободи**, може підтримувати життя інститутів свободи” [9].

Якою ж є вимога до населення, яке ще не могло „звикнути до свободи”? Очевидно, ці мігранти мають усвідомити, що право на імміграцію та збереження своєї національної ідентичності неминуче наражається на перешкоди з боку такого ж права корінного населення (як усталеної політичної спільноти) на збереження цілісності своєї форми життя. То ж майбутньому громадянину дають зрозуміти, що він має бути готовим ідентифікувати себе членом уже історично сформованої національної спільноти, перейнявшись її минулим і майбутнім, сприймаючи беззастережно усталені форми її життя й ті державні та громадські інститути, у межах яких традиційно діють громадяни того чи того суспільства. У толерантному суспільстві цей пункт не трактується як імперативна вимога до новоприбулого стати безликим конформістом. Навпаки, це спонукає його до якомога швидшого входження в мовне середовище й культуру країни-реципієнта, а також до сприйняття як власних демократичних інститутів, які сприяють вихованню громадян, здатних на прийняття автономних і відповідальних суджень.

Тобто, новоприбулих націлюють на те, що їм необхідна політична акультурація, бо завдяки набутим новим формам життя вони зможуть розширити можливості самореалізації в новому суспільстві. При цьому, за ними залишається право на збереження етнічної своєрідності культурних форм країни їх походження. Хоча, як це видно з проблеми носіння закритого одягу жінками-мусульманками, все це правильно до певної міри. Та й корінне населення навряд чи зможе відмежуватися від іммігрантів муром „шовінізму добробуту” та етнокультурним бар’єром.

Саме в такий спосіб формується (в загальних рисах) новий феномен світової спільноти, яка вже стає політичною реальністю в комунікаційних зв’язках спільноти громадян світу. З огляду на офіційно проголошений курс на євроінтеграцію як стратегічну мету зовнішньої політики, Україна мала б врахувати і цю світову тенденцію.

Національна держава

Напрруга, породжена переплетінням двох факторів – старінням населення та міграцією, спонукає багаті країни переглядати традиційне уявлення про національну державу. Тут варто зважити на те, що, попри всі перипетії глобалізації, майже всі багаті країни світу (за винятком США, Канади й Австралії) ідентифікують себе через національність. Отже, неминучий процес інтеграції мігрантів у національну спільноту тої чи іншої європейської держави, на думку З. Бжезинського, „передбачає не тільки формальне прийняття громадянства і лояльність до певного спільного майбутнього, як це відбувається в Америці, але також і щире прийняття спільного минулого, часто міфологічного. В Америці іммігранти

зазвичай починають вважати себе американцями ще до того, як отримують громадянство. У Європі це відбувається набагато рідше, навіть у країнах, таких, як Франція, що відома своєю традицією мовної асиміляції. Для досить ізольованої і культурно унікальної Японії сама ідея прийняття мільйонів мігрантів майже немислима. У таких країнах національна історія, мова, культурна і релігійна ідентичність так тісно переплетені, що прийняття національного минулого набуває майже такого ж важливого значення для повної асиміляції, як і уявлення про спільне національне майбутнє” [10].

Все це означає, що процес адаптації України та українських іммігрантів до європейських тенденцій буде не таким уже й простим, а до того ж ще й тривалим у часі. Не слід ігнорувати те, що, за свідченням чеського дослідника М. Гроха, на Заході „рання сучасна держава складалася за умов панування однієї етнічної культури” [9]. З такою думкою солідарний і Ю. Габермас: „Ця державна формація забезпечила рамкові умови, за яких капіталістична система господарювання змогла поширити свій вплив на весь світ. Національна держава сформувала структуру для управління на засадах правової держави, вона гарантувала певний простір для індивідуальної й колективної діяльності, вільний від державного втручання. Зрештою, вона (і це нас цікавить найбільше) створила базу для формування культурної та етнічної гомогенності, завдяки якій наприкінці XVIII століття змогла відбутися демократизація державної системи — хоча, звичайно, ціною пригнічення та ізоляції національних меншин” [11].

Не слід нехтувати й тим, що ці держави формували своє ставлення до національних меншин з погляду політичної доцільності. За твердженням англійського дослідника Е. Гобсбаума, жителі країни ототожнювалися переважно з „увною спільнотою”, яка поволі згуртовувалася завдяки мові, культурі, етнічній належності, **а загалом на Заході ідеалом держави вважалось етнічно, культурно й лінгвістично однорідне населення.** При цьому Е. Гобсбаум посилається на класичні приклади з історії: за часів Великої французької революції тільки половина жителів Франції розмовляла французькою, з них лише 12 – 13 % говорили „правильно”. В Італії на момент створення держави тільки 2 – 3 італійці зі 100 послуговувалися вдома літературною італійською мовою: більшість населення обходилася розмовною говіркою, яка дуже відрізнялася від письмової мови. У вирішенні цих проблем роль держави стала провідною [12].

На чому слід наголосити: запровадження стандартної мови на початкових етапах мало на меті переважно демократичні, а не просто культурні чи освітні питання. Потреба в стандартизованій національній мові постала тоді, коли прості громадяни стали важливою складовою держави. Чи могли б громадяни розуміти уряд, не кажучи вже про можливість своєї участі в управлінні, якби врядування здійснювалося незрозумілою мовою, наприклад, латинською як в угорському парламенті

до 1840 року? Таким самим було ставлення до мовного питання в США, де епоха демократичної революції поставила на порядок денний питання перевірки знання англійської мови для надання громадянства. Водночас усталилася практика, що **мова, якою люди розмовляли в побуті (як і їхні релігійні вірування), була суто приватною справою**. Збереження локальних мов традиційно віддавалося на відкуп приватним ініціативам аж до 1960 – 1970-х років, коли постало питання про офіційне федеральне двомовне навчання в школі.

Отже система однієї офіційної мови зумовлюється загальним прагненням стати національною державою, у якій **з меншинами, що наполягали на визнанні своїх мов, укладалися спеціальні домовленості**. При цьому, зауважує Е. Гобсбаум, „привілейоване використання якоїсь мови у статусі єдиної мови навчання й культури в країні пов’язане з політичними й ідеологічними або, у кращому випадку, прагматичними міркуваннями. У будь-якому випадку воно не має жодного стосунку до освіти” [12]. Врешті, як свідчить досвід Німеччини, ніхто не організовує турецькі школи для майже тримільйонного контингенту вихідців з Туреччини. Турецька мова вивчається або факультативно, або як одна з іноземних мов – цим самим і забезпечується право вільного володіння рідною мовою.

Толерантна ідентичність

Чи означає це, що модель європейських етнонаціональних відносин можна просто перенести на український ґрунт? Відповідь: якщо механічно – то ні, якщо творчо переосмислити – то так! Вся справа у специфіці процесу формування національних держав. У Європі формування націй відбувалося переважно в XIX – XX століттях, провідну роль у цьому процесі „весни народів” відіграла саме держава, яка „створила” націю через запроваджене врядування, єдину юрисдикцію, розширення громадянських прав, оподаткування, військовий обов’язок, розбудову інфраструктури комунікаційних мереж, систему виховання єдиної ідентичності й громадянської вірності.

Те, що Україна тривалий час не мала ні національної держави з її бюрократією, ні громадянського суспільства, призвело до того, що ми не мали об’єктивних передумов для формування громадянської (політичної) нації – вона формувалася переважно на етнічній основі.

Отже процес формування націй у Західній і Східній Європі значно відрізняється. Це відбулося у двох різних, однаковою мірою об’єктивно визначених історичним ходом подій моделях. Складовими стандартної західної моделі були: історична територія, політико-юридична рівність членів спільноти, спільна громадянська культура та відповідна ліберальна й демократична ідеологія. Основу східної „етнічної” моделі нації становила насамперед спільність походження і рідної культури. Те місце, що

відводиться закону в західній громадянській моделі, в етнічній моделі традиційно посідала народна культура, тобто мова і звичаї.

Виходячи з цих конкретно-історичних передумов, слід погодитися, що в Україні неможливо „запровадити” громадянську (політичну) націю просто впровадженням якогось закону. Формування громадянської нації – процес тривалий, який потребує уважного ставлення до своєрідності усіх суцільних в Україні етносів, консолідована синергетична взаємодія яких і складає увесь український народ. Саме тому нам імponує думка англійського дослідника Е. Сміта про те, що „ідеал нації, перенесений зі свого західного середовища й насаджений на всій земній кулі, приніс розлад, нестабільність, зіткнення й терор, особливо на землях з етнічно та релігійно змішаним населенням” [13]. Це ще раз доводить необхідність урахування регіональної та національної специфіки, а нав’язливі й некритичні посилення на модель національних відносин Швейцарії чи Канади у своїй основі недоречні, оскільки не зважають на специфіку націєтворення у Східній Європі.

Тут мають значення й темпи глобальної інтеграції, бо більш поступовий процес означатиме, що традиційні інститути і норми не будуть знищені, принаймні їм буде дано час для пристосування до нових умов. Часто суть справи полягає не лише в розмиванні традицій глобалізаційними процесами, а й у тім, що старі традиції видозмінюються й починають жити у нетрадиційний спосіб. Е. Гіденс вважає, що альтернативою відступу від традиції має стати більш відкрите й рефлексивне життя, а приховану потугу традиції можуть заступити відкриті дискусія та діалог. А там, де діалог заперечується, де відкидається множинність культурних ідентичностей та інтерпретацій, проростає фундаменталізм. Він – „дитина глобалізації”, що може виникнути на ґрунті будь-якої традиції – як ісламу, так і християнства, як іудаїзму, так і буддизму. Культурно-ідеологічний фундаменталізм – це не тільки і не просто виклик ринковому фундаменталізму часів глобалізаційного модерну. В плані функціональному він провокує постановку низки незручних для правлячих верхів питань, на кшталт: чи можемо ми жити у світі, де немає нічого святого? Відповідь британського дослідника: „Я не думаю, що можемо... Жоден з нас не матиме заради чого жити, якщо ми не мали бодай чогось, за що варто померти” [5, с. 39].

Відтак, відкидаючи принцип ринкового фундаменталізму, Е. Гіденс закликає звернути належну увагу на важливі питання національної ідентичності в контексті культурного плюралізму, або мультикультуралізму. Він застерігає, що ці питання не слід зводити до на загальній тезі про необхідність обопільно толерантного співіснування різних культур. Констатуючи нестримність розмивання кордонів між націями-державами у річищі глобалізації, але однозначно залишаючи за націями значущу роль за нашої доби (яку Е. Гіденс називає пізнім модерном), дослідник знаходить ґрунт для обопільного врівноваження цих

тенденцій в понятті „космополітичного націоналізму”: „Космополітичний світогляд є необхідною умовою багатокультурного суспільства у процесі глобалізації. Космополітичний націоналізм становить єдину форму національної ідентичності, що узгоджується з цим порядком” [14].

Підступність „радикальної багатокультурності”

Тоді постає законне питання: якщо західні теоретики так добре аргументують необхідність толерантного діалогу культур в контексті мультикультурності, то чому ж на практиці політичні діячі заявляють, що мультикультурність не виправдала себе, і закликають до політики „лібералізму з м’язами”? Тут, як мовиться, „диявол ховається в деталях”.

Політичні діячі, як стає зрозуміло з їхніх заяв, мають на увазі неприйняття тієї форми „радикальної багато культурності” етносів, яка доводить до заперечення саме існування держави-нації в якості єдиного цілого і „заохочує сегрегацію”, тобто життя у відокремлених одна від одної етнічних спільнотах. Звісно, такі спільноти, за умов наростання соціальних проблем, можуть бути використані ідеологами екстремізму у своїх партикулярних цілях. Той же Е. Гіденс наголошує на внутрішній суперечливості позиції „радикальної мультикультурності”. Прихильники такого етнічного радикалізму, апелюючи на словах до справедливого гасла захисту національних меншин, у практичних діях доводять справу до абсурдного їх протиставлення національній спільноті в цілому. Тим самим утверджується несправедливість стосовно великої національної спільноти, держави-нації.

Це положення вкрай важливе і для нас, оскільки обернення справедливості щодо національних меншин на несправедливість щодо української нації в цілому в контексті багатокультурності є гостро болючою для сучасного українського суспільства [15].

Вихід із становища, що склалося внаслідок форсованого впровадження ринкового фундаменталізму й пригнічення національної ідентичності, в тому числі й шляхом штучного впровадження „радикальної багатокультурності”, Е. Гіденс вбачає на шляху відмови від прийняття якогось універсального зразка вестернізованої демократії для сліпого наслідування й копіювання, а сприйняття процесу „демократизації демократії” в процесі постійного саморозвитку і вдосконалення суспільного життя – відповідно до національних традицій і конкретних назрілих проблем. Демократія аж ніяк не будується на принципі „усе, або нічого”: „У різних країнах демократизація демократії набиратиме різних форм у залежності від конкретних передумов” [5, с. 58]. Цей момент у трактуванні Е. Гіденса є принциповим, оскільки він не задикується на сфері винятково ринкової економічної доцільності, а орієнтує на перспективу комплексного розв’язання багатьох життєвих проблем, що їх породжує глобалізація, – від економічної ефективності, до екологічної безпеки, політичної стабільності, розбудови громадянського суспільства, національної культури, а також

таких (на перший погляд „незначних”), як сімейні відносини, а то навіть й етика інтимних стосунків. І це зрозуміло, адже людський вимір глобалізації є не чим іншим, як виміром оптимістичного ставлення до демократії та послідовного впровадження її засад.

Окремо хотілося б сказати в цьому контексті про особливу роль системи державної освіти у формуванні толерантної моделі нації і досягненні національного консенсусу в суспільстві. Члени спільноти неминуче мають досягнути спільності історичної долі та спільної загальнонаціональної культури, тобто досягти порозуміння щодо свого минулого й сподівань на майбутнє, усвідомити систему цінностей і почуттів, які пов'язують всіх громадян з рідним краєм. Тому нічого дивуватися, коли після здобуття Україною незалежності завдання досягнення спільної громадянської й національної ідентичності було покладено на систему державної освіти та засоби масової інформації. І саме вони повинні доводити до громадськості імператив толерантності як безумовного принципу поведінки, який в етиці німецького філософа І. Канта розглядався як безумовне моральне веління, вічне і незмінне, яке покладено в основу моралі. Це стосується як представників національної більшості, так і представників національних меншин. Іншого просто не дано.

Академічний расизм

Знову закономірно постає питання: якщо все так просто і зрозуміло на рівні науки та освіти, то чому ж на практиці ми раз-по-раз (і чим далі – то частіше) наштовхуємося на конфліктні ситуації ксенофобії, які через поповнення населення за рахунок іммігрантів, набирають форми відвертого расизму? Не можна ж усе звести до рівня кризової економічної кон'юнктури поточного моменту, новизни політичної ситуації чи характеру соціальних перетворень в тій чи іншій країні-реципієнті. Так само було б недоречно відмахнутися від проблеми, звівши її до рівня окремих прикладів порушення прав людини, бюрократичної недолугості чи просто упереджень окремих „несвідомих елементів” на рівні побутових стосунків. Тут слід **акцентувати увагу на тому, що на якомусь етапі ксенофобські настрої певної частини населення перетинаються з антиімміграційними закликами поважних політиків і громадських діячів, викликаючи значний суспільний резонанс.**

Чим зумовлюється ця точка перетину? Мабуть, саме в цьому місці можна знайти ту вирішальну ланку, потягнувши за яку ми й змогли б витягнути увесь ланцюг суспільних суперечностей на ґрунті ксенофобії та расизму. Ось на це і звертає увагу французький філософ (учень Л. Альтюсера) Е. Балібар, у працях якого досліджується феномен шовінізму, націоналізму і расизму. На його думку, загроза ксенофобії і расизму непомірно посилюється тому, що **цей різновид світогляду підживлюється на рівні теоретичних дискурсів:** „Неможливо звести расизм до чистого насилля чи актів дискримінації, залишивши обіч дискурс – теорії і спроби

раціонального обґрунтування” [16, с. 28]. Цей дискурс стосується не лише псевдоакадемічних напрацювань, але й тиражування висловлених ними ідей у засобах масової інформації, а відтак і обговорення їх на побутовому рівні.

Комплексний підхід до осмислення цього тривожного явища сьогодення, на думку Е. Балібара, вимагає розуміння расизму як справжнього цілісного суспільного феномена, що вписується як у практику (форми насилля, презирства, нетерпимості, приниження, експлуатації), так і в дискурси й образи, які становлять різновиди інтелектуального опрацювання всіляких „витворів уяви” щодо профілактики і сегрегації (необхідність очищення суспільного організму, збереження „своєї” чи „вашої” ідентичності від змішування та метисизації, захоплення країни „чужими”). Всі ці погляди обов’язково включають в себе якусь самоочевидну ознаку чужорідності (ім’я, колір шкіри, релігія). Ця ознака, у свою чергу, організовує нав’язливі афекти й „ірраціональну” амбівалентність, які набирають стереотипної форми як щодо „об’єкта”, так і самого „суб’єкта”. У підсумку, зазначає Е. Балібар, „саме це поєднання практик, дискурсів, уявлень у мережі активних стереотипів дає розуміння про формування расистської спільноти (чи спільноти расистів, котрі „дистанційно” об’єднані взаємним „наслідуванням”). А з іншого боку, дзеркальним відображенням расизму стає те, що його жертви змушені сприймати самих себе якоюсь цілісною і закритою спільнотою” [16, с. 28].

Відтак коло замикається, і на якомусь відтинку суспільного розвитку вже важко розібратися, де кінець і де початок, де першопричина і де наслідок. Тоді до категорії ксенофобії та расизму включається не лише фізичне насилля й дискримінація, але й мовне насилля, що несе в собі зневагу, презирство й агресію. Все це викликає важко передбачувані наслідки, котрі важко подолати, адже „руйнування расистського комплексу передбачає не лише повстання жертв, але й каяття самих расистів і, як наслідок, **внутрішній розклад спільноти, вибудованої расизмом...** Оскільки для формування цієї спільноти були необхідні расистські теорії. **Тобто, немає расизму без теорії (без теорій).** Було б зовсім даремно запитувати себе, вийшли ці расистські теорії з еліт чи з мас, з панівних класів чи з класів пригноблених. Зате очевидно, що вони „раціоналізовані” інтелектуалами. І у найвищій мірі важливо запитати себе про ту роль, яку відіграє „академічний расизм”... Без нього навряд чи стало б можливим структурування спільноти навколо визначення раси” [16, с. 28].

Тут функція деяких „академічних” кіл полягає не лише в загальному організаційному ефекті інтелектуальної діяльності. Та, мабуть, і не в тому, що в моделях „академічного расизму” описується образ суспільства, в якому представники усіх соціальних класів можуть впізнати себе, що породжує у їх середовищі синдром хворобливої довіри до цих теоретичних узагальнень. Суть справи, скоріше, в тому, що ці теорії імітують видимість

академічної достовірності, посиляються на „очевидні факти”, подають „наочний” образ чужинця за його фізичними рисами, а найголовніше – відтворюють метод, в якому наука йде від „видимих фактів” до викриття „прихованих” причин. Все це інтригує уяву і прокладає шлях спонтанному теоретизуванню, властивому расизму „неосвічених мас”.

Отже „академічний расизм” перебирає на себе функцію „просвіти” дезорієнтованих і радикально налаштованих мас, оскільки їх власне колективне насилля становить для індивідів і соціальних груп тривожну загадку, яка терміново потребує пояснення. Саме це й утворює специфіку інтелектуальної позиції расистських ідеологів, якими б витонченими не були їхні теорії. Ідеологи расизму „завжди створювали „демократичні” доктрини, котрі легко сприймалися б масами з їх згодом низьким рівнем інтелекту та нібито для них адаптованими, що стосується й тем, цікавих для еліти. Йдеться про доктрини, прийнятні для того, щоб запропонувати ключ для моментальної інтерпретації не лише того, чим живуть люди, але й того, ким вони є в суспільному світі, – тут ці доктрини сусідять з астрологією, характерологією тощо. Відтак ключі набувають навіть форми „розгадки” таїни людської долі...” [16, с. 29].

Через такі обставини критикувати „академічний расизм” (а тим більше боротися з його впливом!) надто важко, бо в основі цих теорій лежить елементарне знання, яке виправдовує стихійні ксенофобські настрої певної частини мас, оскільки це, з дозволу сказати, „знання” дає наперед передбачену відповідь на потребу у виправданні їх буденної свідомості.

Расизм без раси

Не в останню чергу слід звернути увагу й на те, що стара соціальна практика ксенофобії і расизму вдається в наші дні до певної мовленнєвої новизни й сучасної політичної фразеології. Першим показником може бути активне використання терміна „імміграція”, яким стали замінювати поняття „раса”. Справа не лише в тім, що термін раса разом з його похідними був дискредитований соціальною практикою фашизму. На думку Е. Балібара, тут позначилося й веління часу: „Новий расизм – це расизм епохи „деколонізації”, епохи повороту в міграції населення між старими колоніями і старими метрополіями та розколу людства всередині єдиного політичного простору. Сучасний расизм, сконцентрований у нас у вигляді комплексу імміграції, ідеологічно вписується в рамки „расизму без рас”, вже широко розповсюдженого за межами Франції, особливо в англосаксонських країнах. Це расизм, основною темою якого є не біологічна спадковість, але неподоланність культурних відмінностей; расизм, який, на перший погляд, не утверджує зверхність одних груп чи народів над іншими, але **лише** вказує на те, як погано відмовлятися від кордонів, на те, що різні способи життя і традиції несумісні, в цілому справедливо названий **расизмом диференціації**” [16, с. 31].

Внаслідок такої мімікрії теоретики сучасного расизму виводять свою ідеологію з-під критики традиційної антирасистської аргументації. Те, що раси не становлять ізольованих біологічних одиниць, вони визнають безумовно. Але при тому поведінку індивідів та їх „схильності” пояснюють вже не кров'ю чи генами, а просто їх належністю до певних „історичних культур”, за якими визнається рівність і різноманітність. Однак тут же декларується зовсім позаісторична **постійність** культур, яка набуває вигляду стійкості і незмінності. За допомогою такого кульбіту аргументи великого антрополога К. Леві-Стросса („Раса та історія”) про те, що всі цивілізації однаково складні й необхідні для розвитку людства, вільно чи мимоволі ставляться на службу ідеї про недопустимість „змішування культур”.

В такий спосіб ці теоретики намагаються довести, що скорочення „культурної дистанції” між народами загрожує інтелектуальною смертю людства, а, можливо, ставить під знак питання й саме його біологічне виживання. Тут культура використовується як матриця для того, щоб „а priori” помістити індивідів та цілі етносоціальні групи в якусь подобу генеалогічного ряду, де групи трактуються одвіку незмінними й недоторканими. У підсумку, зазначає Е. Балібар, „від теорії рас і расової боротьби в людській історії, заснованої нібито на біологічних і психологічних передумовах, ми переходимо до теорії „етнічних відносин” (чи расових відносин) в суспільстві, де **натуралізується не расова належність, але расистська поведінка**” [16, с. 33]. У підсумку „расизм культурної диференціації” стає своєрідним мета-расизмом – расизмом „другої позиції”, який вимагає від політичних діячів витримувати культурну дистанцію і, зрештою, йти шляхом створення колективів на принципі сегрегації. Найсумніше у цій ситуації те, що неорасистські ідеологи в жодній мірі не є містиками „спадковості” – перед нами „реалістичні” технологи соціальної психології, які побивають своїх супротивників їх же зброєю. Однак „іронію історії” ще нікому не вдавалося перехитрити. Під гаслом захисту культури і способу життя Заходу від впливу „Третього світу” ці політтехнологи утопічно (при всій їх „реалістичності”), але настирливо закривають шлях і одним і другим до реального суспільного розвитку.

Як справжній гуманіст, Е. Балібар сподівається, що, зрештою, сучасні різновиди неорасизму будуть лише перехідними формами ідеологічних конструкцій, котрі еволюціонуватимуть у напрямі дискурсів і соціальних технологій, де жонгливання поняттями раси, народу, культури, нації тощо стане вже не настільки важливим елементом суспільного життя. Рано чи пізно ми все ж маємо прийти до „пострасизму”, оскільки глобалізація й подальше переміщення населення в межах системи національних держав у все більшій мірі сприятиме тому, що саме поняття „кордонів” буде переглянуте, а можливості їх застосування зменшаться до функції

„соціальної профілактики”, набуваючи характеру індивідуальних рекомендацій. Але все це – в майбутньому.

Реалії сьогодення

На початок 2011 року події в Єгипті й Тунісі створили проблему для Європи, куди спрямувалися хвилі нелегальних іммігрантів. Першій дісталось Італії, яка оголосила режим гуманітарної катастрофи. З 9 лютого на італійський острів Лампедуза прибуло близько 3000 біженців з Тунісу, яких розміщують у спеціальних таборах. Рим звернувся до Євросоюзу з проханням допомоги охороняти морський кордон, а також послав до Тунісу своїх правоохоронців, аби заблокувати потік нелегалів. Влада Італії виходить з того, що причиною масового рушення є те, що система контролю еміграції в Тунісі розвалюється, а подібні проблеми можуть виникнути в країнах Близького Сходу.

Ще не так давно, під час Третього саміту країн ЄС і Африканського Союзу в Тріполі (29 листопада – 1 грудня 2010 року), лівійський лідер М. Каддафі пропонував свої послуги Європі щодо унормування потоку міграції з Африки: „Лівія зобов’язується зупинити нелегальну міграцію, якщо Європа надаватиме їй матеріальну допомогу в розмірі 5 мільярдів євро щороку, а також технічну підтримку”. Це було не перше звернення. Ще 31 серпня 2010 року, перебуваючи з візитом в Італії на святкуванні другої річниці укладення двостороннього договору про дружбу, він заявив: „Це в інтересах європейців, оскільки завтра, з прибуттям мільйонів голодних і неосвічених мігрантів, Європа може стати Африкою”. Тоді ж він прочитав у Римі лекцію, у якій виклав своє бачення майбутнього в тому розумінні, що „іслам повинен стати релігією всієї Європи” [17].

Події у Магрибі та на Близькому Сході, зокрема і в Лівії, внесли свої корективи щодо оцінки становища в цьому регіоні. Зокрема, вони підтвердили, що М. Каддафі не годиться на роль захисника основ європейського устрою та демократичних цінностей – йому б знайти порозуміння з власним народом, проявити стриманість і толерантність.

Судячи з усього, європейцям свої проблеми доведеться вирішувати самотужки. Навряд чи тут зарадить проста відмова від політики мультикультурності. „Культурна мозаїка” є об’єктивним фактором нашого сьогодення, а діалогічність культур – її сутнісною рисою. І це проігнорувати неможливо. Комплекс окреслених нами проблем засвідчує, що зазнав невдачі не курс на мультикультурність як такий, а оптимістичний і дещо наївний погляд на цю проблему. Судячи з усього, для вирішення проблем мультикультурності необхідна, як мінімум, зміна кількох поколінь, тривала і копітка освітня робота. Зрештою, розуміння того, що формування мультикультурного суспільства – це не асиміляція, не розкочегарювання „плавильного котла”, а тривала адаптація й справжня інтеграція із збереженням етнічної й культурної ідентичності

при взаємній повазі представників різних культур і звичаїв. Оце й буде втіленням толерантності на практиці.

Література:

1. Див.: Откупится ли Европа от мигрантов? // <http://www.newsland.ru/news/detail/id/600810/cat/94/>
2. Див.: Русские: теперь это не стыдно // <http://www.rosbalt.ru/2011/01>
3. Пикет у „Останкино”: „Мы не фашисты” // „Московский комсомолец” в Украине. – 2011. – 22 – 28 декабря. – С. 12.
4. Див.: **Гальчинський А.** Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти / Анатолій Гальчинський. – К.: Либідь, 2006. – С. 240 – 267.
5. **Гіденс Е.** Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Е. Гіденс. – К.: АЛЬТЕРПРЕС, 2004.
6. Цит. за: **Волков Э.** Пузырь „мультикультурия” лопнул? // <http://www.liveinternet.ru//tags/%EC%E8%E3%FO%EO%ED%F...>
7. **Бжезінський З.** Вибір: світове панування чи світове лідерство / Збігнев Бжезінський. – К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”. 2006. – С. 149.
8. **Губені Ю.** Втрачаємо найцінніший ресурс. Чому в країні так багато „зайвих” людей і які це матиме наслідки... // Ю. Губені. – День. – 2011. – 20 січня. – №8. – С. 5.
9. **Хабермас Ю.** Проблемы гражданства // <http://www.hrights.ru/text/b7/chapter5.htm>
10. **Бжезінський З.** Вибір: світове панування чи світове лідерство / Збігнев Бжезінський. – К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. – С. 149
11. **Хрох М.** От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе // Нации и национализм / М. Хрох. – М.: Праксис, 2002. – С. 123.
12. **Хопсбаум Э.** Все ли языки равны? Язык, культура и национальная идентичность // <http://belintellectuals.eu/discusions/print.php?id=172>
13. **Сміт Е. Д.** Національна ідентичність / Е. Д. Сміт. – К.: Основи, 1994. – С. 27.
14. **Giddens A.** The Third Way. The Renewal of Social Democracy. – L.: Polity Press. – 1998. – p.136.
15. **Поліщук Н.** Глобалізаційний вимір людства та людський вимір глобалізації // Гіденс Е. Нестримний світ... – С. 84.
16. **Балибар Е., Валлерстайн И.** Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Е. Балибар, И. Валлерстайн. – М.: Логос-Альтера, 2003. – С. 28.
17. Откупится ли Европа от мигрантов // <http://www.newsland.ru/news/detail/id/600810/cat/94/>

УДК 30:321.02:342.71:354.6

Механізми правового забезпечення реалізації засад публічної політики

Сергій Телешун,

доктор політичних наук,
завідуючий кафедрою політичної аналітики і прогнозування
Національної академії державного управління
при Президентіві України

Світлана Ситник,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри політичної аналітики і прогнозування
Національної академії державного управління
при Президентіві України

У статті розглядаються правові механізми реалізації публічної політики як процесу прийняття політико-управлінських рішень. Визначається роль публічної політики у реалізації принципів соціальної демократії. Аналізуються, зокрема, процеси делегованої та підзаконної правотворчості як способів реалізації співробітництва між громадськістю та органами державної влади.

Ключові слова: публічна політика, соціальна демократія, делегована правотворчість, підзаконна правотворчість, громадськість, інститути громадянського суспільства.

Legislative mechanisms of implementing public policy are considered in this article. These mechanisms are viewed as the process of making governmental and political decisions. The role of public policy in realization of principles of social democracy is defined. The processes of delegated and sublegislative legislation are analyzed as the means of realization of cooperation between community and authority.

Keywords: public policy, social democracy, delegated legislation, sublegislative legislation, community, institutes of public society.

Активна діяльність нинішньої влади супроводжується інтенсивним інформаційно-політичним супроводом, який несе чи не єдиною основною ідею – реформування. Це і скасування конституційних змін, і реформування судової системи, і новий Податковий кодекс, і адміністративна реформа, і пенсійна реформа тощо. Та чи й справді Україну накрила хвиля всепроникного реформування, чи все ж це просто політичні зміни або, у кращому випадку, модернізація, до якої вдається правляча політична сила, розуміючи, що можна підкорегувати „правила гри” і при цьому зберегти статус-кво?

Будь-яку реформу, а тим більше реформи, які проводяться в Україні, слід розуміти як якісні зміни системи управління, зорієнтовані на громадянина – платника податків. Це і надання державою громадянину публічних послуг, і залучення його до формування політики держави. Якщо право волевиявлення громадян, право участі в публічному управлінні, гарантовані Конституцією України, і далі підмінюватимуться іншими правовими процедурами, то важко буде говорити про створення фундаменту стабільності та ефективності владних інститутів. А такі тенденції справді проникають у політико-управлінську практику. Так, політичні процеси 2004 – 2009 років продемонстрували, що рішення судових органів – КСУ, ВСУ, ВАСУ та й усієї вертикалі адміністративних судів – досить зручний для правлячої еліти спосіб заповнення прогалів у законодавстві та врегулюванні процедурних колізій. Адже, з одного боку, закон як політичне рішення є не чим іншим, як вираженням досягнутого політичною елітою консенсусу з того чи іншого питання. З іншого боку, необхідність реалізації інтересів та легітимації дій спонукає до використання суддівської системи як політичного інструменту. Така практика за п’ять років (а це період остаточного завершення інституційної добудови системи адміністративних судів) перетворилася не лише на традиційний спосіб правозастосування, а й перетворення рішень суду на інструмент легітимації ситуаційних владно-політичних рішень. Так, джерелом реалізації виборчого права є: міжнародні та вітчизняні нормативні акти і судові рішення. Останні за певних політичних обставин та за наявності прогалів у виборчому законодавстві, особливо у ситуаціях можливості подвійного трактування норм законів, можуть перетворюватися на основне джерело права, підмінюючи навіть право волевиявлення громадян.

Те, що локомотивом змін має бути громадянин, а не політики, не викликає заперечень. Сучасна демократія – це вже не „влада більшості” й функціонування представницьких інститутів, це наявність конкурентного середовища і представлення інтересів у виробленні програм державної політики. Якість державного менеджменту прямо залежить від рівноваги у політико-адміністративній системі та впровадженні тих механізмів управління, до яких суспільство не лише готове, але й потребує їх. Так само, як громадянське суспільство є зрізом життя суспільства, а його

зрілість засвідчує ступінь його розвитку, так і публічна політика є зрізом політики та управління, що засвідчує наявність балансу у політичній системі. Публічна політика забезпечує існування каналів досягнення консенсусу у вирішенні суспільних проблем, у тому числі й у подоланні криз.

Публічна політика як комунікативний процес, у якому переплетіння інтересів політичних та громадських акторів формує програми політики, розглядається у працях Дж. Андерсона, Н. Лумана, С. Гарфінкеля, М. Олсона, Дж.-К. Тьоніга, П. Мюллера, Г. Саймона, Дж. Марча, Е. Роуза, Р. Даля, П. Дюрана, Дж. Річардсона, Т. Парсонса, О. Сунгурова, В. Римського, Г. Овчинникова, Н. Шматко.

Прикладним аспектам участі громадян у законотворчих процесах присвячені праці вітчизняних дослідників А. Євгенєва, Ю. Шкарлата, С. Злобіна, В. Федоренка, Д. Базилевича, В. Нестеровича. Однак питання формування системи правових механізмів реалізації публічної політики як транспарентного процесу вироблення політики держави залишається відкритим. Тим часом, участь громадян у виробленні державної політики Президент, Прем'єр-міністр, парламентарі визнають не просто необхідністю, а значимою цінністю. Інституалізація цих процесів у нормативній системі та практиці управління ще далека до завершення і потребує детального вивчення. Необхідність дослідження цієї проблеми зумовлюється тим, що від цих процесів залежить, чи зможе державна політика стати публічною, чи зможе суспільство отримати нову якість політико-адміністративного управління, нову систему відносин громадянин – держава та, зрештою, чи матимемо сильну державу (не плутати з сильною владою!), здатну акумулювати суспільний консенсус.

Питання формалізації відносин громадянського суспільства і влади досить складне. З одного боку, максимальне охоплення законами площини взаємодій – це шлях до створення правових колізій, з іншого боку, брак цієї формалізації спонукає до активізації неформальних каналів прояву ініціативи. Нинішні акції протесту є не лише прикладами ускладнення політичної прохідності політико-управлінських рішень, а й прикладами, що демонструють, як саме актуалізуються, навіть популяризуються неформальні канали впливу на процеси вироблення політики.

По-різному можна оцінювати таку форму взаємодії громадськості з владою. З одного боку, можна з гордістю відзначати, що наше громадянське суспільство демонструє свою зрілість, а з іншого – не можна недооцінювати ризики і загрози, які несуть такі політичні ситуації. А це вже питання політичної відповідальності не лише лідерів „майданів”, а й тих, хто не створив інших каналів взаємодії громадянського суспільства і держави.

Сьогодні існує суспільний запит на нормативно-правову базу, яка має забезпечувати легітимні процедури впливу громадськості на прийняття владно-політичних та управлінських рішень. Наявність значної кількості законопроектів та брак законів, які безпосередньо стосуються

врегулювання відносин „людина – влада”, „людина – управління”, говорять самі за себе: немає процедур, немає й ефективної взаємодії. Слід наголосити, що нормативно-правові акти повинні забезпечувати цілісність системи реалізації демократичних процедур, оскільки спроби хаотично впроваджувати ті чи інші з них і, відповідно, під них конструювати нормативно-правову основу, призводять до формування правових колізій у юридичній площині, формального характеру участі громадськості у прийнятті рішень і, відповідно, до порушення конституційних прав громадян. Наявність легітимізованих каналів (тих, що підтримуються унормованим правом) доступу до прийняття владно-політичних рішень є умовою забезпечення рівноправної конкурентності різних груп інтересів у їх прагненні бути не лише суб'єктами політичного процесу, а й безпосередніми акторами процесу прийняття рішень. Можна стверджувати, що публічна політика розпочинається з процесу правотворчості – формулювання загальних правил поведінки таких суб'єктів, як народ, державні органи влади, органи місцевого самоуправління, окремі посадовці, громадські організації тощо.

Участь громадськості у правотворчих процесах демонструє спосіб реалізації публічної політики через механізм залучення громадян до процесу здійснення публічної влади в цілому та спосіб реалізації громадянами права на участь в управлінні державними справами через механізм безпосереднього (чи за участі громадян) прийняття законів та інших нормативно-правових документів.

Участь громадськості у законотворчому процесі визначається через дію інститутів прямої участі чи інститутів, які мають дорадчі функції. Відповідно, можна окреслити дві стратегії залучення громадян у процес здійснення публічної влади: прийняття законів безпосередньо громадянами через їх ухвалення на референдумі та вироблення і прийняття законів за участі громадян. Референдуми є одним із способів (на відміну від виборів) голосування населення всієї країни (загальнодержавний референдум) або певної частини населення (місцевий референдум) з метою вирішення найважливіших питань державного і суспільного життя.

Конституцією проголошено права громадян, але не визначено чітких механізмів реалізації повноважень, які б забезпечували цілісність процесу безпосередньої реалізації народом законодавчої влади, носієм якої він є. Кожен з етапів цього процесу, починаючи з визначення предмета референдуму, його ініціювання і закінчуючи оприлюдненням рішень, прийнятих на ньому, може бути підданий сумніву щодо використання легітимних процедур. Відправлення Верховною Радою України проекту Закону про всеукраїнський референдум на друге читання [1], політична доцільність, яка торжествувала у квітні – липні 2010 року, свідчать, схоже, про те, що використання процедури виявилось не таким цінним, як можливість ситуативного використання закону для реалізації політичних цілей. Політична складова цієї ситуації очевидна, і з цього можна зробити

чимало висновків. Так, питання референдуму – це питання створення системи збалансованих пріоритетів. Причиною „затягування часу” з прийняттям закону є неможливість створення такої системи, у тому числі й внаслідок того, що у нас не існує публічної політики як відкритого для громадськості процесу прийняття владно-політичних рішень.

Не менш актуальною проблемою публічної політики є проблема відкритості та врегульованості законотворчого процесу в цілому. Ще 1997 року до Верховної Ради України надійшов проект Закону України „Про закони і законодавчу діяльність” [2]. Пройшовши повторні процедури прийняття у парламенті, починаючи з 14 вересня 2000 року, з урахуванням пропозицій Президента України, цей законопроект „спочив у Бозі” у березні 2006 року. У грудні 2006 року з’явився новий проект Закону України „Про закони і законодавчу діяльність” від 18 грудня 2006 року №2763. Але й він був відкликаний у листопаді 2007 року [3].

Тим часом, актуальність прийняття такого закону зумовлюється необхідністю регламентування законотворчого процесу, унормування процедури розроблення та прийняття законів. Закон України „Про закони і законодавчу діяльність” мав би окреслити основні характеристики закону як базової правової основи для всіх інших нормативно-правових актів; визначити умови дії закону, порядок внесення часткових змін чи зміни закону в цілому; встановити організаційно-правові засади суб’єктів законодавчої діяльності, а також запровадити вимоги щодо систематизації законів.

Не менш важливою справою є створення державної програми розвитку законодавства, як було зазначено у проекті закону [3, с. 2], а це, у свою чергу, ліквідувало б вибірковий підхід у прийнятті закону – основу політичної доцільності в унормуванні права, зменшило б кількість правових колізій та формувало б дійову правову систему.

Актуальною є і проблема участі громадськості у процесах делегованої та підзаконної правотворчості, у яких функція правотворчості належить органам виконавчої влади та, відповідно, Президентові, уряду, міністерствам, відомствам, місцевим органами державного управління, головам державних адміністрацій, головам рад.

Деякі науковці [4, с. 159] схилиються до думки, що у процесах делегованої і підзаконної правотворчості, які характеризуються підвищеним ступенем оперативності та гнучкості і меншою формальністю, найбільше проявляє себе механізм „непрозорості” процесу прийняття нормативних актів. Така ситуація викликає необхідність врегулювання цих процесів. Так, проектом Закону „Про нормативно-правові акти” [5], який Верховна Рада відхилила 29 червня 2010 року, передбачалося, що цей Закон урегулює суспільні відносини, пов’язані з розробленням нормативно-правових актів, їх прийняттям, набранням ними чинності, державною реєстрацією та обліком, встановить систему, окреслить види, ієрархію нормативно-правових актів та єдині вимоги до нормопроєктувальної

техніки для всіх суб'єктів нормотворення. Важливо, що у проекті закону пропонувалося ввести поняття „нормотворчої пропозиції” та визначалося, що „фізичні та юридичні особи мають право звертатися з нормотворчими пропозиціями безпосередньо до суб'єктів нормотворення або через суб'єктів нормотворчої ініціативи чи за їх підтримкою” [5, с. 3]. Проектом Закону „Про нормативно-правові акти” передбачалося також, що „проект нормативно-правового акта, який стосується прав, свобод і законних інтересів громадян, питань суспільно-економічного розвитку держави, виноситься на обговорення громадськості. Пропозиції та зауваження, що надійшли в процесі обговорення громадськістю проекту нормативно-правового акта, розглядаються його розробниками, органами, яким доручено доопрацювання проекту, узагальнюються, враховуються під час доопрацювання або передаються нормотворчим органам для прийняття відповідного рішення” [5, с. 5 - 7].

Окрім консультативно-дорадчої форми підготовки нормативно-правових актів, розпорядженням Кабінету Міністрів України схвалено Концепцію проекту Закону України „Про вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів” [6], що узаконювало б такий механізм, як лобізм. Публічні дискусії стосовно підготовленого Мін'юстом відповідного законопроекту довели, що громадськість не підтримала обмеження свого впливу впливом лобізму.

Можна по-різному оцінювати затягування з прийняттям розглянутих у Верховній Раді законопроектів. Причини можуть бути різними, як, наприклад, перетинання предметів права у таких законопроектах, як „Про закони і законодавчу діяльність”, „Про нормативно-правові акти”, але не виключено й те, що відбувається свідоме блокування з метою відтягти час і досягти консенсусного рішення між панівними групами. У такому випадку між публічною політикою і правотворчістю простежується досить виражений причинно-наслідковий зв'язок. З одного боку, публічна політика є інструментом впливу на процеси унормування через пряме й опосередковане залучення громадськості до правотворчості, з іншого – нормативно-правові засади формують способи і можливості реалізації публічної політики через реалізацію механізму правозастосування. Спосіб унормування права безпосередньо стосується можливості реалізації публічної політики як процесу прийняття владно-політичних рішень та можливості відображати в них суспільно значимі інтереси.

Тут доречно звернути увагу на таке правило: „Норми, реалізація яких передбачає включення будь-якого за складністю механізму присутності держави, особливо державного втручання, потребують додаткового забезпечення законності, вираженого у таких процесуальних формах, як процедури”. Якщо процедури не встановлено, то блокуються, у першу чергу, канали реалізації прав суб'єктів публічної політики. Так само діє й інше правило: „Чим менш розвинутим є громадянське суспільство і, відповідно, менш дієвими є неформальні інститути, тим більшою є

потреба у формалізації „правил гри”, формалізації процедур, у тому числі і у такий спосіб, як створення законів”. Унормування права стає єдиним способом формування правової держави.

Проект Закону України „Про внесення змін до деяких законів України щодо участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення”, який також внесено урядом на розгляд парламенту і прийнято у першому читанні, передбачає внесення змін та доповнень у Закон „Про місцеве самоврядування” та Закон „Про місцеві державні адміністрації” стосовно питань проведення консультацій з громадськістю [7].

Слід зазначити, що участь громадськості у формуванні та реалізації державної політики на сьогодні регламентується підзаконними актами, які змінюються щоразу із зміною урядів. За останні шість років п'ять разів видавалися постанови Кабінету Міністрів, які регламентують участь громадськості у формуванні та реалізації державної політики. Кабінет Міністрів України, очолюваний В. Януковичем, затвердив 2004 року „Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики” [8].

Кабінет Міністрів Ю. Тимошенко скасував постанову попередника та затвердив свою постанову „Про додаткові заходи щодо залучення громадян до участі в управлінні державними справами” [9]. Уряд Ю. Єханурова скасував постанову уряду Ю. Тимошенко та своєю постановою від 1 березня 2006 року №215 „Питання забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” повернув дію постанови, підписаної В. Януковичем, від 15 жовтня 2004 №1378. Знову ж таки, уряд Ю. Тимошенко ухвалює постанову „Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” [10] та дещо пізніше постановою „Про затвердження Порядку залучення громадян до формування та реалізації державної політики” від 6 січня 2010 року затверджує нові процедури формування громадських рад при виконавчих органах влади. Менше ніж через рік Кабінет Міністрів М. Азарова затверджує нову постанову – „Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики”. Цим документом впроваджується новий „Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики” [11], у якому визначаються основні вимоги до організації і проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики. Метою консультацій з громадськістю є прийняття рішень, в яких буде враховано права, інтереси та знання всіх зацікавлених сторін. Консультації з громадськістю дають можливість громадянам впливати на зміст рішень, що ухвалюються органами влади.

Максимальне залучення громадян до формування та реалізації державної політики, процесу прийняття публічних рішень, переорієнтація

державного управління на обслуговування громадянина – платника податків є серйозним кроком до трансформації політико-правових та політико-адміністративних систем, що відображають нову модель взаємодії держави і громадянина.

Адміністративна реформа не може обмежуватися інфраструктурними змінами. Водночас функціональна переорієнтація державного управління на надання публічних послуг не відбудеться без формування, унормування, регулювання адміністративно-правових процедур. Відносини між фізичною та юридичною особами, з одного боку, та державними інститутами – з іншого є завжди правовими і, відповідно, повинні проходити у правовій формі. Однак тут є особливість адміністративного процесу. Характерними ознаками правових відносин є їх публічно-правовий характер та наявність процесуальних форм, які гарантують реалізацію і захист прав. Особливістю адміністративних відносин між суб'єктом управління (наприклад, виконавчою владою) та особою є те, що здебільш вони, хоч і мають публічно-правовий характер, не набувають процесуальної форми. Охопити весь спектр адміністративних відносин неможливо. Завжди матимуть місце відносини, які апріорі не можуть бути виражені у формі адміністративно-правового процесу. Адміністративні відносини не складають цілісної системи, і це призводить до того, що нормативне регулювання управлінських відносин та відповідних адміністративно-процедурних відносин будується, як правило, за предметним критерієм, на основі окремого нормативно-правового акта чи їх сукупності. Тобто здійснюється унормування того виду діяльності, де має місце правопроцес, а отже може бути впроваджена адміністративна процедура. Існує реальна потреба у регулюванні адміністративних процедур на законодавчому рівні, адже сьогодні відносини між державою і громадянином або не врегульовані взагалі, або врегульовані переважно підзаконними нормативними актами.

Рада Європи визнала принципи, що мають регулювати адміністративні процедури: громадянин має право на те, щоб бути вислуханим судом; громадянин має право на ознайомлення з документами; громадянин має право на те, щоб отримувати в межах адміністративної процедури консультації та бути представленим у межах цієї процедури; громадянин як адресат адміністративного акта (індивідуального акта) має право вимагати, щоб акт був обґрунтований, тобто управління має надавати пояснення громадянину у зв'язку з прийняттям акта; громадянин має право вимагати, щоб до акта рішення управління (індивідуального акта) безпосередньо додавалися пояснення про можливості використання засобів його правового оскарження.

Необхідність дотримання резолюцій та рекомендацій Ради Європи у питаннях розбудови правової держави, зокрема у запровадженні у сфері надання управлінських послуг раціональних та демократичних адміністративних процедур, посилює нагальну потребу у їх кодифікації.

Необхідність унормування адміністративно-правових процедур викликана також і тим, що у вітчизняному законодавстві є суттєві прогалини щодо звернень юридичних осіб з питань захисту порушених прав, процедури оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів влади, посадових осіб тощо. Ще 2002 року активізувалася спільна робота Мін'юсту, зарубіжних та вітчизняних експертів над розробкою Адміністративного процедурного кодексу [12, с. 4]. 2004 року Кабінет Міністрів України подав на розгляд Верховної Ради проект Адміністративно-процедурного кодексу України (від 29.04.2004, №5462), який пройшов процедуру повторного читання, але був відкликаний 8 лютого 2005 року. 2008 року Кабінет Міністрів знову ініціює розгляд проекту та подає до парламенту проект Адміністративно-процедурного кодексу України [13]. 16 березня 2009 року проект зареєстрований та переданий на доопрацювання у відповідний комітет, але через рік він був відхилений.

Всі ці проекти – спроба виробити „загальний закон” про адміністративну процедуру, принципи та правила якого визначатимуть відносини між органами влади та фізичними і юридичними особами. Майбутній закон повинен передбачати врегулювання процедурних відносин, що виникають у діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, інших державних органів, а також підприємств, установ, організацій, їх посадових і службових осіб, інших суб'єктів, які, згідно з законом, уповноважені здійснювати владні управлінські (виконавчі та розпорядчі) функції, в тому числі й на виконання делегованих повноважень щодо забезпечення реалізації та захисту прав і законних інтересів осіб та виконання ними визначених законом обов'язків, а також регламентувати процедури розгляду адміністративних справ. Першим кроком у цьому напрямі було визнання того, що Адміністративний процедурний кодекс повинен містити докорінно нові процедури, які б відповідали принципам правової держави, серед яких основним у цьому аспекті є принцип „законності управління”. Громадське обговорення нового проекту Адміністративного процедурного кодексу розпочалося на сайті Мін'юсту 14 грудня 2010 року [14]. Аналіз адміністративних процедурних законів, які на сьогодні діють у Європі, та мотивів їх прийняття дає підстави встановити такі головні цілі кодифікації адміністративного процедурного права [13, 6], як визнання громадянина носієм основних прав перед державним управлінням; забезпечення законності управлінської діяльності; підвищення якості управлінських рішень щодо їх фахової коректності та професійної ефективності.

На підставі аналізу стану правової основи реалізації публічної політики можна зробити висновок, що підготовка, громадське обговорення, відхилення – це життєвий цикл законопроектів, що регламентують участь громадськості у прийнятті політико-управлінських рішень, відносини громадянина і держави. Знову маємо справу із „замкненим колом”. З одного боку, правовий механізм реалізації публічної політики як процесу

прийняття політико-управлінських рішень та ефективна взаємодія не може повноцінно функціонувати без встановлення формальних процедур. З іншого боку, є нагальна потреба у впровадженні публічної політики, оскільки вона забезпечує реалізацію таких невід'ємних принципів правотворчості, як демократизм, що характеризує ступінь участі громадян у цьому процесі, рівень розвитку процедурних норм та інститутів у суспільстві, і транспарентність, що характеризує відкритість, „прозорість” правотворчого процесу для громадськості та забезпечує нормальну циркуляцію інформації. Реалізація цих принципів – важлива умова існування демократичного суспільства, адже правотворчість – це не лише і не стільки процес вироблення норм, а й важливий інструмент управління суспільством, який увібрав у себе стратегію його розвитку та суттєві „правила гри” у ньому.

Література:

1. Про всеукраїнський референдум : Проект Закону України від 29.04.2010 № 6278 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=37415
2. Про закони і законодавчу діяльність : Проект Закону України від 06.11.1997 № 945 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JD0OU00I.html
3. Про закони і законодавчу діяльність : Проект Закону від 18.12. 2006 № 2763 [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_2?id=&pf3516=2763&skl=6
4. **Матузов Н. И.** Теория государства и права / Н. И. Матузов, А. В. Мальков. – М. : Юрист, 2004. – 270 с.
5. Про нормативно-правові акти : Проект Закону 21.01.2008, № 1343-1 [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_2008_10_01/JF11B01V.html#
6. Про схвалення Концепції проекту Закону України „Про вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів” : Розпорядження КМ України від 22 квітня 2009 року, №448-р [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=448-2009-%F0>
7. Про внесення змін до деяких законів України щодо участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення : Проект Закону України від 26 січня 2009 реєстр. № 3654 [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_2?id=&pf3516=3654&skl=7
8. Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова КМ України від 15 жовтня 2004 р. N 1378 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1378-2004-%EF>

9. Про додаткові заходи щодо залучення громадян до участі в управлінні державними справами : Постанова КМ України від 18.05.2005 № 356 [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=356-2005-%EF>

10. Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова КМ України від 29.11.2009 № 1302 [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1302-2009-%EF>

11. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова КМ України від 3 листопада 2010 року № 996 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=996-2010-%EF>

12. **Люхтергандт Отто.** Проект Адміністративного процедурного кодексу України та сучасне адміністративне процедурне право. За матеріалами „круглого столу” щодо проекту Адміністрат. процедурного кодексу, проведеного Мін'юстом України та Нім. фондом міжнар. правов. співробітництва (3 червня 2002 р. м. Київ) [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?..>

13. Проект Адміністративно-процедурного кодексу України від 18.07.2008 № 2789) [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/.../webproc4_1?...

14. Проект Адміністративно-процедурного кодексу України [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/0/32856>

УДК 316.3

Стратегічне управління модернізацією країни: межі, можливості, оптимізація впливів

Володимир Шедяков,
доктор соціологічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту європейських досліджень
НАН України

У статті йдеться про шляхи підвищення управлінської культури у сфері модернізації країни як чинник соціального розвитку. Оцінюється рівень відповідного потенціалу країни для реалізації національних інтересів у післякризовий період.

Ключові слова: управлінська культура, модернізація, соціальна творчість.

The article considers the ways of management culture rising in the sphere of country's modernization as social development factor. The level of our country's potential to provide the national interests after world crisis is analyzed.

Keywords: culture of management, modernization, social creative work.

Виважена соціальна стратегія – це й додатковий ресурс соціально-економічного розвитку країни, й важлива складова забезпечення її конкурентоспроможності у світі.

Різноманітні моделі управління розглядали мислителі і правителі ще давніх часів, як, наприклад, Демокрит, Платон, Аристотель, Лукрецій, Кузанський, да Вінчі, Кампанелла.

Пізніше наукове обґрунтування процесам удосконалення управління з різних точок зору подавали школи практиків і теоретиків, які розробляли свої організаційні моделі. Серед них пропонувалися, наприклад, моделі „наукового менеджменту” як трудового процесу (Ф. У. Тейлор), олюдненого наукового менеджменту (Г. Гантт), адміністрування (А. Файоль, Л. Уорвік),

бюрократичну модель (М. Вебер), варіантів моделі робітничого контролю над виробництвом (К. Л. Гудрич), динамічного менеджменту (М. П. Фоллетт), людських відносин як соціальної цілісності (Е. Мейо, Ф. Ротлісбергер), інтеракційну (соціальна система тривалих взаємодій між працівниками – Ч. Барнард, Г. Саймен, Дж. Марч), як „природну” організацію (Т. Парсонс, Р. Мертон, А. Етціоні), ситуаційну (Р. Моклер), перспектив раціоналізації (Л. Ф. Уорвік), патерналістської турботи про робітників (Е. Мейо), масового виробництва (Г. Форд), використання керівником комунікативних мереж (Ч. Барнард), децентралізації організаційної структури (А. Слоун), людської подоби підприємства, теорії Х і Y (Д. Мак-Грегор), деградації праці (Г. Браверман), теорії Z (У. Оучі), імовірного майбутнього праці (Ч. Хенді), з точки зору кар’єри менеджера (Л. Якокка), використання специфічних ресурсів організаційної моделі постмодерну (А. Етціоні).

Закони стратегічного управління опрацьовувалися як на мікро- так і на макрорівнях. На Заході і Сході продовжують виходити у світ багатотомні дослідження і серії підручників з різних аспектів управління та управлінської діяльності. Зокрема, Д. Госс, У. Б. Фліппо, К. Хендрі, Дж. Сторі, Р. Л. Кіркбрідж, Н. Філіпс, К. Девіс, Дж. Л. Браун, М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоурі, П. Лорандж, Р. Кемп, Ф. Котлер, С. Хайнц, Д. Стоун, С. Кургінян, О. Панарін, К. Симонов, Г. Почепцов, а також багато інших дослідників успішно здійснюють як подальшу розробку, так і прикладну популяризацію закономірностей і рис стратегічного планування.

З часу утворення СРСР питання управління перебували в центрі уваги багатьох теоретиків і практиків: зокрема, директор Центрального інституту праці О. Гастев узагальнив підходи до аналізу управлінської реальності, О. Богданов визначив універсальні закони загальної організаційної науки тектології, П. Керженцев вивчав управлінські прийоми і визначав найбільш раціональні методи організаційної роботи. Згодом відомі наукові школи (Л. Абалкіна, О. Аверіна, В. Арнольда, Д. Гвішані, В. Глушкова, В. Голикова, Г. Жебіта, Ф. Кожуріна, П. Лебедева, В. Медведєва, О. Наумова, Г. Попова, О. Попова, А. Пригожина, В. Скурихіна, Л. Суворова, Ю. Тихомирова, Б. Українцева, В. Черковця, Н. Черніної) заклали основи синергетичних підходів і досліджень особливості категорій з концептуального кореляту управління (зокрема, суб’єкт-об’єктних, процесуальних, системних, ситуаційних особливостей, характеристик етапів і варіантів), а також пропонували конкретні рекомендації щодо розв’язання управлінських проблем, підготовки та реалізації управлінських рішень, засоби оптимізації послідовності їх застосування. Одні дослідники концентрували свою увагу на вивченні базових елементів управління, інші – на адаптації цих елементів до конкретних умов. Важливого значення надавалося аналізу соціологічного, психологічного, економічного, політологічного, організаційного аспектів прийняття управлінських рішень та впровадження управлінських інновацій,

зокрема за допомогою математичних методів, кібернетичних моделей. Ці напрацювання сприяють підвищенню ефективності використання ресурсної бази.

Нині продовжують розвиватися прийоми „програмування” поведінки людей, а також відносин та процесів в межах шкіл: спеціалістів з людських ресурсів (human resources – „ейчари”), аналітиків IRRA (industrial relations research association) та фахівців IIRA (international industrial relations association), „методологів” (послідовники Г. та П. Щедровицьких), кібернетиків (як науки про управління), спеціалістів тренінгового напрямку (to coach – натаскувати, тренувати, інструктувати), особистісного і структурного розвитку (to develop – розвивати, удосконалювати, виявляти), онтопсихології, нейролінгвістичного програмування, пікапу тощо. Причому при високому ступені розроблення багатьох системних та формально-процесуальних питань сучасні дослідники часто віддають перевагу пошукам шляхів оптимізації дій у конкретних умовах, пошуку найефективніших управлінських рішень.

Такі дослідження вкрай актуальні, адже Україна зобов’язана підтримувати свою цивілізаційну цілісність і основу на ній системну стратегію та модель модернізації. Кожна країна цивілізаційно відрізняється від багатьох країн інших культурних світів, їх ієрархій цінностей. Але соціальна стратегія, яка враховує конкретні цивілізаційні особливості, є і додатковим ресурсом використання соціальної творчості народу, а отже й економічного розвитку країни, і збереженням балансу між зростанням рівня економічної свободи та дотриманням національних інтересів. Втім, можливості раціонально запланованих та добре керованих управлінських впливів обмежені завжди і повсюдно. Період „бурі і натиску” в час класичного модерну характеризувався технологіями адміністрування і жорсткого управління – насильства. Цей підхід колись „переконливо” сформулював радянський селекціонер І. Мічурін: „Ми не можемо чекати милостей від природи. Узяти їх – наше завдання”. Але сучасні умови – умови постмодерну (тим більше – постнедомодерну, квазіпостмодерну), а також процеси постсучасної модернізації, коли і культура принципово відкрита, і кожна особистість може обирати в ній близьке для себе й відповідним чином добудовувати, і стан суспільства принципово неорганічний та різномірний, навпаки – особливо сприяють використанню технік не жорсткого адміністрування, а стимулювання бажаних трансформацій. Відтепер пріоритетні вміння не „вирвати з горлянки” у інших, а зробити для них привабливою допомогу в досягненні власних цілей. В цих умовах саме стимулювання бажаних трансформацій стає загальною, часто єдиною можливою та найефективнішою формою управлінських композицій інформаційних впливів. Відтак постсучасні тенденції управління пов’язані з поширенням стимулювання, збільшенням діапазону „м’якої сили” при організації соціальних відносин. Постмодерністські підходи до соціального управління

взагалі не перекреслюють, а актуалізують потенціал модерну. Але, разом з цим, вони корегують межі, можливості управлінських впливів, визначають шляхи їх національної та регіональної оптимізації, відкривають і нові можливості, пов'язані з активним використанням традицій і звичаїв, колективних відносин і взаємодій, неформальних комунікацій і соціальних мереж, з синтезом елементів керованості, самокерованості та некерованості [1 – 3]. Як відомо, застосування конкретного управлінського інструментарію суттєво залежить від типу особистості, її мотивації, інтересів, мети тощо [4 – 6]. Причому багатші країни не обов'язково мають кращі моделі управління. І додаткові інвестиції (або наявність природних багатств) інколи можуть законсервувати застарілі методи управління й тим самим парадоксальним чином погіршити перспективи країни. Інакше кажучи, важлива не стільки ресурсна база, скільки якість її використання [7 – 13]. Культивування якісного управління забезпечує розвиток і підвищення конкурентоспроможності країни.

Н. Черніна підкреслює, що на управлінський механізм соціальної творчості як чинник модернізації можуть покладатися різні безпосередні та опосередковані завдання відповідно до обраної стратегії (зокрема – компенсаційної, стимулюючої, соціально-адаптаційної, соціального партнерства) [14, с. 39 – 43]. Деякі фахівці фіксують увагу й на інших напрямках управлінських впливів, а також на характеристиці продуктивних організаційних інновацій. Зокрема, для ефективної підтримки конкурентоспроможності до функціональних завдань формальної організації комунікацій відносять: забезпечення різноманітності варіантів діяльності, алгоритм пошуку резервів; збереження прогнозованості поведінки; координацію зусиль за рахунок фіксації каркаса комунікацій; об'єднання учасників виробництва із засобами й цілями суспільної праці завдяки створенню стимулів цілей-завдань і цілей-орієнтацій.

Утім, остання криза ще раз продемонструвала, що часто найвідповідальніше боролися за майбутнє не якісь „наддержавні інституції”, а саме держави. Причому сьогодні однією з основних турбот кожної з них, якщо вона дбає про економічне зростання й досягнення необхідного рівня національної безпеки, має стати забезпечення високого рівня конкурентоспроможності національної економіки.

Відтак світові трансформації кардинально змінюють вимоги до якості управлінських рішень у сфері забезпечення розвитку країни, поєднання завдань перспективних і сьогочасних, співвідношення ресурсів і цілей, взаєморезонування економічного зростання й екологічної стабільності в межах коротко- та довгострокових проектів, корегування уявлень щодо межі, можливості управлінських впливів, визначення шляхів їх національної та регіональної оптимізації. Поширення тенденцій інформаційної економіки суттєво впливає на цінність окремих елементів ресурсної бази та діапазон їх комбінування, можливості й обмеження продуктивних сил, масштаби та варіативність регулювання.

Багато зовнішніх ініціатив України останнього часу передбачає різке зростання рівня відкритості країни та її економіки, що, у свою чергу, не може не актуалізувати питання щодо готовності народного господарства до повномасштабної ринкової конкуренції, підвищення імунітету в протистоянні МНК, підтримки вітчизняного капіталу, створення перспективних зон розвитку тощо. Підвищується природна потреба держави у формуванні таких умов, які, з одного боку, сприяють залученню сумлінних зарубіжних партнерів, а з іншого – відштовхують міжнародний криміналітет.

Особливо великий діапазон наслідків управлінських рішень відкривається нині, коли світова економіка формує нову парадигму науково-технічного розвитку, характерні риси якої набувають вигляду зростання взаємовпливу ринків капіталу та нових технологій, швидкого поширення „економіки знань”, посилення соціальної орієнтації нових технологій, глобалізації створення та використання інформації, продуктів, послуг. Отже кожна країна має визначити свої пріоритети і можливості відповідно до нових глобальних закономірностей.

У науковій літературі досить часто конкурентоспроможність визначається як здатність країни чи фірми розробляти й виготовляти товари і послуги або вищої якості, або ж за цінами, значно нижчими, ніж у конкурентів [15 – 18]. У ширшому аспекті конкурентоспроможність – це здатність господарства забезпечувати збалансованість своїх зовнішніх пропозицій та уникати обмежень, які зумовлюються зовнішньоекономічною сферою, і здатність країни поліпшувати свої господарські зв'язки на світовій арені [19].

За визначенням Інституту розвитку менеджменту, це наявність середовища, яке має найефективнішу структуру, інституції і політику, що забезпечують націю необхідними можливостями для конкуренції [19]. Деякі фахівці трактують конкурентоспроможність як зумовлене економічними, соціальними, політичними чинниками стійке становище країни, регіону чи товаровиробника на внутрішньому і зовнішньому ринках [20]. В умовах відкритої економіки це поняття можна також визначити як спроможність країни, регіону, господарства протистояти міжнародній конкуренції на власному ринку й на ринках „третьох країн”. Відтак, з точки зору Організації економічного співробітництва і розвитку, конкурентоспроможність – це уміння в умовах вільного і справедливого ринку виробляти товари і послуги, які відповідають стандартам міжнародних ринків, і водночас підвищувати рівень реальних прибутків своїх громадян у довгостроковому періоді. У дослідженнях Світового економічного форуму підкреслюється: якщо конкурентоспроможність є реальною, то потенційні можливості проектувати, виготовляти та збувати товари за ціновими і неціновими характеристиками більш привабливі, ніж у конкурентів [21].

Причому колись конкурентоспроможність будь-якої держави значною мірою залежала переважно від стану трьох основних чинників виробництва – природних, трудових ресурсів і капіталу. З розвитком виробництва й технічним прогресом конкурентоспроможність стали визначати чинники вищого рівня. Це, насамперед, інфраструктура країни (зокрема, інформаційна), її науковий потенціал, рівень освіти населення тощо. Але визначальну роль у створенні конкурентних переваг відіграють спеціалізовані чинники, спеціальні інфраструктури, спеціальні знання у вигляді науково-технічних баз даних за окремими галузями і виробництвами, наявність відповідних фахівців тощо. Саме це корегує межі, можливості управлінських впливів, визначає шляхи їх національної та регіональної оптимізації. Відтак державна політика у створенні конкурентних переваг має зосереджувати зусилля насамперед на напрямках, де роль держави незамінна, – на розвитку загальної інфраструктури, освіти, науки.

На цей час існують певні „золоті правила”, з дотриманням яких країна досягає якщо не підвищення, то хоча б збереження своєї конкурентоспроможності. Це, насамперед, стабільне й передбачуване законодавство, гнучка структура економіки, спрямування інвестицій до традиційної й технологічної інфраструктури, стимулювання приватних заощаджень і внутрішніх інвестицій, підвищення агресивності експорту з одночасним залученням прямих іноземних інвестицій, поліпшення якості, оперативності і прозорості управління та адміністрування, гармонійність заробітної платні, продуктивності праці та податків, обов’язкове скорочення розриву між розміром мінімальної і максимальної зарплатні, зміцнення середнього класу, збільшення інвестицій в освіту, а також постійне підвищення кваліфікації працівників. Звісно, при особливій увазі до актуальних питань сьогодення може скластися уявлення, що постіндустріалізм та управлінські навички постсучасності – то клопіт провідних держав. Але, з одного боку, діють у цьому напрямі вже і загальносвітові закономірності (а при неготовності конкретної країни вона лише залучається до них несвідомо в некорисних для неї формах), і підтримувати потрібно пріоритет саме тих підприємств, галузей і „точок розвитку”, які можуть забезпечити реальну економічну незалежність країни в майбутньому. Для цього потрібна увага держави до трьох рівнів конкурентоспроможності: глобального (міждержавного), національного, мезо- та мікрорівнів. І якщо в межах наукової класики практикується підхід до національного розвитку, зростання і розквіту з позицій природних ресурсів, робочої сили, ставок відсотків, курсу та купівельної спроможності національної валюти, то сьогодні, на нашу думку, такий підхід недостатній. Вхідження регіону в зону підвищеної конкуренції визначає формування в системі нових характеристик, рис, стандартів якості. У цих умовах майбутнє країни, перспективи будь-якого національного та регіонального господарювання тісно пов’язані з умінням орієнтуватися на поки що

малопомітні, але дедалі суттєвіші тенденції. З іншого боку, не можна не погодитися з висновком, що „НТП на периферії світового господарства, на відміну від його центру, котрий вже увійшов до постіндустріальної фази розвитку, все ще реалізується, головним чином, у межах промислової революції, спрямованої на перехід застійних традиційних економік від інструментального (ручного) до машинного способу виробництва” [22, с. 74], що зумовлює зміну можливостей і небезпек конкретних управлінських рішень. Сучасний світ як цілісність це світ жорсткої конкуренції, проте наша держава не має іншого шляху, крім інтеграції до міжнародної спільноти. Платня за інтернаціоналізацію, безперечно, висока, але не можна ігнорувати правил, за якими формуються міжнародні відносини (актуальні явища та феномени яких часто вже не можна проаналізувати з позицій „вторинності”) і триває основний обіг світової торгівлі.

Забезпечення довгострокової конкурентоспроможності національного проекту розвитку передбачає, що кожна країна повинна ретельно узгоджувати зовнішньоекономічну діяльність з ступенем зрілості внутрішніх реформ. Причому, без докорінної модернізації виробництва та організаційних відносин економіці завжди загрожуватиме криза. А умови сталого розвитку сьогодні – це і відмова країни від багатьох „сірих схем”, і новий рівень вимог до менеджменту та середовища господарювання. За цих умов украй потрібні інституційна і структурна перебудова, зміни в технічному оснащенні виробництва, яке на сьогодні послаблює наші позиції в міжнародному розподілі праці, визначає невігідну структуру імпорту й експорту. Проблема визначення оптимальних шляхів, можливостей і меж управління на національному та регіональному рівнях полягає також у конкурентоспроможності вітчизняних товарів, утриманні не тільки зовнішніх, але й внутрішніх ринків.

Нині не слід орієнтуватися на універсальні рецепти і просте вирішення складних проблем постсучасності. В умовах глобалізації часто не регіональна близькість, а саме цивілізаційно-культурні особливості при балансі економіко-політичної свободи і державного регулювання стають чинниками, які здебільшого визначають конкурентоспроможність. До того ж, маршрути і форми забезпечення цього успіху можуть стати досить різноманітними та самотніми. Ефективним є вивчення та аналіз логіки появи ідеї певної інституції чи механізму, а не автоматичного запозичення вдалої в конкретному середовищі схеми [23; 24]. При використанні ефективних механізмів соціального партнерства в якості соціальних технологій інтеграції суспільства наявність в країні секторів з суттєвими відмінностями, розвиток диференціації стає додатковим ресурсом пошуку і розвитку. Використання у практиці соціального управління потенціалу соціокультурної організації відповідно до моделей рефлексивної модернізації дозволяє застосовувати наявні резерви розвитку як інституціональних, так і неінституціональних форм соціальної активності.

Таким чином, існує переплетення (поєднання) чинників (і відповідних процесів) збереження цивілізаційної ідентичності інституціональних структур та не обмежених державними кордонами варіантів розвитку щодо реалізації стратегічних парадигм у конкурентній боротьбі, що впливає на розуміння форм забезпечення національних інтересів у сучасному світі. І питання не в тому, як „ліквідувати відставання” в чомусь, а як „зберегти і збільшити наявні переваги”, сконцентрувати ресурси та маневрувати ними, підтримати „точки зростання”. До того ж, у нинішніх господарських умовах стати успішним глобальним конкурентом означає знайти для себе адекватну своїм конкретним здібностям технологічно-економічну нішу. А це можливо і для невеликих структур, і для „аутсайдерів” (зміст цього терміна теж значно змінюється; зовсім різні шляхи можуть давати необхідний результат). Між іншим, уже завдяки своєму унікальному „транзитному” розташуванню в площині діалогу різних культур і віросповідань Україна є, за своєю суттю, передовим полем контактів у відносинах між багатьма країнами з питань запозичення та створення інновацій, зокрема й соціоструктурних.

Аналогічні можливості, пов’язані з географічним положенням, при своєчасній зміні спеціалізації вже вдало використали деякі країни форсованого розвитку, котрі виявилися здатними опанувати зовнішні ринки високотехнологічної продукції, перетворилися на регіональні центри логістики, здійснення маркетингових, інформаційних, транспортних та інших послуг. Уміле використання своїх особливостей дозволяє стати локомотивом подальшого зростання сервісизації на базі територіального чинника.

Отже, щоб успішно провести чергову модернізацію та використати соціальну творчість як її важливий чинник, Україна має не „заганяти в цехи” людей, а зацікавлювати їх в самодіяльності.

Нашій країні нині потрібен новий Проект, люди і структура нового модерну. В період радянської модернізації Україна будувала проект безкласового суспільства соціальної рівності, дорадянський проект характеризувався формулою „самодержавство, православ’я, народність”. В сучасних умовах країна зобов’язана знайти новий великий проект свого розвитку, використовуючи досвід минулих вітчизняних (включно з радянською) та світових модернізацій. Відмова від власної стратегії та включення чужої в Проект (наприклад, ліберальної демократії) автоматично прирікає країну на животіння в якості лише джерела ресурсів та на перехід від стану суб’єкта до рівня об’єкта відносин.

Забезпечення ситості, заможності – ще не проект, а лише рівень задоволення потреб, характер яких має соціобіологічні риси і тому суттєво залежить від обраного проекту розвитку. Однак, як висловлювався А. Чехов, голодний пес вірує лише в м’ясо. Тому необхідно здійснювати повноцінну техніко-технологічну та соціально-політичну модернізацію, а також стимулювати розвиток науки і високотехнологічного бізнесу

(зокрема і через створення інноваційних кластерів у сфері високих технологій та потужної підтримки перспективних національних проєктів), при цьому оновлюючи інфраструктуру по всій країні та реалізуючи приземленіші заходи, покликані задовольняти повсякденні запити людей. Тобто потрібно і добудовувати нормальні індустріальні відносини, і поширювати в якості загальних нові, постіндустріальні, посттрудова – творчі відносини. Це кардинально змінює як характер відносин на осі „власник – менеджер – працівник”, так і вимоги до соціальної науки.

Потрібно відмовитися від апології насильства і соціального експериментаторства, бути готовим зустрічати чуже як інше своє, а не як заздалегідь вороже, вчитися співіснувати і розвиватися в новому світі.

Література:

1. **Туленков М. В.** Організаційна взаємодія в соціальному управлінні: Автореф. дис. ... докт. соціолог. наук / М. В. Туленков. – Класичний приватний ун-т. – Запоріжжя, 2010. – 32 с.
2. **Шайгородський Ю. Ж.** Політика: взаємодія реальності і міфу: Автореф. дис. ... докт. політ. наук / Ю. Ж. Шайгородський. – Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Київ, 2009. – 36 с.
3. **Шедяков В. Є.** Постмодернізація трудових відносин як об’єкт соціального управління: Автореф. дис. ... докт. соціолог. наук / В. Є. Шедяков. – Харк. держ. ун-т. – Харків, 1996. – 32 с.
4. **Акофф Р.** Искусство решения проблем / Р. Акофф. – М.: Мир, 1982. – 224 с.
5. **Юнг К. Г.** Душа и миф: шесть архетипов / К. Г. Юнг. – К.: Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. – 384 с.
6. Human development report 2007/2008/ Fighting climat change: human solidarity in a divided world. – NY: United Natons Development Programme, 2007. – 399 p.
7. **Шарп Дж.** Бархатные революции: „от диктатуры до демократии” / Дж. Шарп. – М.: Ультра. Культура, 2005.- 224 с.
8. **Кокошин А. А.** Стратегическое управление / А. А. Кокошин. – М.: МГИМО (У), 2003. – 528 с.
9. **Почепцов Г. Г.** Стратегия. Инструментарий по управлению будущим / Г. Г. Почепцов. – М.: Рефл-бук, Ваклер, 2005. – 198 с.
10. **Почепцов Г. Г.** Стратегічні війни: як „гонка смислу” перемагає „гонку озброєння” / Г. Г. Почепцов. – К.: Альтерпрес, 2010. – 294 с.
11. **Мизес Л. фон.** Иллюзии всемирного планирования // www.polit.ru/research/2006/11/07/planning.html
12. **Кургинян С.** Все определит сфера смыслов. Какие стратегические задачи должна решить Россия в ближайшие 25 лет // www.kurginyan.ru/publ.shtml?cmd=art&auth=10&theme=&id=1940

13. Социальное проектирование // www.distedu.ru/fsf/p13926
14. **Чернина Н. В.** Трудовое поведение в новых условиях хозяйствования / Н. В. Чернина. – Н/сибирск: Наука; Сиб. отделение, 1992. – 205 с.
15. **Робинсон Дж.** Экономическая теория несовершенной конкуренции / Дж. Робинсон. – М.: Прогресс, 1986. – 472 с.
16. **Портер М.** Конкуренция / М. Портер. – СПб., М., К.: Вильямс, 2002. – 496 с.
17. **Фатхутдинов Р. А.** Стратегическая конкурентоспособность / Р. А. Фатхутдинов. – М.: Экономика, 2005. – 504 с.
18. **Шедяков В. Є.** Конкурентоспроможність національного проекту економічного розвитку в інформаційну епоху // В. Є. Шедяков. – Формування ринкових відносин в Україні. – 2005. – №10. – С. 16 – 23.
19. **Базилук Я. Б.** Конкурентоспроможність національної економіки: сутність та умови забезпечення: монографія / Я. Б. Базилук. – К.: НІС, 2002.
20. **Кобиляцький Л. С.** Управління конкурентоспроможністю / Л. С. Кобиляцький. – К.: Зовнішня торгівля, 2003.
21. www.niurr.gov.ua.
22. **Эльянов А.** НТП и экономическая политика на периферии мирового хозяйства // А. Эльянов. – Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – №4. – С. 74 – 85.
23. **Шедяков В. Е.** Евразийский разлом: парадоксы постмодернизации (журнальный вариант доклада на 333 Сессии „Европа на пороге 2000 года” Зальцбургского Семинара) // В. Е. Шедяков. – Бизнес Информ. – 1996. – №10. – С. 4 – 9; №11. – С. 7 – 9.
24. **Шедяков В. Е.** Грезы дремлющей Европы // В. Е. Шедяков. – Бизнес Информ. – 1995. – №13 – 14. – С. 8 – 10.

УДК 321.013

Аксиометрія державної молодіжної політики

Юрій Шайгородський,
доктор політичних наук,
заступник директора з наукової роботи
Державного інституту розвитку сім'ї та молоді

У статті розглядаються світоглядно-теоретичні та аксіологічні засади розробки і реалізації державної молодіжної політики. Акцентується увага на необхідності врахування системи ціннісних орієнтацій молоді у цьому процесі. Аксиометрія державної молодіжної політики, на думку автора, полягає у врахуванні сформованої ціннісної системи молодих людей та в розробці і реалізації пріоритетних напрямів сучасної політики щодо молоді.

Ключові слова: державна молодіжна політика, ціннісні орієнтації, аксіометрія.

The article considers ideological, theoretical and axiological principles of the development and realization of state youth policy. The accent is made on the necessity to take into consideration the system of value orientations of youth in this process. The author states that axiometrics of state youth policy consists in taking into account the formed value system of youth and developing and realizing the top-priority directions of modern youth policy.

Keywords: state youth policy, value orientations, axiometrics.

Постановка проблеми в загальному вигляді

Прийнятна для переважної більшості громадян система цінностей є одним з найважливіших принципів і, водночас, одним з основних інструментів суспільних реформ. Метою будь-якого політичного режиму є прагнення сформувати таку ціннісну систему, яка б не лише сприйняла необхідність проведення реформ, а й активно сприяла їх реалізації.

Історія суспільного розвитку свідчить, що проблема цінностей стає ключовою в будь-яку епоху кардинальних змін. М. Вебер наголошував, що цінності є фундаментом мотивації поведінки людей, основою цілісності соціальної системи. Лише суспільство, у якому досягнуто консенсусу щодо того, що є цінністю, може розглядатися як стабільна система, оскільки у ній зникає головне джерело суперечностей між окремою особою і суспільством в цілому. І навпаки – ціннісні розколи дестабілізують систему, породжують катаклізми, потрясіння, руйнують її.

Свого часу К. Мангейм зазначав, що у той час як стара авторитарна система освіти була сліпою до психологічних і життєвих потреб дитини, лібералізм з його *laissez-faire* знищив здорову рівновагу між індивідом і суспільством, зосередив свою увагу тільки на індивідові, ігноруючи при цьому конкретне суспільне оточення в цілому, у розвиток якого індивід може зробити свій внесок [1].

Процеси транзитного переходу від авторитаризму до демократії, трансформації українського суспільства у вимірі глобальних перетворень актуалізували потребу у визначенні світоглядних засад діяльності держави щодо вирішення низки питань молодіжної політики. Динаміка суспільних перетворень останніх десятиліть зумовлює необхідність ґрунтовного комплексного аналізу та вивчення сутнісно-змістового наповнення державної молодіжної політики, визначення причин її низької ефективності та шляхів подолання проблем, що вже нагромадилися.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Виокремлення невирішених частин загальної проблеми

У процесах політичних, соціально-економічних, духовних перетворень особлива роль належить молоді. Цим зумовлюється визначення державної молодіжної політики в Україні як пріоритетного і специфічного напрямку діяльності держави [2].

Прийняття 1993 року Верховною Радою України Декларації „Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні” актуалізувало пострадянські дослідження проблем молоді, наукове обґрунтування формування державної політики щодо розвитку сім’ї. Значний науково-методичний вклад у забезпечення цього процесу зробили науковці створеного 26 квітня 1991 року постановою Кабінету Міністрів України Українського науково-дослідного інституту проблем молоді (нині – Державний інститут розвитку сім’ї та молоді) О. Яременко, О. Балакірева, М. Головатий, В. Головенько, Н. Комарова та інші. Проблема державної молодіжної політики, молоді як специфічної соціально-демографічної групи, громадського молодіжного руху присвячували свої праці й такі дослідники, як В. Бебик, В. Вербець, І. Гайванович, Ю. Галабурда, В. Криворученко, Ю. Криворучко, Н. Паніна, А. Черних, В. Якушик та інші.

Ґрунтовні дослідження проблем державної молодіжної політики здійснюють нині представники різних галузей знання. Ці питання

аналізуються крізь призму історичного аналізу ювенального законодавства у розвідках Є. Бородіна [3], проблеми державної молодіжної політики в Україні ґрунтовно досліджуються М. Головатим [4], виокремленню сутності та специфіки молодіжного руху в Україні присвячено праці В. Головенька, А. Зінченко [5], Н. Метьолкіної [6], аналіз державної молодіжної політики в Україні з точки зору регіональних аспектів здійснив М. Перепелиця [7].

Разом з тим, актуальною справою залишаються дослідження аксіологічної складової сучасної молодіжної політики, визначення найефективніших шляхів формування ціннісного підґрунтя реформування цієї сфери діяльності держави.

Своєрідного розвитку на нинішньому етапі ціннісна проблематика як цілісне явище отримала в аксіометрії. Ця наукова дисципліна ставить за мету визначення актуально і потенційно презентованих в конкретних соціокультурних середовищах і ситуаціях цінностей і ціннісних систем; співвідношення значимості цінностей між собою і у різних соціальних суб'єктів; механізмів цілеспрямованості і належності; типологій цінностей та їх носіїв-суб'єктів.

Особлива увага в аксіометрії приділяється вивченню цінностей в цілісних соціокультурних та історичних контекстах, на нових методолого-методичних підставах [8, с. 18].

Актуалізація ціннісного підходу до проблем розвитку молоді на сучасному етапі, їх комплексного вирішення та виокремлення аксіометрії державної молодіжної політики **є метою цієї статті.**

Поглиблення досліджень зазначених проблем і розробка ефективних шляхів їх вирішення неможливі без аналізу складових ціннісного світу сучасної молоді. Практика реалізації державної молодіжної політики свідчить, що цей аспект мало враховується в процесі розробки державних цільових програм, конкретних заходів, що стосуються сім'ї, дітей та молоді. Аналіз свідчить, що держава зосереджується переважно на вирішенні окремих проблем соціального захисту і підтримки найбільш вразливих верств – дітей-сиріт, дітей з багатодітних сімей, дітей, що зазнають насильства в сім'ї. Серед пріоритетів – проблеми усиновлення і діяльність притулків для дітей, проблеми оздоровлення [9]. Безумовно, всі ці проблеми потребують невідкладного вирішення. Разом з тим, інші проблеми – проблеми більшості молоді – залишаються поза увагою „пріоритетів діяльності” центральних і місцевих органів виконавчої влади у справах дітей та молоді, що з часом породжує новий вал „старих” проблем.

Сучасні трансформаційні процеси вимагають докорінних змін у визначенні пріоритетів діяльності держави, центральних органів виконавчої влади щодо здійснення молодіжної політики, її аналізу і формування як цілісного явища. Те, що такого підходу не існує, є однією з

причин низької ефективності державної молодіжної політики в сучасних умовах.

Дослідники аксіосфери виокремлюють кілька основних етапів ціннісних трансформацій, що відбувалися протягом останніх десятиліть [10 – 13 та ін.]. Точкою відліку, як правило, вважається система цінностей радянського суспільства. Починаючи з кінця 1980-х років, відбувається переосмислення як на рівні окремих громадян, так і на рівні суспільства таких понять, як держава, свобода, гроші, особистість, демократія, право тощо. Крім того, активно переглядаються життєві стратегії, цілі та орієнтації. Масова свідомість збагачується такими цінностями, як свобода вибору переконань, недоторканність приватної власності, невтручання держави в особисте життя громадян. Новим змістом наповнюються і традиційні цінності – відповідальність, толерантність, справедливість тощо.

Разом з тим, існують й інші виміри сучасного етапу ціннісних трансформацій. Йдеться про те, що однією (і чи не визначальною) особливістю нинішнього етапу ціннісних трансформацій, на нашу думку, є, передусім, те, що зміна суспільної моделі, яка існувала десятиліттями, ініціюється „згори”. Кардинальні політичні і соціально-економічні зміни „обмежили” в часі адаптаційний період, особливо на особистісному рівні, створили певний ціннісний „вакуум”. Злам системи ціннісних координат зачепив практично всі сфери життєдіяльності, призвів до збоїв у системі державного управління, залишив без чітких ціннісних орієнтирів освітню, виховну, духовну сфери.

Процес формування нової ціннісної системи значною мірою залежить від сприйняття тих чи інших поглядів, ідей представниками різних поколінь: покоління Великої вітчизняної війни і післявоєнних років, покоління „шестидесятників”, покоління „епохи перебудови” і нове покоління – покоління часів незалежності України. Представники цих поколінь часто по-різному сприймають та оцінюють суспільні зміни внаслідок вікових, соціальних та психологічних відмінностей. „Співіснування” цих відмінностей є суттєвим чинником процесу політичної соціалізації. Якщо для старших поколінь це, зазвичай, процес ресоціалізації, тобто переосмислення політичних цінностей, адаптація до нових політичних умов, то для молоді це, насамперед, процес засвоєння соціального й політичного досвіду шляхом долучення до політичних та управлінських процесів.

Орієнтація на ринок багато в чому відбувалася за рахунок нівелювання духовних і моральних цінностей. Традиційні культурні зразки, що містять такі норми свідомості і поведінки, як милосердя, відвага, чесність, співчуття, поступово втрачали своє домінування. Крім того, особливістю цього етапу переоцінки цінностей стала поступова відмова від виховної ролі освітніх і громадських інституцій, що породжує чимало негативних тенденцій сьогодення. Ці процеси російська дослідниця О. Олейникова визначила як розвиток ціннісної інверсії (від лат. *inversio* — перестановка).

На думку вченої, ця інверсія полягає в розриві традицій, руйнуванні ціннісної ієрархії, кардинальній зміні комбінаторики поведінки, коли „низові” цінності починають домінувати в культурі і відігравати роль цінностей, що визначають стиль життя, а „вищі” цінності відтісняються на культурну периферію. Ця ціннісна інверсія носить негативний характер і має бути врахована у формуванні політики щодо молоді [14].

Загальнолюдські цінності, на яких ґрунтується виховання, для багатьох молодих людей залишаються лише потенційними цінностями і мають характер досить абстрактних ідей. Особистісні якості, які намагаються виховати у молодого покоління, часто залишаються без запиту, оскільки заважають адаптуватись до реальних вимог часу, виявляються малоефективними в сучасних соціально-економічних умовах.

Суперечливий характер носить процес передачі та засвоєння „традиційних” цінностей старшого покоління. Ціннісна система старшого покоління втратила свою „еталонність”. Більше того, нинішній етап „ціннісного обміну” характеризується й тим, що старші вимушені вчитись у молодших, оскільки молодші часто краще адаптовані до реалій сьогодення.

Протягом десятиріч практика державної молодіжної політики визначалася здатністю відтворення існуючих форм життєдіяльності через вплив на поведінку, репродукування домінуючої в суспільстві ціннісної системи. Брак чітких орієнтирів, певна „розмитість” моральних норм, панівний у суспільній свідомості нігілізм істотно впливають на формування ціннісних орієнтацій особистості, визначення життєвих цілей, власного життєвого планування і засобів його здійснення. В ситуації, що склалася, чимало виховних стереотипів виявились неефективними. Виникли нові цілі й завдання державної політики щодо молоді. Вона має спрямовуватися насамперед на особистість, на її ціннісно-сміслову, емоційну, вольову сфери. Очікуваний результат цього процесу – формування певного „ціннісного кола” і здатності молодшої людини орієнтуватись у ньому.

Показовими в цьому контексті є результати дослідження Л. Кияшко, яка зазначає, що сучасна молодь не надто глибоко розуміє явище демократії і сутність процесів формування громадянського суспільства в Україні; демократія у молодих людей асоціюється з такими цінностями, як особиста безпека, індивідуальна воля, свобода, права особистості тощо. При цьому відповідальність перед суспільством як важливий елемент ціннісного поля молодих людей свідомо ігнорується. Прояви політичної активності молоді засвідчують її схильність переважно до демонстрації протестних, ніж до конструктивних дій; конфліктною зоною у молодих людей є розрив між цінністю та її доступністю. Цінність перебуває у конфліктній зоні, коли є недоступною, але має велике значення. Такі конфліктні зони активізують поведінку молодих людей, для яких важливими, але малодоступними цінностями є матеріальна забезпеченість, захищеність прав, участь в управлінні державою тощо. Водночас готовність до відповідальності перед

суспільством за вчинені дії не є характерними для поведінки молодих людей [15].

Серед основних ознак сучасного підходу до ціннісної проблематики – посилення уваги до особистісного її аспекту. Зумовлюється це, перш за все, змінами, що відбуваються у ставленні до місця і ролі особистості як активного самостійного суб'єкта, носія своєрідного „культурного коду”, адже кожна культура породжує свою ціннісну систему. Зміст цінностей, що утворюють цю систему, та їх ієрархія є показниками успішності процесу культурної ідентифікації нації, народу, розвитку національної самосвідомості.

Всі значимі чинники людського існування – біологічні, соціальні, культурні тощо – впливають на складний, багатоаспектний процес формування цінностей. Їх індивідуальне поєднання зумовлює особистісний характер цінностей людини. Загальнолюдські цінності – це водночас й індивідуальні, особистісні цінності, якщо вони стали частиною внутрішнього світу особистості, набули особистісного смислу. Тріада цінностей „загальнолюдські – суспільні – особистісні” може бути критерієм їх класифікації і основою аксіометрії державної молодіжної політики.

Будучи соціальними за своєю природою, цінності втілюються в структуру особистості, де відбувається їх трансформація. Деякі з них залишаються цінностями суспільства і є загалом чужими для особистості. Інші певною мірою стають її власними. Існує ще категорія цінностей, яка виробляється самою особистістю (самоактуалізація, самовдосконалення, самопостереження, самоконтроль тощо). Такі цінності не є новими для людства, але вони унікальні для окремої особистості.

Очевидно, що особистісний підхід дозволяє виділити два ціннісні рівні в структурі особистості – зовнішній і внутрішній. На зовнішньому містяться різні суспільні норми, які супроводжують особистість від дня її народження. Особливістю сучасного стану розвитку суспільства є те, що людина входить у світ відносно нових цінностей, неусталених норм.

Норма є соціальною характеристикою поведінки особистості. Цінності тісно пов'язані з нормами. Найчастіше вони навіть ототожнюються (коли йдеться про соціальні норми). У такому випадку норма розглядається як різновид цінності (соціологи виділяють „цінності-норми”). Але вона є формалізованим регулятором поведінки людей, який вони одержують ззовні – з традиції, моральних норм, релігійних настанов, мовних правил, етикету, юридичного закону тощо. Люди мусять підкорятися такій нормі навіть якщо не розуміють її смислу, доцільності, відповідності власним інтересам. Цінність, навпаки, – це внутрішній, емоційно сприйнятий і засвоєний особистістю орієнтир її поведінки. Саме тому цінність є власною духовною інтенцією.

Внутрішній ціннісний рівень – це цінності, які певним чином пройшли крізь свідомість особистості і стали її власними цінностями, які, в першу чергу, стосуються проблем сенсу життя та сутності особистісної активності.

Йдеться про так звані екзистенціальні цінності. А вони мають деякі особливості. По-перше, в усіх проявах вони є цінностями інтроспективно-діалогічними. По-друге, вони розміщуються на іншому рівні аксіосфери, ніж політичні, правові, моральні, естетичні. Екзистенціальна цінність інтегративна, і в цій інтеграції криється рухлива, динамічна ієрархія. По-третє, якщо і моральна, і естетична, і політична форми ціннісної свідомості екстравертні, то в них втілено ставлення суб'єкта до Іншого (до якого, за класичною формулою справжньої моральності, я маю ставитися як до самого себе; або естетично захоплюватися об'єктом, що споглядається мною; або політично оцінювати те, що відбувається в суспільстві), – то визначення сенсу життя є інтравертною орієнтацією ціннісної свідомості, адже суб'єкт встановлює цей зміст для самого себе.

Висновки

Процеси демократизації суспільних відносин зумовлюють переоцінку особистістю структури цінностей, наповнення її новим змістом. У межах нової соціально-економічної парадигми розвитку суспільства на перший план виходять особистісні потреби й інтереси, що як стимулює творчу активність молодих людей, так і сприяє абсолютизації егоцентричних настроїв. За таких обставин найважливішим завданням і органів державної влади, й інститутів громадянського суспільства має бути пошук ефективних засобів гармонізації особистісного і суспільного джерел розвитку, виокреслення аксіологічних вимірів цих процесів. Перспективними, на нашу думку, є ґрунтовний аналіз ціннісних орієнтацій молоді у їх багатовимірності, динамічності, варіативності, вироблення критеріїв аксіометрії сучасної державної молодіжної політики.

Трансформація суспільства викликає зміни в економічних, політичних і культурних інститутах, нестійкість соціального середовища, неясність об'єктів ідентифікації і, відповідно, розмитість ціннісних орієнтацій. Водночас аналіз ціннісних трансформацій є критерієм визначення ефективності здійснення суспільних реформ в цілому, реалізації державної молодіжної політики зокрема.

Література:

1. **Мангейм К.** Проблема молодежи в современном обществе [Електронний ресурс] / Карл Мангейм. Диагноз нашего времени. – Режим доступу: http://krotov.info/libr_min/m/merkury/manheim3.html – Заголовок з екрану.
2. Декларація про загальні засади державної молодіжної політики в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2859-12>. – Заголовок з екрана.

3. **Бородін Є. І.** Держава і молодь: історія ювенального законодавства в Україні (середина 80-х – початок 90-х років ХХ ст.) / Є. І. Бородін – К. : Український центр політичного менеджменту, 2004. – 238 с.

4. **Головатий М. Ф.** Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення / М. Ф. Головатий. – К. : Наук. думка, 1993. – 325 с.

5. **Головенько В. А.** Громадські структури сучасного молодіжного руху України: стан та основні тенденції [Електронний ресурс] / В. А. Головенько, А. Г. Зінченко. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Usoc/2006_2/78-88.pdf.

6. **Метьолкіна Н. Б.** Механізми формування та реалізації державної молодіжної політики в Україні : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / Н. Б. Метьолкіна / Національна академія держ. управління при Президенті України; Харківський регіональний ін-т держ. управління. – Х., 2009. – 20 с.

7. **Перепелиця М. П.** Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект) / М. П. Перепелиця. – К. : Український інститут соціальних досліджень, Український центр політичного менеджменту, 2001. – 242 с.

8. **Абушенко В. Л.** Аксиометрия / В. Л. Абушенко // Новейший философский словарь / Сост. А. А. Грицанов. — Мн.: Изд. В. М. Скакун, 1998. – 896 с.

9. Пріоритети діяльності Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту на 2010 рік, шляхи (інструмент) реалізації та очікувані результати – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/sport/control/uk/publish/article?art_id=113118&cat_id=113117&search_param=%D0%BF%D1%80%D1%96%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%82%D0%B8&searchForum=1&searchDocarch=1&searchPublishing=1 – Заголовок з екрана.

10. **Балакірева О.** Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві / О. Балакірева // Український соціум. – 2007. – № 2 (19). – С. 7 – 19.

11. **Гельман В. Я.** Постсоветские политические трансформации. Наброски теории / В. Я. Гельман // Полис. – 2001. – №1 – С. 15 – 29.

12. **Москаленко В.** Економічна соціалізація особистості: концептуальна модель / В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2006. – №3 (17). – С. 3 – 17.

13. **Пилипенко В.** Людина за ринкових умов: вербальна поведінка та оцінка реформ / В. Пилипенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №1. – С. 153 – 165.

14. **Олейникова О. Д.** Образовательные ценности и ценностная инверсия в культуре / О. Д. Олейникова // Философия образования для XXI века. — 2001. — №1. — С. 69 — 79.

15. Як активізувати участь молоді в державотворчих процесах // Вісник Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту : [науково-практичний журнал]. – 2010. – №3. – С. 176 – 183.

УДК 327.5

Політичний конфлікт в умовах демократичних політичних систем

Тарас Кравченко,
аспірант кафедри політології
Міжрегіональної академії
управління персоналом

У статті висвітлюється специфіка аналізу процесів перебігу та розв'язання політичних конфліктів в умовах демократичних політичних систем. Визначаються основні методологічні принципи вивчення політичних конфліктів в умовах демократії, вказується на їх роль у функціонуванні політичних систем демократичного типу, окреслюються проблеми побудови конфліктологічних моделей демократичного процесу.

Ключові слова: політичний процес, політичний конфлікт, політична система, демократія, держава, суспільні інтереси, політична стабільність.

The article investigates the specificity of genesis and solution of the political conflicts in democratic political systems. The author defines basic methodological principles of study of the political conflicts in conditions of democracy, specifies their role in functioning political systems of a democratic type and characterizes concrete problems of conflictological models of democratic process.

Keywords: political process, political conflict, political system, democracy, state, public interests, political stability.

Розвиток теорії політичної конфліктології, яка посідає дедалі поважніше місце в річизні загальних політологічних досліджень, спричинив появу багатьох проблем, пов'язаних із загальною методологією цих наукових пошуків. Науковець, сприймаючи політичний конфлікт як невід'ємну частину політичного процесу в політичних системах демократичного типу, неодмінно замислюється над проблемою визначення не лише змісту поняття „політичний конфлікт”, але й над питанням про чітке

встановлення специфіки політичних конфліктів в умовах демократії. У цьому плані можна виокремити щонайменше дві групи проблем – як загальнотеоретичних, так і методологічних. Методологічні проблеми пов'язані з визначенням принципів і базових положень, завдяки яким виконується конфліктологічний аналіз демократичних політичних систем.

Актуальність звернення до цієї тематики зумовлюється кількома причинами.

По-перше, слід звернути увагу на те, що активні конфліктологічні дослідження останніх десятиліть, які здійснювалися вченими багатьох країн, в тому числі й вітчизняними, перетворили поняття політичного конфлікту на один з основних інструментів аналізу політичних процесів. Більше того, для багатьох науковців політичний конфлікт поставав не тільки як один з ймовірних проявів політичного життя соціуму, але і як універсальна модель, завдяки якій можна представити й реконструювати будь-які політичні процеси. Очевидно, що таке розширення поля конфліктологічних досліджень в сучасній політичній теорії потребує методологічного обґрунтування.

По-друге, актуальність звернення до цієї теми зумовлюється тим, що нині вивчення політичних конфліктів (під кутом зору їх виникнення, генези, агрегації і розв'язання) часто застосовується як засіб класифікації сучасних політичних систем. Тобто, якщо для класичної політичної теорії був властивий наголос насамперед на інституціональних елементах, то сучасна політична наука звертається не лише до вивчення політичних інститутів, але й до вивчення політичних процесів і, зокрема, політичних конфліктів. Внаслідок цього, якщо враховувати виявлені специфічні риси політичних конфліктів у політичних системах різних типів, то стає можливим максимально чітко визначити загальний тип політичної системи, з якою маємо справу у тому чи іншому конкретному випадку.

По-третє, як засвідчують дослідження транзитивних політичних систем, найбільш ефективним і продуктивним методом їх аналізу стає саме конфліктологічний підхід чи, точніше сказати, конфліктологічна матриця, яка дозволяє реконструювати на теоретичному рівні переважну кількість значимих для такої політичної системи політичних процесів. У зв'язку з цим набуває особливої актуальності проблематика методології конфліктологічного аналізу, адже якщо вона недостатньо обґрунтована, то тоді підпадають під підозру всі теоретичні узагальнення і висновки, що робляться на основі цієї методологічної моделі. У цьому сенсі адекватність, точність і обґрунтованість основ конфліктологічного аналізу політичних систем є запорукою продуктивності наукових досліджень, які використовують цю методологію.

Отже, вважаючи на зазначені аргументи, піддамо проблему детальнішому аналізу. Для цього необхідно вирішити такі дослідницькі завдання:

а) охарактеризувати роль політичних конфліктів у функціонуванні політичних систем демократичного типу;

б) визначити основні методологічні гіпотези щодо аналізу політичних конфліктів у політичних системах цього типу;

в) окреслити специфіку аналізу політичних конфліктів у політичних системах різних типів.

Як уже зазначалося, практично всі моделі тлумачення політичного процесу, що застосовуються в сучасній політичній теорії, використовують поняття політичного конфлікту. З огляду на це, політичний процес тлумачиться як послідовна зміна фаз виникнення, артикуляції і розв'язання політичних конфліктів. Поширенню і науковій популяризації цього методу сприяли, насамперед, дослідження К. Боулдінга, А. Бентлі, Л. Козера, Д. Рекса, Р. Дарендорфа. Таким чином, сучасна політична теорія виходить з положення, що стан політичного конфлікту не можна розуміти в термінах відхилення політичної системи від гіпотетичного „нормального стану” як він уявлявся в теоріях Е. Дюркгейма і М. Вебера. Отже політичний конфлікт є невід'ємною частиною будь-якого політичного процесу, адже він зумовлюється як плюралізмом основних суб'єктів та агентів політичного процесу, так і різноманітністю базових суспільних потреб та інтересів, які реально конституують складну й строкату тканину політичного життя соціуму.

Дійсно, як доводить А. Малько, за самим своїм змістом політичний плюралізм передбачає не тільки розмаїття політичних сил, але і їх конкуренцію та зіткнення їх інтересів [1]. Утім, політичний конфлікт як елемент політичного процесу не є статичним і перманентним станом політичної системи, в якому постійно перебувають суспільство і держава, з одного боку, та державні інститути й гілки влади – з іншого. У зв'язку з цим важливо дослідити динамічну природу політичних конфліктів, оскільки у ній безпосередньо відображена специфіка політичних процесів в умовах різних типів політичних систем, включаючи й політичні системи демократичного типу. З огляду на це, на методологічному рівні постає важливе і, одночасно, складне питання стосовно причин появи і способів розв'язання політичних конфліктів у демократичних політичних системах.

Найчастіше причину виникнення політичних конфліктів у демократичних політичних системах відшуковують у сфері зіткнення політичних інтересів. Погоджуючись в цілому з такою позицією, слід все ж наголосити, що, на відміну від недемократичних політичних систем, це зіткнення має свої властивості. По-перше, воно завжди публічне. Тобто будь-який політичний конфлікт, незалежно від того, хто стає його суб'єктом, може бути виведеним у публічну сферу. Така потенційна публічність політичних конфліктів значно ускладнює застосування методів кулуарних домовленостей, силового тиску, підкупу, політичного шантажу тощо. По-друге, в таких конфліктах немає заздалегідь визначених „сильних” і „слабких” сторін, більш легітимних та менш легітимних

учасників. В результаті цього найефективнішим методом розв'язання політичних конфліктів у демократичних політичних системах є постійне зростання участі громадян у політичному процесі та стимулювання їх політичної активності [2].

Таким чином, специфічною властивістю політичних конфліктів у демократичних політичних системах є те, що практично всі вони стають безпосереднім проявом політичних інтересів, які формуються в суспільстві. У цьому сенсі держава постає лише формою інституціалізації цих інтересів; вона не має власного, відокремленого від суспільного, політичного інтересу. З цієї причини демократію доволі часто описують у термінах суспільного самоврядування [3]. Тому, говорячи про причини виникнення політичних конфліктів у демократичних політичних системах, не зовсім правильно посилались на протистояння держави і суспільства. Безумовно, навіть демократія не передбачає своєрідної ліквідації межі між громадянським суспільством і державою [4]. Але в цьому випадку держава представляє не власний інтерес, а загальний політичний інтерес, який асоціюється з більшістю членів суспільства, котра висловила підтримку тим чи іншим політикам, політичним партіям, програмам політичного, соціально-економічного, культурного розвитку. Внаслідок цього демократична держава не може застосовувати для розв'язання політичних конфліктів силові методи.

Проте, відзначаючи специфіку перебігу політичних конфліктів у демократичних політичних системах, було б неправильно вважати, що демократія взагалі є таким типом політичного режиму, коли політичний процес розвивається у безконфліктній формі. Слід мати на увазі, що демократія не є формою максимального політичного консенсусу, коли всі політичні конфлікти вирішуються чи вже й вирішені. Вона є не більш як пошуком динамічного оптимуму узгодженості. Неправильно характеризувати демократію і як прагнення уникати політичних конфліктів, оскільки вони підштовхують до змін усталених форм демократичного врядування, спричиняють дестабілізацію політичного процесу і політичної системи. Адже нині заклик до змін навіть у стабільних демократичних політичних системах може сприйматися населенням як більш привабливий, ніж заклик до стабільності і збереження чинних політичних інституцій [5]. У цьому сенсі ані політичний конфлікт, ані ініційовані ним зміни у функціонуванні демократичних інститутів не можуть і не повинні інтерпретуватися як загроза демократії.

Причини політичного конфлікту приховуються не стільки у специфіці політичної організації держави, скільки у вихідній плюралістичності суспільних інтересів, покладених в основу розвитку суспільства, держави та їх взаємодії. Внаслідок цього, в залежності від сфери перебігу політичного конфлікту, можна виділити конфлікти: а) в суспільстві (між об'єднаннями громадян, окремими соціальними групами стосовно політичних питань), б) в державі (між органами державної влади стосовно формування та

реалізації державної політики), в) між державою і суспільством. При цьому в методологічному аспекті демократію не можна характеризувати як форму організації суспільно-політичної влади, яка редукує конфлікт між державою і суспільством. Дійсно, навіть за умов правління народу і в інтересах народу зберігається принципова різниця між суспільством і державою, а точніше – між реальними суспільними потребами та інтересами й політикою, яку здійснює державна влада. Розбіжність інтересів і політики, що реалізується, за умов демократії може сягати крайніх точок. У цьому сенсі цікавим є дослідження політичного процесу в США, виконане Е. Діонном. Вчений зауважує, що феномен ненависті до політики виникає тоді, коли цілі та інтереси політики розходяться з реальними інтересами в суспільстві, а також з очікуваннями громадян щодо політичної еліти [6].

Коли не спостерігається серйозних політичних конфліктів між суспільством і державою в демократичних країнах, то це пояснюється таким феноменом, як виборчий абсентеїзм. На нашу думку, це хибна логіка. По-перше, якщо нею керуватися, то тоді виходить, що найбільш демократичною і найменш конфліктною буде демократія, у якій виборці взагалі не голосуватимуть, проявляючи свою повну довіру до влади. По-друге, немає жодних підстав інтерпретувати відмову від участі у виборах як політичний акт, який свідчить про підтримку влади, адже свідомо відмова від участі у виборах може свідчити й про прямо протилежне, а саме про те, що конфлікт між громадянами і державою сягнув так далеко, що громадяни взагалі не бажають мати нічого спільного з державою.

Якщо заперечувати політичний конфлікт як одну з форм перебігу політичного процесу в демократичних політичних системах, то слід звернути увагу й на те, що причиною такого ставлення до політичного конфлікту часто є переконання у його винятково негативній ролі. Аналізуючи моделі опису політичних процесів, що існують в сучасній політичній науці, не можна не помітити, що модель конфліктологічного аналізу політичних процесів органічно поєднується з цілим рядом базових політичних теорій. Наприклад, концепція змагальної демократії методологічно може бути виражена у формі послідовності процесів виникнення і розв'язання політичних конфліктів шляхом їх мирного врегулювання. У зв'язку з цим, як зазначає К. Стром, політичний конфлікт перетворюється на позитивну і конструктивну силу завдяки таким чинникам, як ситуаційна змагальність і політична відповідальність [7]. Отже політичний конфлікт виникає не лише у недемократичних політичних системах. Як пише Д. Річчі, старе уявлення про демократичний політичний процес, в якому політичний конфлікт відходить на другий план, не відповідає дійсності [8]. Щоправда, попри розгортання політичних конфліктів у всіх типах політичних систем, можна констатувати, що між ними є принаймні два критерії відмінності: а) причини виникнення; б) характер перебігу.

Причиною появи політичного конфлікту у недемократичних політичних системах є практично завжди протистояння між державою і суспільством або протистояння всередині владної еліти. Причому протистояння між державою і суспільством у таких політичних системах не випадкове: це субстанційна ознака політичних систем цього типу. Це означає, що основним способом вирішення всіх політичних проблем і конфліктів для такого типу політичних систем є лише насильство, яке може проявлятися чи у формі репресій і терору, чи у формі нав'язування суспільству необхідних владній еліті рішень. Тому, перебуваючи за межами політичного процесу, громадяни ведуть перманентну потенційну боротьбу за право впливати на власне майбутнє і брати реальну участь у політиці.

Окреслюючи основні типи суперечностей, які стають причинами конфлікту у недемократичних політичних системах, можна погодитися з моделлю С. Зубкова і А. Панова, які пропонують виокремити суперечності: а) між політичною системою та соціальним середовищем (це основна, фундаментальна суперечність недемократичних політичних систем); б) між ідеологічною домінантою і динамікою суспільних інтересів; в) між різними групами всередині правлячої еліти; г) між егоїстичними інтересами правлячої еліти й суспільними інтересами [9].

Що стосується характеру перебігу політичних конфліктів, то в недемократичних політичних системах його можна визначити за допомогою поняття „генеративний політичний конфлікт”. Це означає, що в діях державної влади як одного з основних суб'єктів політичного конфлікту превалюють дії, спрямовані не на вирішення, а на зняття конфлікту. Це може реалізовуватися у двох основних формах: знищення протилежної сторони або ж ігнорування інтересів всіх інших учасників політичного процесу. Внаслідок цього причини політичних конфліктів ніколи не згасають, вони постійно акумулюються. Це дозволяє описати політичний процес в недемократичних політичних системах як постійне паралельне генерування. З боку суспільства генерується протестний потенціал, який стає дедалі потужнішим, а з боку державної влади генеруються засоби придушення цього потенціалу. Тому динаміка розвитку політичного процесу в недемократичних політичних системах проявляється у формі поступового нагромадження політичного невдоволення, яке завжди вибухає актами громадянського протесту [10]. Реакцією на ці вибухи з боку державної влади є застосування сили, яке, у свою чергу, може дати два результати: а) сила держави виявляється більшою, що призводить до тимчасового знищення революційної хвилі та нейтралізації політичних опонентів; б) сила держави виявляється недостатньою для придушення революційної хвилі, що призводить до повалення правлячого режиму і можливої трансформації політичної системи.

Таким чином, узагальнюючи результати нашого дослідження, можна стверджувати, що в будь-якій політичній системі завжди існує така форма політичного процесу, як політичний конфлікт. Тому науковці,

які намагаються побудувати модель безконфліктної взаємодії основних елементів політичної системи, припускаються вихідної теоретичної помилки. Спроба методологічного протиставлення конфліктного і консенсуального способів описання політичного процесу містить фундаментальну похибку, яка полягає в тому, що саме поняття політичного консенсусу втрачає будь-який сенс, якщо воно розглядається абстрактно, тобто у відриві від поняття політичного конфлікту, адже як конфлікт неможливий без консенсусу, так і політичний консенсус неможливий, якщо до цього певні політичні інтереси не прийшли у зіткнення і не виникло об'єктивної потреби у їх узгодженні та розв'язанні конфліктної ситуації.

Отже методологічне завдання, яке має вирішити сучасна політична наука, полягає не стільки в тому, щоб встановити, яка з двох відзначених нами моделей більш правильна, а в тому, щоб розробити цілісну конфлікт-консенсуальну модель, яка може бути покладена в основу аналізу політичних процесів.

Література:

1. **Малько А. В.** Политическая и правовая жизнь России: актуальные проблемы / А. В. Малько. – М.: Юристъ, 2000. – С. 16.
2. **Иноземцев В. Л.** Демократия и гражданское общество в новом столетии / В. Л. Иноземцев // Свободная мысль. – XXI. – 2001. – №8. – С. 50.
3. Основи демократії / За заг ред. А. Колодій. – К.: Вид-во „Ай Бі”, 2002. – С. 26.
4. **Кин Дж.** Демократия и гражданское общество / Дж. Кин. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – С. 17 - 26.
5. **Skowronek S.** The Politics Presidents Make. Leadership From John Adams to Bill Clinton / S. Skowronek. – Cambridge: The Belknap Press of Harvard U. P., 1997. – P. 447.
6. **Dionne E. J.** Why Americans Hate Politics? / E. J. Dionne. – New York: A Touchstone Book, 1991. – P. 357 - 373.
7. Reexamining Democracy / Ed. by G. Marks, L. Diamond. – Newbury Park: Sage Publications, 1992. – P. 40 - 41.
8. **Ricci D. M.** The Transformation of American Politics. The New Washington and the Rise of Think Tanks / D. M. Ricci. – New Haven: Yale U.P., 1993. – P. 138.
9. **Зубков С. А., Панов А. И.** Политическое развитие и его движущие силы в современном обществе / С. А. Зубков, А. И. Панов. – М.: МИИТ, 2000. – С. 48 - 49.
10. **Эндрейн Ч. Ф.** Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования / Ч. Ф. Эндрейн. – М.: ИД „ИНФРА-М”, 2000. – С. 154.

УДК 347.998.2

Політико-юридичні проблеми визначення змісту та елементів цивільно-процесуальних відносин

Олександр Модліцький,
докторант кафедри політології
Міжрегіональної академії
управління персоналом

У статті аналізується поняття цивільно-процесуальних відносин з позицій визначення їх змісту і сутності. Автор досліджує основні підходи в сучасній юридичній науці і, зокрема, в науці цивільного права щодо характеристики специфіки цивільно-процесуальних відносин, їх внутрішньої структури, а також норм, які регулюють ці відносини.

Ключові слова: цивільне право, цивільний процес, цивільно-процесуальні відносини, правові норми, цивільно-процесуальні права.

The article examines the concept of civil-procedural relations in terms of their content and essence. The author explores the major approaches in contemporary legal science, in particular – the science of civil law, in characteristics of the specifics of civil-procedural relations, their internal structure and the norms that regulate these relations.

Keywords: civil law, civil procedure, civil relations, law, civil-procedural rights.

Проблеми теоретичного визначення специфіки та змісту цивільно-процесуальних відносин можна віднести до групи фундаментальних питань не лише цивільно-процесуального права, але й сучасної цивілістики в цілому. Дійсно, погоджуючись щодо загальної структури цивільно-процесуальних відносин, в якій прийнято виділяти три ключові елементи (зміст, суб'єкти та об'єкти [1]), практично завжди наражаєшся на проблему, який саме зміст визначає певний тип правовідносин і яка його специфіка. Теоретична і наукова значущість цієї проблеми полягає в

тому, що, крім визначення змісту такого типу правовідносин, виявляється гранично складним не лише подальше встановлення суб'єктів і об'єктів цивільно-процесуальних відносин, але й загальна побудова теоретичної моделі цивільно-процесуального права, яка обов'язково має містити базову дефініцію того, що саме становлять собою цивільно-процесуальні відносини і в чому полягає їх специфіка у порівнянні з іншими типами цивільно-правових відносин.

Актуальність цієї проблематики зумовлюється кількома причинами.

По-перше, необхідно звернути увагу на те, що коли порівнювати з дослідженнями суб'єктів та об'єктів цивільно-процесуальних відносин, які доволі широко представлені в сучасній зарубіжній та вітчизняній цивілістиці, то можна відзначити, що існує дуже мало праць, у яких предметом уваги стає визначення змісту цього поняття. У власне методологічному аспекті таку ситуацію не можна вважати задовільною, адже не викликає жодного сумніву, що не тільки в процесі визначення загального поняття цивільно-процесуальних відносин, але й у процесі встановлення їх специфіки (на основі цього стає можливим їх виокремлення на тлі інших типів цивільно-правових відносин) логічна першість належить процедурі встановлення їх змісту. У зв'язку з цим нечіткість та непослідовність у розв'язанні цієї проблеми можуть спричинити істотні теоретичні і практичні суперечності в процесі безпосередньої характеристики тих чи інших цивільно-процесуальних відносин.

По-друге, необхідно зазначити, що, на відміну від інших проблем, тісно пов'язаних з аналізом поняття цивільно-процесуальних відносин, питання щодо визначення їх змісту породжує чи не найбільше дискусій, адже в сучасній науці цивільного права зустрічаємо подекуди діаметрально протилежні підходи до вирішення цієї проблеми. У зв'язку з чим актуалізується потреба розробки якогось універсального наукового підходу до тлумачення змісту цивільно-процесуальних відносин, який дозволив би або синтезувати різні погляди вчених-цивілістів, або ж встановити ті, яким слід віддавати перевагу як у теоретичному, так і в суто практичному аспекті.

По-третє, актуальність наукової характеристики змісту і правової природи цивільно-процесуальних відносин зумовлюється й практичними потребами. Зокрема, у процесі цивільного судочинства досить часто виникає проблема максимально чіткого встановлення типу тих чи інших правовідносин. Відповідь на це питання безпосередньо корелює з тим, наскільки зміст тих чи інших конкретних правовідносин, про які йдеться у певному випадку, може бути ототожнений з тими чи іншими цивільно-правовими відносинами. Очевидно, що така процедура стає можливою лише тоді, коли існує загальна згода в середовищі цивілістів (вчених і практиків) стосовно того, що саме утворює зміст, а отже й специфіку тих

чи інших типів цивільно-правових відносин, серед яких важливе місце належить саме цивільно-процесуальним відносинам.

Отже, з огляду на актуальність та науково-практичну значущість всебічного аналізу змісту і природи цивільно-процесуальних відносин, у ході нашого аналізу ми маємо вирішити такі конкретні **завдання**:

а) охарактеризувати основні теоретико-методологічні підходи в науці цивільного права до визначення змісту цивільно-процесуальних відносин;

б) подати критичний аналіз цих підходів і виокремити ідеї, які можуть бути покладені в основу загального визначення змісту й специфіки цивільно-процесуальних відносин;

в) дослідити структуру змісту цивільно-процесуальних відносин та обґрунтувати визначення їх елементів.

Першим кроком до визначення змісту цивільно-процесуальних відносин має стати комплексний аналіз підходів, представлених в сучасній цивілістиці щодо даної проблеми. На нашу думку, в теорії цивільного процесуального права погляди юристів стосовно визначення змісту цивільно-процесуальних відносин можна поділити на три основні групи.

До першої групи належать висновки дослідників, котрі виходять з традиційного для цивілістичної науки уявлення про те, що зміст цивільно-процесуальних відносин, як і будь-яких інших правовідносин, утворюється як сукупність прав і обов'язків їх суб'єктів. Зокрема, М. Зейдер, досліджуючи зміст цивільно-процесуальних відносин, вважав недостатньо аргументованою точку зору, згідно з якою зміст правовідносин полягає в поведінці їх учасників, в їх процесуальних діях. На його думку, такий підхід не можна вважати прийнятним, оскільки ним ігнорується основне в будь-яких правовідносинах, а саме права і обов'язки [2]. Втім, абсолютизація цього методологічного підходу може спричинити те, що предметом вивчення юристів ставатимуть не реальні правові відносини, а абстрактні, адже в такому випадку поза увагою залишається безпосередня процесуальна діяльність суб'єктів цивільно-процесуальних відносин як одна з ключових складових цивільного процесу.

До другої групи слід віднести теорії, у яких визначення змісту цивільно-процесуальних відносин пов'язується з діяльністю суду та інших суб'єктів цивільного процесу. На думку прихильників цієї методологічної позиції, ключовим поняттям у визначенні змісту цивільно-процесуальних відносин є поняття цивільно-процесуальної діяльності. Зокрема, В. Щеглов зазначав, що змістом таких відносин є процесуальні дії його суб'єктів, їх поведінка, а не їхні права та обов'язки [3]. На його думку, неправильно розглядати будь-які правовідносини лише як сукупність прав і обов'язків, оскільки в такому випадку вони характеризуватимуть тільки абстрактну, можливу поведінку учасників процесу без вивчення реальних дій суб'єктів. Так само і І. Жеруоліс вважав, що взаємозв'язок прав і обов'язків суб'єктів

цивільно-процесуальних відносин вказує на те, як відносяться одне до одного суб'єкти, як вони взаємодіють і що внаслідок цього вони є формою цивільно-процесуальних відносин, а не їх змістом [4]. Таким чином, вчений не тільки вважав дії змістом цивільно-процесуальних правовідносин, але й виключив взагалі можливість зарахування прав і обов'язків до їх змісту, стверджуючи, що вони є формою вираження цих відносин.

Третю групу теорій, які пропонуються для визначення змісту цивільно-процесуальних відносин, можна охарактеризувати як синтетичну (або універсальну), оскільки в основу цього підходу покладено ідею необхідності поєднати положення перших двох напрямів. У такому випадку зміст цивільно-процесуальних відносин становлять як права і обов'язки, так і процесуальна діяльність їх суб'єктів. На думку відомого процесуаліста М. Штефана, найкраще обґрунтованою слід вважати точку зору, згідно з якою під змістом цивільних процесуальних правовідносин розуміють сукупність прав і обов'язків учасників процесу, а також процесуальні дії щодо їх реалізації [5]. Цієї позиції дотримуються також В. Комаров і П. Радченко, які вважають, що „зміст правовідносин є єдиним, не можна виключати зі змісту процесуальних правовідносин суб'єктивні права та обов'язки, оскільки вони визначають взаємовідносини між суб'єктами... Не можна також зі змісту правовідносин виключити і дії, в результаті яких відбувається реалізація суб'єктивних прав та обов'язків” [6].

Аналізуючи сутність кожного з цих підходів, маємо визнати, що суб'єктивні процесуальні права і обов'язки безумовно становлять зміст цивільних процесуальних правовідносин. Втім, слід врахувати й те, що цивільний процес, окрім закріплених на нормативному рівні прав та обов'язків суб'єктів, передбачає також і їх діяльність. Тобто, вступаючи в цивільно-процесуальні відносини, суб'єкти реалізують надані їм законом цивільні процесуальні права і обов'язки шляхом здійснення конкретних процесуальних дій. Таким чином, права і обов'язки нерозривно пов'язані з процесуальними діями і утворюють єдиний зміст цивільних процесуальних правовідносин. У цьому сенсі видається незаперечним, що не можна роз'єднувати права і обов'язки суб'єктів процесу з їх діями, оскільки тільки через їх поведінку, в результаті вчинення ними певних дій можна реалізувати встановлені законом права і обов'язки. Саме дії людей становлять зміст всіх суспільних відносин, у тому числі й правових, а отже й цивільно-процесуальних відносин. Це означає, що всі цивільні процесуальні права можуть бути реалізовані, а обов'язки виконані тільки за допомогою або в межах цивільно-процесуальних відносин. У цьому контексті слід погодитись, що вчинення процесуальних дій зумовлює поступовий рух, зміну цивільно-процесуальних відносин і, зрештою, сприяє досягненню того, для чого вони виникли.

В сучасній теорії права виділяють два види змісту правовідносин: формальний (юридичний) і матеріальний. Визнається, зокрема, що правовідносини, які складаються з прав і обов'язків, залишаються у

сфері необхідного як чисто правове явище, що переводить абстрактні права і обов'язки на рівень окремого і одиничного. Згідно з цією думкою, правовідносини є можливістю реальної дії, але не самою дією. Дії утворюють матеріальний зміст правовідносин [7]. Якщо виходити з того, що юридичний зміст – це цивільні процесуальні права і юридичні обов'язки, а цивільно-процесуальна діяльність становить фактичний зміст, то можна зробити висновок, що зміст цивільно-процесуальних відносин характеризується синтезом фактичного і юридичного. Більше того, цивільно-процесуальні відносини – це складне явище, яке має об'єктивну і суб'єктивну природу, що відбивається і на його складових елементах. Таким чином, зміст цивільно-процесуальних відносин має об'єктивну природу в силу того, що до їх змісту входять права і обов'язки, закріплені в нормах цивільно-процесуального законодавства. У той же час на нього впливає багато суб'єктивних факторів. Наприклад, волевиявлення суб'єктів, їх діяльність, мета діяльності, характер і ступінь зацікавлення в результатах вирішення справи тощо. Таким чином, зміст цивільно-процесуальних відносин має складну структуру: об'єктивно-юридичну (цивільно-процесуальні права і обов'язки) і суб'єктивно-фактичну (цивільно-процесуальна діяльність).

Разом з тим, вказуючи на структуру змісту цивільно-процесуальних відносин, слід визначити його не тільки формально (структурно), але й більш конкретно через аналіз окремих складових елементів цього змісту, а саме – цивільно-процесуальних прав і обов'язків та процесуальної діяльності суб'єктів. Важливість дослідження понять цивільно-процесуальні права і обов'язки полягає в тому, що об'єм процесуальних прав і обов'язків у суді, їх зміст і характер залежать від процесуального становища конкретного суб'єкта [8]. Нині в теорії цивільно-процесуального права цивільно-процесуальні права є найбільш дослідженою категорією в структурі цивільно-процесуальних відносин. Зокрема, в науці цивільно-процесуального права зазначається, що поняття суб'єктивного цивільного процесуального права має містити в собі вказівку на те, що воно належить конкретній особі, забезпечується як правовими, так і всіма іншими соціально-економічними гарантіями, дає право особі вимагати здійснення певних дій від зобов'язаних осіб, а у випадку порушення чи оспорювання підлягає захисту в порядку, встановленому законом [9].

Кожний суб'єкт цивільно-процесуальних відносин наділяється законодавством комплексом тільки йому притаманних суб'єктивних цивільних процесуальних прав, які реалізуються через процесуальну діяльність. Так, ч. 1 ст. 3 ЦПК України передбачає, що кожна особа має право в порядку, встановленому цим кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод та інтересів. Для того, щоб особа, яка звертається до суду, змогла оптимально реалізувати своє право на судовий захист, вона наділяється правами і обов'язками. Зокрема, ст. 27 ЦПК України визначає права та обов'язки

осіб, які беруть участь у справі. Тобто саме в конкретних цивільно-процесуальних відносинах відбувається персоніфікація і конкретизація самих суб'єктів, а також їх суб'єктивних процесуальних прав і обов'язків.

Таким чином, цивільно-процесуальні права можна охарактеризувати як закріплені та гарантовані цивільно-процесуальним законодавством можливості певної поведінки суб'єкта цивільно-процесуальних відносин, спрямовані на захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави, які охороняються законом. Будь-якому цивільному процесуальному праву відповідає цивільний процесуальний обов'язок. Надання суб'єктам цивільного судочинства процесуальних прав пов'язане з покладанням на них юридичних обов'язків. Так, ст. 27 ЦПК України разом з цивільними процесуальними правами визначає й обов'язки осіб, які беруть участь у справі. Таким чином, цивільно-процесуальний обов'язок – це передбачена нормами цивільного процесуального законодавства необхідність певної поведінки суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин, спрямованої на захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави, що охороняються законом.

При розгляді складових елементів змісту цивільно-процесуальних відносин слід пам'ятати, що цивільно-процесуальні права і обов'язки реалізуються на практиці шляхом здійснення суб'єктами цивільного судочинства процесуальної діяльності. При такому розумінні процесуальна діяльність набуває особливо вагомого значення. Змістом процесуальної діяльності суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин є сукупність їх окремих дій, які здійснюються на підставі конкретного суб'єктивного права чи на виконання конкретного обов'язку. Процесуальна діяльність як самосійна категорія теорії цивільно-процесуальних відносин має певні характерні риси. Зазначається, зокрема, що будь-яка діяльність в суспільстві характеризується цілеспрямованим впливом керуючого суб'єкта на керований об'єкт, на ті чи інші явища чи процеси з метою досягнення певного результату [10]. Виходячи з того, що процесуальна діяльність є різновидом правової і, відповідно, суспільної діяльності, їй притаманні ті ж риси, але з врахуванням специфіки галузі цивільного процесуального права.

Таким чином, ознаками процесуальної діяльності є те, що вона здійснюється на основі і в порядку, передбаченому нормами цивільного процесуального законодавства, складається з окремих процесуальних дій суб'єктів цивільно-процесуальних відносин, підпорядкована єдиній меті, якою є захист порушеного, невизнаного або оспорюваного права, свобод чи інтересів, єдність процесуальної діяльності забезпечується завданнями цивільного судочинства, вона знаходить відображення в процесуально-правових документах, санкціонується судом, має чітко визначений предмет.

Важливою ознакою цивільно-процесуальної діяльності є те, що вона є предметною, тобто носить конкретний характер і має певні різновиди. Специфічною ж особливістю цивільно-процесуальної діяльності слід визнати те, що вона може здійснюватися тільки в цивільно-процесуальних відносинах, поза цивільним процесом вона існувати не може. Водночас процесуальна діяльність не є простим статистичним елементом змісту цивільно-процесуальних правовідносин. Цивільно-процесуальні відносини не можуть виникати, змінюватись і припинятись без здійснення процесуальної діяльності. У свою чергу, процесуальна діяльність реалізується в межах цивільно-процесуальних відносин і зумовлює виникнення нових відносин, які є результатом цієї діяльності. Завдяки цьому забезпечується динамічність цивільно-процесуальних відносин і механізм руху цивільного процесу за стадіями.

Отже цивільно-процесуальна діяльність характеризується такими ознаками: вона є різновидом правової діяльності; здійснюється на основі і в порядку, передбаченому нормами цивільного процесуального законодавства; складається з окремих процесуальних дій суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин; підпорядковується єдиній меті – захисту порушеного, невизнаного або оспорюваного права, свободи чи інтересу; здійснюється суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин за допомогою конкретних засобів, форм і методів; це свідомо, цілеспрямована, предметна діяльність щодо конкретного об'єкта; єдність процесуальної діяльності забезпечується завданнями цивільного судочинства; вона знаходить відображення в процесуально-правових документах і санкціонується судом.

Узагальнюючи результати нашого дослідження, можна зробити такі **висновки**.

По-перше, на сьогодні в науці цивільного права і цивільного процесу існують три основні методологічні підходи до визначення поняття змісту цивільно-процесуальних відносин. Перші два характеризуються абсолютизацією одного з двох елементів змісту цивільно-процесуальних відносин, а саме цивільно-процесуальних прав та обов'язків або цивільно-процесуальної діяльності. Для третього підходу характерне настановлення на цілісне тлумачення змісту цивільно-процесуальних відносин як єдності цивільно-процесуальних прав, обов'язків і цивільно-процесуальної діяльності.

По-друге, серед представлених в сучасній науці цивільно-процесуального права методологічних підходів до визначення змісту цивільно-правових відносин найбільш коректним слід визнати так званий інтегративний (синтетичний) підхід, який, прагнучи уникнути абсолютизації ролі цивільних прав та обов'язків, з одного боку, і процесуальної діяльності – з іншого, аргументує їх нерозривну

діалектичну єдність, через аналіз якої власне й розкривається зміст поняття цивільно-процесуальних відносин.

По-третє, цивільно-процесуальна діяльність як один з основних елементів змісту цивільно-процесуальних відносин може бути охарактеризована як врегульована нормами цивільного процесуального законодавства модель можливої або необхідної поведінки суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, вчинення якої зумовлено необхідністю досягнення мети і завдань їх участі у цивільному судочинстві шляхом реалізації наданих цивільних процесуальних прав і обов'язків.

Література:

1. Цивільне процесуальне право України: підручник для юрид. вузів / За ред. В. В. Комарова. – Х.: Основа, 1992. – С. 58.
2. Зейдер Н. Б. Гражданские процессуальные правоотношения / Н. Б. Зейдер. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1965. – С. 57.
3. Щеглов В. Н. Субъекты судебного гражданского процесса / В. Н. Щеглов. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1979. – С. 13 – 14.
4. Жеруолис И. Сущность советского гражданского процесса / И. Жеруолис. – Вильнюс: Минтис, 1969. – С. 31.
5. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України : академічний курс / М. Й. Штефан. – К.: Ін Юре, 2005. – С. 94.
6. Комаров В. В. Суб'єкти цивільного процесуального права / В. В. Комаров. – Х.: Юрид. ин-т., 1990. – С. 20-21.
7. Сырых В. М. Теория государства и права / В. М. Сырых. – М.: Былина, 1998. – С. 278.
8. Иванов О. В. Права граждан при рассмотрении гражданских дел / О. В. Иванов. – М.: Юрид. лит., 1970. – С. 59.
9. Мельников А. А. Правовое положение личности в советском гражданском процессе / А. А. Мельников. – М.: Наука, 1969. – С. 59.
10. Легуша С. Правова діяльність як категорія права / С. Легуша // Право України. – 2006. – №1. – С. 20.

УДК 329

Партія-ФПГ як ключовий елемент української партійної системи

Олександр Швирков,

кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри філософії
Сумського державного університету

Ця стаття є спробою намітити одну з можливих схем представлення та концептуального оформлення сучасної української політичної реальності. Основний структурний елемент цієї схеми – партія-ФПГ, тобто партія, що є політичним продовженням тієї чи іншої фінансово-промислової групи. Пояснювальний апарат, який надається в статті, може виявитися корисним для ідеологів провідних політичних сил для представлення та обґрунтування дій цих сил.

Ключові слова: ідеологічні партії, партії-ФПГ, структури перехідного періоду.

This article is an attempt to outline one of the possible charts of presentation and conceptual formalizing of modern Ukrainian political reality. Basic structural element of this chart is party-FIG that is political continuation of the financial industrial group. An explanation given in the article can be useful for the ideologists of leading political forces to present and substantiate actions of their political forces.

Keywords: ideological parties, parties-FIG, structures of transition period.

На підставі власних спостережень та свідчень багатьох вітчизняних політологів, можу стверджувати, що політичні партії, особливо ті, що реально претендують на владу, мають великі проблеми з представленням виборцям і політикуму своєї діяльності та своїх дій з їх обґрунтуванням. Переважно це пов'язується з тим, що у нас ще не існує сучасних актуальних пояснювальних схем і моделей.

Пропонована стаття значною мірою базується на висновках моєї статті „Ідеологічні партії і партії-ФПГ”, опублікованої приблизно рік тому в „Політичному менеджменті” [5]. Коротко зупинимося на змінах, яких зазнала попередня наша версія.

Перш за все, було повністю видалено частину, присвячену традиційним ідеологічним партіям, оскільки такі партії просто перестали існувати. Принаймні, в Україні. Партії, які ще продовжують називатися комуністичними чи соціалістичними, зведені сьогодні до рівня навіть нижчого, ніж кишенькова опозиція. Їх структури доексплуатовуються лідерами партій у своїх корисливих інтересах.

Якщо раніше я вважав свої висновки справедливими для більшості країн (хоча б Західної і Східної Європи), то зараз говоритиму переважно про Україну. Насамперед тому, що висновки, які сформулюю нижче, базуються не стільки на читанні тих чи інших друкованих праць, скільки на безпосередніх спостереженнях і досвіді, отриманому в Україні, а також в результаті спілкування з українськими політиками й політологами.

Головний рефрен попередньої статті був такий: „Традиційні ідеологічні партії відходять у минуле. Що приходить їм на зміну?”. Також я спробував зробити нарис партійної структури найближчого майбутнього, ґрунтуючись на тенденціях, які у той час можна було спостерігати. У цій статті я поглиблю, „промалюю” цей нарис, зроблю його чіткішим. Маю зауважити, що ця стаття не є стільки спробою передбачити розвиток подій, скільки пропозицією ключовим гравцям щодо **способу оформлення** політики.

Отже – українські ідеологічні партії закінчують своє існування. Гадаю, сьогодні в цьому не виникає сумніву в жодного мислячого політика і політолога. Ідеологічний одяг цих партій остаточно зносився, і за всієї своєї колишньої краси та яскравості ні в кого вже не викликає натхнення та сплеску емоцій (причини занепаду традиційних ідеологічних партій я вказав у згаданій статті, тому немає сенсу ще раз на цьому зупинятися). Натомість сьогодні можемо спостерігати завершення переходу до нової форми партійної організації, що базується на партіях, які я назвав партії-ФПГ і які є політичним продовженням фінансово-промислових груп (звідси й назва). Саме вони витіснили з політичної сцени – тепер це можна з упевненістю стверджувати – партії ідеологічні.

На відміну від традиційних ідеологічних партій, партії-ФПГ не формуються на основі якоїсь абстрактної ідеї, а створюються цілком свідомо для просування цілком конкретних бізнес-проектів, лобіювання інтересів (не варто плутати такі партії з чисто технічними проектами, основна мета яких розколоти електорат тощо). Необхідність для бізнесу таких проектів цілком зрозуміла. Політичне поле має свою структуру, свої закони, свої правила гри, свої вимоги до гравців, свою мову. Партії-ФПГ, таким чином, є чимось на зразок органів, що відповідають за зв'язки з громадськістю, які існують у будь-якій великій компанії. Одне

з найголовніших їхніх завдань – реалізувати той чи інший бізнес-проект. Як правило, це здійснюється під прикриттям певних політичних ідеологій (найчастіше – добре знайомих, але дещо модифікованих).

Природно, повністю дотриматися конспірації вдається далеко не завжди. Дуже часто реальні цілі бізнес-груп, що стоять за партією-ФПП, виходять на поверхню, даючи політичним супротивникам нагоду для викриття. Однак через деякий час інша партія, можливо, й та, що викривала, сама потрапляє в подібне становище і, у свою чергу, стає об'єктом викривальних акцій. Останні 18 років історії України дають безліч подібних прикладів. Саме в такій формі відбувається боротьба різних ФПП у політичному полі, вона перенесена туди з поля економічного.

Багато ідей, якими користуються партії-ФПП, вже давно перебувають на озброєнні ідеологічних партій. Запозичуючи їх, партії-ФПП, що володіють незрівнянно більшим, ніж ідеологічні партії, фінансовим ресурсом, активно витісняють їх на узбіччя політики. У цьому зв'язку єдиний спосіб для ідеологічних партій продовжити своє існування – „продати” свій апарат ФПП (або здати його в „оренду”, як зараз найчастіше й трапляється).

Оскільки утримувати апарат великої політичної партії для однієї компанії – нехай і великої – надто дорого, то їх утримують спільно кілька великих компаній – ФПП. Через це всередині таких партій часто виникають конфлікти, адже цілі компаній, що їх „заснували”, можуть істотно відрізнятись.

Політичне прикриття цілей ФПП все більше послаблюється, оскільки всі ідеологічні одешинки, в які вдягаються сучасні партії, незабаром остаточно „зносяться”. Уже зараз програма будь-якої такої партії – це не що інше, як абсолютно еклектична суміш ідеологічних кліше. Ці програми вже давно ніхто не читає, що цілком зрозуміло, оскільки жодній реальності вони не відповідають. Їх цілком вже може складати комп'ютер.

Гадаю, настав час переходити до значно відвертішого викладення в програмах партій бізнес-цілей ФПП. Але для цього необхідно виробити мову, яка б, з одного боку, була позбавлена затертих ідеологічних штампів, а з іншого – не була б надто обтяжена спеціальною економічною лексикою. Необхідно почати й трансформування свідомості населення таким чином, щоб воно нормально сприймало майже не прикриті ідеологічною риторикою бізнес-плани ФПП, закріплені в програмах партій.

Таким чином, лобювання, що виникло при появі політичних партій, у близькому майбутньому, швидше за все, стане неприхованим смислом їх існування, а конкуренцію ідеологій замінить конкуренція бізнес-планів. У зв'язку з цим гадаю, що як **національна ідея** зможе виступити бізнес-ідея, котра є основною, стрижневою ідеєю бізнес-плану, який є програмою тієї чи іншої партії-ФПП, програми, яку така партія пропонує на розгляд суспільству. Тобто суспільство зможе прийняти в якості національної ідеї бізнес-ідею, реалізація якої нестиме найбільшу економічну користь

більшості громадян. Особливо актуальним це може виявитися саме у випадку України, оскільки ситуація в нашій країні (і політична, і мовна, і культурна) така, що не дозволяє сформувати традиційну, суто „ідеологічну ідею”.

Зрозуміло, що в цій ситуації розмови про відокремлення бізнесу від влади стають абсолютно безглуздими. Політика вже давно повністю злилася з бізнесом, точніше – повністю підкорилася йому. Тепер слід це визнати. Політичні рішення мають стати просто переформулюванням мовою політики бізнес-рішень.

Необхідно враховувати й ефект глобалізації. Вважаю, що найважливішу роль в остаточній трансформації політичної системи відіграють транснаціональні корпорації (ТНК). Колишні ідеологічні партії були національними, тепер, швидше за все, завдяки глобалізації відбуватимуться процеси інтерналізації партій-ФПГ. Що стосується майбутньої політичної боротьби між партіями-ФПГ, то її найкраще можна описати в термінах Realpolitic. Міждержавні ж угоди вже зараз є практично не замаскованими абстрактно-державною риторикою угодами між найбільшими ФПГ, а точніше – їх політичними представництвами. Думаю, саме в цьому ключі слід розглядати останні угоди щодо Чорноморського флоту Росії, а також розмови про можливе злиття російського Газпрому та українського Нафтогазу.

Істотно змінюються способи комплектування партій. Сьогодні партії просто **наймають** необхідну кількість членів для виконання тієї чи іншої роботи, реалізації тих чи інших проектів. Йдеться, по суті, про повне перенесення способів дії, характерних для бізнес-структур (фірм, підприємств тощо), у політичні організації. Природно, що про жодну внутріпартійну демократію в цьому випадку мова йти не може. Так само, як і про ідеологічні розбіжності всередині партій, внутріпартійні дискусії, полеміку на сторінках партійної преси тощо. Все це стає цілком зрозумілим, якщо пригадати, що партії-ФПГ спочатку створюються під бізнес-проекти, що всі вони мають своїх засновників у особі національних (або ненаціональних) олігархів. Яка вже тут внутріпартійна демократія?

На відміну від деяких авторів, я не вважаю, що такий стан речей є симптомом „реваншу капіталу”. У будь-якому випадку не варто надавати такому словосполученню якогось особливо зловісного змісту. Навряд чи ситуація у світі стане подібною до тієї, що була в XIX столітті, навіть якщо деякі сучасні події й процеси у чомусь нагадують події й процеси того часу. Умовивід за аналогією в історії – надто ризикована справа. Як справедливо зауважив Ф. Фукуяма в [3], для того, щоб суспільство у своєму розвитку повернулося на одну з пройдених ним фаз (звичайно, досить віддалених), необхідно, щоб відбулися надто вже катастрофічні події.

Взагалі, на мою думку, деякі автори, говорячи про партії-ФПГ, перебувають під впливом традиційного уявлення про партії як партії ідеологічні, здебільш навіть не усвідомлюючи цього. Для них партії-ФПГ

– це щось ненормальне, щось таке, що має бути перебореним. (Насамперед йдеться про партії пострадянського простору). Такі партії сприймаються як проміжний етап на шляху до створення „справжніх” партій, таких, „як на Заході”. Інакше кажучи, вони неявно припускають, що ці країни (тобто країни пострадянського простору) живуть в ізоляції від усього світу, повторюючи (щоправда, із запізненням на півстоліття) шлях так званих західних демократій. Однак вони в такій ізоляції не перебувають. Навпаки, на них чинять потужний вплив найрізноманітніші суб’єкти, наприклад, держави й ТНК. Та й західні партії, судячи з усього, переживають такі ж трансформації, що й партії на пострадянському просторі, тільки ті трансформації не так помітні. Можливо, завдяки кращому стану західної економіки, традиціям парламентаризму й, головне, поступовості трансформацій. Інакше кажучи, і ті й інші рухаються в одному напрямі.

Чи варто посипати голову попелом у зв’язку з усім цим? Гадаю, ні. Як уже наголошувалося, процеси, що відбуваються, цілком природні й не призведуть до якихось катастрофічних наслідків як дехто пророкує (наприклад, антиглобалісти). Просто світ знову стане іншим.

Звісно, головні небезпеки, які несе в собі описана тенденція, полягають у можливому згортанні соціальних програм, підпорядкуванні всього ладу життя суспільства бізнес-інтересам окремих ФПП, руйнуванні або, принаймні, нівелюванні держави, зведенні її ролі до обслуговування потреб ФПП тощо. Однак проти всіх цих заперечень можна навести безліч аргументів.

По-перше, весь устрій життя більшості більш-менш розвинених сучасних суспільств уже давно підпорядкований досягненню бізнес-цілей – як індивідуальних, так і корпоративних. Лібералізм та ідея вільного ринку зробили свою справу: тепер навіть соціалісти свято вірять у ліберальні цінності, необхідність ринку та заздять багатим.

По-друге, як уже говорилося, політика як така також вже давно де-факто підпорядкована досягненню бізнес-цілей ФПП і ТНК, просто такі цілі поки що маскують старими політичними й соціологічними теоріями, в тому числі й з використанням соціалістичної риторики. Наявність таких цілей, точніше – їх превалювання, є нагодою для постійних звинувачень ФПП у зрадництві національних інтересів узагалі й облудності найнятих ними політиків. Однак, на мою думку, – і це, можливо, викличе у когось з моралістів обурення, – такі політики є просто жертвами невідповідності між **формою політичного життя та його змістом**. Застарілі політичні теорії, засвоєні, так би мовити, з молоком матері, у тому числі й політиками (й політиками у першу чергу), змушують цих політиків почуватися лиходіями, брехати, викручуватися тощо. Зрозуміло, що такий стан справ не сприяє ані зростанню довіри до них, ані підтриманню їх душевної рівноваги й здоров’я. Однак потрібно чітко розуміти, **що політики брешуть просто тому, що їм бракує підходящих слів, аби сказати правду**. В них немає концепцій, до яких можна було б апелювати. Трансформація

суспільної свідомості, відновлення відповідності між цією свідомістю й реальністю (по-іншому, гармонії між формою та змістом) дозволить зняти цю проблему; принаймні **стільки** брехати вже не буде необхідності, і проблема ця з розряду соціально-політичних перейде в розряд проблем особистого морального вибору. Зрозуміло, що це дозволить істотно оздоровити моральну атмосферу в суспільстві.

По-третє, що стосується згортання соціальних програм. У попередньому варіанті статті я спробував „заспокоїти громадськість” в такий спосіб (просто процитую): „Річ у тім, що не тільки лібералізм зробив свою справу, але й соціалізм теж. Революції початку ХХ століття наочно продемонстрували, що може статися, якщо соціальне забезпечення не дотягує до якогось мінімального рівня. Якщо лібералізм дозволив прийти до влади великому капіталу, що відтіснив спадкоємну аристократію і вселив людям упевненість у цінності кожного з них, то соціалізм, у свою чергу, навчив народ боротися за свої права. Так, незабаром соціалістичні й комуністичні партії припинять існування, оскільки вони швидко втрачають ресурси, як кадрові, так і фінансові. У більшості країн вони вже відсторонені від влади. Однак їхня діяльність є прикладом того, як можна організовано захищати свої права. Вважаю, що функції, які ще виконуються соціалістичними та іншими ідеологічними партіями, поступово переберуть на себе громадські організації. Деякі з них будуть просто створені за зразком таких партій, інші розвиватимуться з організацій, створених цими партіями, треті ж стануть правонаступниками покійних партій. Як і сучасні ідеологічні партії, ці громадські організації не матимуть ресурсів, аби боротися за владу, однак їхніх сил вистачить, щоб ефективно захищати права простих громадян від зловживань ФПГ, пом'якшувати ті чи інші надто жорсткі рішення партій-ФПГ”.

Так я писав близько двох років тому. Ймовірно, написане багато в чому й дійсно справедливе для країн Європи (див., наприклад, [3, с. 440]). Проте ситуація в Україні, ті процеси, які відбувались останнім часом, примушують мене засумніватися в правильності для нас подібного прогнозу. Йдеться, звичайно, про розвиток так званого громадянського суспільства, його інститутів. Тобто того, чого у нас немає і, судячи з усього, не передбачається. Не беруся вказувати причини цього. Єдиний момент, на який хочу звернути увагу, і який, як здається, недостатньо висвітлений на сторінках наукової преси, – це **трудова еміграція**. Саме вона, на мою думку, значною мірою перешкоджає розвитку у нас достатньо ефективної внутрішньої опозиції партіям-ФПГ. Можливість еміграції (нехай і тимчасової) дозволяє значною мірою знизити внутрішню напругу в країні, заважає ефективній самоорганізації населення. Хоча, звісно, це далеко не єдина причина. Можливо, навіть далеко не головна. Не варто скидати з рахунку й унікальне геополітичне положення України.

Може виникнути питання: хто ж у такому випадку захистить український народ від сваволі партій-ФПГ? У мене є тільки два варіанти.

Перший – це наявність не однієї, а кількох таких партій. Конкуренція між ними не дає одній з них (навіть тій, що прийшла до влади) повністю скасувати соціальні програми. Другий – це загальноєвропейські правила хорошого тону (або їх сурогат), які не дозволяють державі, яка хоча б формально вважається європейською та демократичною, відмовитися від дотримання елементарних норм, так би мовити, скотитися до рівня деяких країн Африки.

Ще одне зауваження. Сьогодні багато авторів пишуть, що ми стоїмо на порозі абсолютно нового світу, що той світ, який ми знали, безповоротно відходить у минуле. Робляться спроби уявити, яким буде світ у середньостроковій і віддаленій перспективі. Найбільш глибокі автори схиляються до визнання принципової неможливості здійснити скільки-небудь достовірний прогноз (наприклад, І. Валлерстайн [1; 2]). Проте при цьому ігнорується проблема **перехідного періоду** між старим (сучасним) світом і світом майбутнього. В якій формі відбуватиметься цей перехід, яка буде політична й економічна структура світу в той час? Скільки часу він триватиме? Питання абсолютно правомірні, оскільки, як правило, світ не змінюється за одну ніч. Цілком можливо, що перехід, який ми сьогодні можемо спостерігати, займе часу не менше, а то й більше, ніж час життя одного покоління.

Партійна структура, політична система, яку я спробував окреслити, – це насправді всього лише **структура перехідного періоду**, на зміну їй обов'язково прийде інша. Проте, повторюся, те, що я називаю розглянуту вище політичну систему перехідною, зовсім не означає, що час життя її не може бути досить тривалим. Саме тому вона заслуговує пильного вивчення.

Те, що перехід до нового світового устрою (політичного, економічного) має свою специфічну форму (тобто не є просто руйнуванням старого світу) не може не тішити, оскільки такий **структурований** перехід, перехід, якимсь чином оформлений, дозволяє уникнути багатьох втрат і хаосу.

Зараз триває поступова (і, як правило, неусвідомлювана) діяльність з вироблення нових правил політичної гри, політичної боротьби, правил, що не зводяться до тих, які були вироблені в часи активного існування ідеологічних партій, протистояння соціалізму й лібералізму. Хоча, звичайно, ці нові правила містять в собі в знятому вигляді моменти, елементи старих.

Якщо розглядати історію людства крізь концепцію **десакралізації влади**, то зараз можемо спостерігати якщо й не завершальний етап цього процесу, то, принаймні, один з найважливіших переломних його моментів.

Отже, підіб'ємо підсумки.

1. Соціалізм і лібералізм як основні ідеології ХХ століття відходять у минуле. Разом з ними йдуть і національні ідеологічні партії.

2. На місце ідеологічних партій приходять партії-ФПГ, які є політичним продовженням фінансово-промислових груп, у тому числі й

транснаціональних корпорацій. Такі партії можуть мати й наднаціональний характер.

3. Ці процеси дозволяють говорити про повне злиття бізнесу і влади.

4. Цілі партій-ФПГ суто економічні. Оскільки старі ідеології вже не можуть виконувати своїх функцій або хоча б служити ефективною ширмою для реальних цілей партій-ФПГ, то поступово має почати вироблятися нова політична мова, формуватися термінологічний апарат, який дозволяв би висловлювати цілі партій-ФПГ. Цей процес має йти паралельно з процесом такої трансформації суспільної свідомості, щоб вона могла адекватно сприймати сформульовані в нових термінах програми партій-ФПГ.

5. Політична структура суспільства, в основі якої лежить партія-ФПГ, не є остаточною, а служить лише для **оформлення переходу** до принципово нового суспільного устрою, уявити який сьогодні досить проблематично.

Література:

1. **Валлерстайн И.** После либерализма: Пер. с англ. / И. Валлерстайн. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.
2. **Валлерстайн И.** Конец знакомого мира: Социология XXI века: Пер. с англ. / И. Валлерстайн. – М.: Логос, 2004. – 368 с.
3. Теория и методы в современной политической науке: Первая попытка теоретического синтеза: Пер. с англ. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2009. – 751 с.
4. **Фукуяма Ф.** Конец истории и последний человек / Пер. с англ. // Ф. Фукуяма. – М.: „Издательство АСТ”, 2004.
5. **Швирков О. І.** Ідеологічні партії і партії-ФПГ // Олександр Швирков. – Політичний менеджмент. – 2009. – №5 (38). – С. 55 - 62.

УДК 321.02

Політичне лідерство як *universum*

Олег Траверсе,

доктор політичних наук,
професор кафедри соціології
та соціальних технологій
Національного авіаційного університету

Дослідження проблем політичного лідерства/керівництва вчені вважають одним з найактуальніших напрямів політології. Його розглядають у зв'язку з такими питаннями, як інтереси держави та інтереси громадян, співвідношення політичної і державної влади, елітизму, політичного і соціального плюралізму тощо. До сфери наукового аналізу разом з моделями політичної системи входять і фактори її зовнішнього середовища – економічні, психологічні, соціокультурні, що потребує залучення фундаментальних висновків з інших суспільних наук.

Ключові слова: артефакти політичного життя, політичне лідерство/керівництво, соціокультурне середовище, соціополітичний контекст, інституційне середовище.

The scientists consider the research of the problems of political leadership/management to be one of the most actual directions of political science. It is examined in connection with such questions as state interests and citizens' interests, correlation between political and state power, elitism, political and social pluralism etc. The sphere of scientific analysis includes the models of political system and the factors of its external environment – economic, psychological, socio-cultural, that needs to use fundamental conclusions of other social sciences.

Keywords: artifacts of political life, political leadership/management, socio-cultural environment, socio-political context, institutional environment.

Попередні зауваги

Універсум визначають як загальне; всесвіт. Окрім цього, ним позначають „світ як ціле” або як множину всіх світів. Інше тлумачення: універсум – це поняття, що характеризує коло предметів, які вивчаються в межах певної наукової теорії за допомогою її засобів [1]. Саме в другому значенні це поняття наближається до дискурсивного смислового виявлення всіх зв’язків і предметів. Прийняття нередукційності основних аспектів існування людини (фізичного, біологічного, соціального, духовного, індивідуального тощо) потребує відповідної дослідницької стратегії. Цьому завданню найкраще відповідає системний підхід, в якому кожен аспект, включаючись до пізнання багатомірного цілого, зберігає свою автентичність, самодостатність, автономію.

У зв’язку з цим розуміння, „яким чином при такому розмаїтті таких різнопорядкових автентичних світів і середовищ в людині, які не редукуються (від геномних до духовних), вона [людина] зберігає дивовижну, гармонійну і унікальну цілісність, будучи відкритою чомусь складнішому, навіть надскладному — культурі, космосу?!” [2]. Політичні елементи, які належать до найскладнішого, утворюють свій самостійний сегмент.

Майбутнє як сфера політичного

У політичній науці не очікується безумовних фундаментальних аксіом щодо прогнозування майбутнього. Здатність соціальних наук давати обґрунтоване тлумачення подій минулого, в силу обмежених здібностей людини у пізнанні світу і раціональної поведінки (поряд з комплексністю світу), не дає людині можливості передбачати події. „В цьому сенсі на питання про те, чи є соціальні науки „природознавчими науками”, слід відповісти рішучим: „Погодитись не можна спростувати”” [3].

Труднощі, пов’язані з аналізом політичного лідерства, викликаються ігноруванням цілісного характеру соціальних систем. Сучасні наукові уявлення про політичне лідерство й політичне керівництво своєю складовою мають редукціонізм. Він проявляється в тому, що ефективне розуміння складних систем може бути досягнуте шляхом дослідження складових різних їх частин. Методологія редукціонізму не може бути ефективним засобом аналізу складних соціально-політичних систем, які містять множинність не лише прямих, але й опосередкованих зв’язків.

Політичне лідерство/керівництво у контексті „потрібного” майбутнього

Розгляд політичного лідерства/керівництва набуває особливого значення у процесі трансформаційних змін в суспільстві, що пов’язується з втратою відносної цілісності і впорядкованості світу. Це позначається, насамперед, на політичній культурі, яка відіграє „роль в. о. старого

світосприйняття, важливої складової „джентльменського набору” посткомуністичного утворення, який знову формується” [4].

У вивченні суспільних трансформацій виділяють чотири провідні напрями: системний, структуралістський, культуралістський і теорії акторів. За Т. Парсонсом, розгляд модернізації як диференціації функціональних систем (де економіка виконує функцію адаптації, політика – функцію досягнення мети, соціетальна спільнота – функцію інтегративну, а функцію відтворення цінностей виконує культура) є основним. Сучасне функціонально диференційоване суспільство має включати в себе відповідні універсалиї у вигляді універсалістських норм права, ринку, бюрократії, загальних вільних виборів та свободи асоціацій [5].

Неомарксистський структуралізм процеси політичної трансформації пов’язує з такими категоріями, як держава і соціальні класи. Переносючи наголос на „тиск соціальної структури і структури влади”, представники цього напрямку успіх чи поразку демократизації і демократичної консолідації розглядають як результат довготривалих зрушень у владній структурі суспільства. Шлях до суспільної модернізації у вигляді демократії (чи диктатури) багатоваріантний. Таким чином, невідворотність демократії заперечується. Процес суспільного розвитку з позиції структуралістської перспективи залежить від результатів можливих змін у співвідношенні між соціальними класами та реалізацією їх інтересів.

Типи соціальної взаємодії, що обумовлюються релігією і культурою (як і самі релігія та культура), є основою теоретичних побудов „культу реалістів”. Оскільки вважається, що глибоко вкорінені релігійні та культурні традиції не піддаються короткостроковим змінам, що здійснюються свідомо (у вигляді змін у політичних інститутах чи в суспільних структурах), то вони мають особливе значення для аналізу передумов і перешкод розвитку суспільства.

Соціальні традиції у вигляді суспільних цінностей (так само, як історичний досвід громад та їх кооперації) утворюють той соціальний капітал, що відіграє важливу роль у політичному житті. Політичні інститути, конституції, партії та політичні союзи є такими, що можуть бути встановлені, прийняті та організовані у короткий (відносно) час. Але демократичні цінності і політична поведінка не можуть імпортуватися чи бути сконструйованими всередині його. Шлях до демократії передбачає історичне нагромадження, розповсюдження, підтримку відповідного соціального досвіду [6 – 8].

Політичною сферою опікуються й прихильники теорії акторів. Ця теорія передбачає, що за наявності певного мінімуму структурних, культурних та економічних передумов роль альянсів та дій (як і політичних стратегій) збільшується пропорційно до браку розвитку цих необхідних передумов. Чинники успіху чи неуспіху демократизації беруться в динаміці (піддаються аналізу як структурні умови). Тобто за

їх допомогою визначають межі можливих дій як акторів, що бажають демократизації, так і їх опонентів.

При цьому вважається, що результати трансформаційного процесу більшою мірою залежать від суб'єктивного чинника (оцінки, стратегії та дії релевантних акторів). Об'єктивні умови (структури) виконують другорядну роль. Участь має короткострокова і пов'язується вона з початком трансформації. Панівними акторами вважаються еліти. Тобто переслідування власних політичних цілей демократично і авторитарно налаштованими елітами – первинне по відношенню до міжнародного впливу, політичних інститутів, відповідних соціально-економічних структур та історичного досвіду. Останнє утворює лише простір для дії еліт [9].

Норми політичного життя будь-якої країни формуються на підставі певної спадковості, на основі попереднього історичного розвитку. Сутність політичних подій та їх наслідків для еліт неможливо досягнути поза „своїм” соціальним досвідом. Цей досвід утворює підсвідомий культурно-історичний пласт, своєрідну матрицю, яка й визначає спрямування історичного (та закладеного в ньому політичного) розвитку.

У політичній науці іноді порівнюють постмодерні західні суспільства (відкриті громадянські суспільства) з соціальним керованим термоядерним синтезом. Всередині такого суспільства відбувається, по-суті, безкінечна революція. Завдяки цьому розвиток суспільства набуває динаміки у досягненні тих чи інших життєво значущих для соціуму цілей.

Необхідно звернути увагу на обставини, за яких вся історія політичної думки і практики „свідчить про жорстке протистояння персоналістської та інституціоналістської парадигм. ...з плином часу вірогідність їх позитивного синтезу аж ніяк не зростає. Скоріше, можна констатувати посилення конфронтації між ними” [10].

Лідерський фактор вплинув, зокрема, на появу відповідного концепту в конструктивізмі, який виходить з того, що проблема лідерів є проблемою ідентичності. Сприймання лідерів, у тому числі і в політиці, на думку представників цього напрямку, має пов'язуватися саме з цією категорією. Оскільки в людський уяві вони сприймаються не стільки як керівники, що обіймають важливі державні посади, а як „живі” утворення, які соціально й інтелектуально конструюються. Їх вплив і роль пов'язуються не стільки з посадовими статусами, скільки із загальною ідентичністю (почуттям приналежності до певного набору цінностей, які добровільно поділяються людьми, їх відданістю певним процедурам тощо).

Таким чином, політичний лідер є продуктом, який створюється як зусиллями суб'єкта (лідера), так і скооперованою діяльністю людей у системі соціальних, політичних, духовних та економічних координат. Лідерство — це соціальний конструкт, який особливим чином сприймається, його смисл має інтерпретуватись контекстуально у тому чи іншому історичному середовищі. Поява і зміна політиків у владі, тривалі

дискусії між ними про „принципи”, розміщення знаків „плюс” і „мінус” стосовно окремих політичних фігур показують характер політичних „маркерів”, що конструюються.

Образи політичних і суспільних діячів (їх імідж) суттєвіше впливають на громадян, ніж їх раціональна концептуалізація. У політико-академічному дискурсі погляд на політичне лідерство через типологізацію (образів) призводить до того, що можна назвати естетизацією (якщо не поетизацією). Здебільшого здійснюється стереотипізація явища політичного лідерства (керівництва), що зумовлює його спрощене розуміння за зовнішніми, навіть не суттєвими ознаками.

Когерентність між детермінізмом і конструктивізмом проявляється у відмові від „універсальності” того чи іншого підходу. Кожен з них може домінувати у науковому аналізі якоїсь сфери соціополітичної дійсності в залежності від мети використання [11]. Враховуючи це, слід відзначити особливість прикладного політичного знання як технологічного синтезу різних абстрактних моделей в єдину картину (а не як еклектичне поєднання конкретно-емпіричних висновків різних наук). Метою такого синтезу є створення ситуації, яка дає змогу теоретично інтерпретувати певну політичну проблему в суспільстві.

Політичний розвиток нікому не вдавалося позбавити від особливостей певного історичного часу, а людей – від наслідків їх дій. Всі спроби „скасувати” історію зазнали краху. Політичний вимір (порівняно з історичним) є більш швидкоплинним та мінливим. Це створює ілюзію величезних (якщо не необмежених) можливостей щодо втручання людей (політиків при владі, політичних партій, які діють в конкретний історичний час) у процес суспільно-політичного розвитку, зміну векторів соціального спрямування. У цьому сенсі показовими є суспільно-політичні перетворення у багатьох країнах світу у XX столітті [12]. Україна тут не виняток [13].

Вертикалі і горизонталі каналів влади є важливим механізмом трансляції генетичної матриці (яка вміщує код) суспільної самоорганізації, саморегуляції та саморозвитку соціуму. Згідно з теорією систем, складні організаційні цілісності, які історично розвиваються, містять у собі особливі інформаційні структури. Їх призначення – забезпечити управління системою, сприяти її саморегуляції. Ці структури представлені кодами, у відповідності з якими відтворюється організація системи як цілого і особливостей її основних реакцій на зовнішнє середовище.

„Поле дії” і „носії дії” в політичному лідерстві

Діяльність і поведінка людей у суспільстві забезпечують відтворення і розвиток його елементів, підсистем та їх зв’язків за допомогою закладених в ній кодів. Для кожного історично конкретного виду соціальної організації характерне штучно для нього створене предметне середовище (друга природа) у вигляді соціальних спільнот та інститутів, типів особистостей,

властивих тому чи іншому суспільству. Йдеться про соціокод, за допомогою якого від покоління до покоління передається масив нагромадженого соціально-політичного досвіду. Умовою його збереження і трансляції є його фіксація в особливій знаковій формі, у функціонуванні елементів, які його складають, в якості семіотичних систем. Саме у сфері діяльності і практики створюються і використовуються артефакти.

Інститути і структури (у вигляді законів, держави, церкви, сім'ї, дружини, промисловості), на думку Д. Дьюї, „необхідні для того, щоб індивіди могли розвиватися і проявляти свої особливі здатності і функції. Без допомоги та підтримки таких інститутів людське життя, як казав Гоббс, було б жорстоким, самотнім і мерзеним” [14]. Д. Дьюї вважає, що „знаряддя і артефакти, які ми називаємо технологічними, можуть бути виявлені по обидва боки того, що, як він стверджує, є надзвичайно гнучкою мембраною, яка відокремлює „внутрішнє” від „зовнішнього” щодо організму лише у найширшому і дуже приблизному смислі” [15].

А. Тойнбі, звертаючись до аналізу „полів дії” і „носіїв дії” у цивілізаційному розвитку бачить не лише те, що „річ або матеріал всесвіту” є „діяльність, а не матерія”, але також і те, що ця діяльність є організованою і строго спрямованою. Мікрокосм вносить цілеспрямовану дію в макрокосм, а дія, як головна тема людської історії, є тиском окремих людей на спільну основу поля відповідної дії, основу, яку А. Тойнбі і називає суспільством.

На думку А. Тойнбі, поле дії і, до того ж, перетин певної множини полів не може бути джерелом дії. „Джерелом соціальної дії не може бути суспільство, але ним може бути окремий індивід або група індивідів, поля дій яких і становлять суспільство” [16].

Розмаїття артефактів культури різних рівнів, незважаючи на їх динамічність і відносну самостійність, організоване у цілісну систему. Їх системотвірними факторами є граничні основи кожної історично визначеної культури.

Особа і політичний контекст як системи

Відомо, що культура існує як складноструктурована система інформаційних кодів, у яких закріплюється нагромаджений соціальний досвід. Що стосується різних видів діяльності, поведінки і спілкування, а отже й структур і систем соціального життя, які ними породжуються, то культуру можна вважати для людини надбіологічною програмою розвитку (соціокультурним середовищем).

З розумінням соціокультурного середовища тісно пов'язане поняття „політичного контексту”. На нашу думку, він існує не як сукупність обставин у той чи інший момент, а як простір і/або середовище, які слід розуміти через політичну взаємодію. Водночас політичний контекст розглядається як тимчасова ситуація, де політична взаємодія є одиницею людської діяльності. Люди живуть в інтенціональних (ними створених)

світах, у межах яких члени традиційних дихотомій „суб'єкт – об'єкт”, „особистість – середовище” тощо не можуть бути аналітично розділені і вибудовані як незалежні і залежні змінні. Тому політичне лідерство (як взаємодія людей) є процесом, який має динаміку свого становлення, формування і розвитку. В цих умовах важливим є політико-історичний контекст (ситуація), специфіка політичного режиму в суспільстві (які задають провідну діяльність, специфіку політичних взаємин тощо).

У площині розуміння інституційного середовища (простору) як контексту політичного розвитку доречно розглядати політичне лідерство і політичне керівництво як артефакт. У залежності від дії політичного лідерства/керівництва та панівних смислів, їх можна розглядати як різнорівневі артефакти, що містять як цілісність ідеальне й матеріальне.

У працях М. Вартофського йдеться про існування трьохрівневої моделі артефактів, які мають структуровану ієрархію, а саме: як матеріальні результати діяльності, як способи дії з матеріальними артефактами, як віртуальні (неписані) правила суспільного буття.

Зауважимо, що побудована в такий спосіб ієрархія артефактів має чимало спільного з уявленнями В. Дільтея щодо рівнів розуміння і освоєння світу [17]. В. Дільтей говорив, зокрема, про три рівні пізнання. Найнижчим рівнем він вважав знання у „чистому” вигляді. Другий рівень пов'язувався з діями, контекстуально поєднаними з цілепокладанням (способи дії – за М. Вратофським). Третій рівень (найвищий) — прояви „живого духу”, які подаються як прояв внутрішнього духовного життя людини.

Внутрішня логіка функціонування артефактів пов'язана з особливостями їх взаємодії у процесі формування і розвитку того чи іншого соціуму. Опосередкування у такий спосіб впливає на суспільний розвиток. Досвід попередніх поколінь в сучасному світі починає функціонувати як специфічна складова ситуації існування людей (їх діяльності). Відбувається взаємовплив соціуму та індивіда (а далі – політикуму та акторів) через писані і неписані форми соціальної взаємодії (правові норми, спосіб життя, звичаї, ритуали).

Звісно, якщо розглядати процесуальність функціонування артефактів, то можна сказати, що усі вище визначені рівні тісно переплетені у життєдіяльності і можуть бути розрізненими швидше в теоретичних умовисновках. Проте артефакти є єдиною ланкою в процесі функціонування суспільно-політичної самоорганізації та саморозвитку соціуму.

Література:

1. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. — К. : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1977. — С. 690.
2. Кабрин В. И. Психологический универсум личности: комплексный подход и транскоммуникативная перспектива человекознания новой

эпохи // Теоретические и прикладные вопросы психологии (Материалы юбилейной конференции „Ананьевские чтения — 97” / Под ред. А. А. Крылова / В. И. Кабрин. — СПб. : Издательство С.-Петербургского университета, 1997. — С. 175 — 182. — С. 176.

3. **Штыков П.** Исследования трансформационных процессов в Восточной Германии и Восточной Европе: достижения, проблемы и перспективы немецких социальных наук (1990 — 2002 годы) / Петр Штыков // Повороты истории: постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей : в 2 т. / ред.-сост.: Штыков П. [и др.] ; научн. ред. Гельман В. ; пер. с нем. Е. Белокурова, М. Ноженко, Н. Яргомская, П. Штыков. - СПб.; М.; Берлин : Европейский университет в Санкт-Петербурге : Летний сад : Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003. — Т. 1: Постсоциалистические трансформации : теоретические подходы. - 2003. — 510 с. - С. 10 — 38.

4. **Пивоваров Ю.** Русская политическая культура и political culture (Общество, власть, Ленин) / Юрий Пивоваров // Pro et Contra — Т. 7. — Лето 2002. — №3. — С. 23 — 50. — С. 27.

5. **Parsons T.** Evolutionary Universals in Society / T. Parsons // American Sociological Review, vol. 29. — 1964. — №3. — p. 339 — 357.

6. **Фукуяма Ф.** Конец истории и последний человек ; пер. с англ. М. Б. Левин / Ф. Фукуяма. - М. : АСТ : Ермак, 2005. — 588 с. - (Philisophy).

7. **Фукуяма Ф.** Сильное государство: Управление и мировой порядок в ХХІ веке ; пер. с англ. / Ф. Фукуяма. - М. : АСТ, АСТ Москва, Хранитель, 2006. — 220 с. — (Philisophy).

8. **Фукуяма Ф.** Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Фрэнсис Фукуяма ; [пер. с англ. Д. Павлова, В. Кирющенко, М. Колопотин]. — М. : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. — 730 с.

9. **Меркель В.** Теории трансформации. Структура или актор, система или действие? / Вольфганг Меркель // Повороты истории : постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей : в 2 т. / ред.-сост.: Штыков П. [и др.] ; научн. ред. Гельман В. ; пер. с нем. Е. Белокурова, М. Ноженко, Н. Яргомская, П. Штыков. - СПб.; М.; Берлин : Европейский университет в Санкт-Петербурге : Летний сад : Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003. — Т. 1: Постсоциалистические трансформации : теоретические подходы. - 2003. — С. 55 — 89.

10. **Фатенков А. Н.** Кто должен править: люди или законы, массы или личности? Антология экзистенциальной автократии / Алексей Николаевич Фатенков // Политические исследования. — 2005. — №2. — С. 158.

11. **Метер К. М. ван.** Методология социологии / К. М. ван Метер // Международный журнал социальных наук. — 1994. — №3 (6). — С. 26.

12. **Линдси Б.** Глобализация: повторение пройденного. Неопределённое будущее глобального капитализма / Б. Линдси ; [пер. с англ. Б. Пинскер]. — М. : Альпина Бизнес Букс, 2006. — С. 12. — (Серия „Экономика”).

13. **Бляхер Л. Е.** Нестабильные социальные состояния / Л. Е. Бляхер. – М. : РОССПЭН, 2005. – 208 с.

14. **Дьюи Дж.** Реконструкция в философии / Дж. Дьюи ; [пер. с англ. М. Занадворнов (введ., гл. 3 - 8); М. Шиков (гл. 1 - 2)]. - М. : Логос, 2001. – 168 с.

15. Цит. за **Hickman L. A.** John Dewey's Pragmatic Technology. - Bloomington : Indiana University Press, 1990. — P. 12.

16. **Тойнби А. Дж.** Постигание истории: [сборник] / Арнольд Тойнби ; [пер с англ. А. Е. Жарков]. — М. : Прогресс, 1991. — С. 253.

17. **Dilthey W.** Introduction to the Human Sciences : An Attempts to Lay the Foundation for the Study of Society and History / W. Dilthey ; [trans. R. J. Betanzos]. – Detroit : Wayne State University Press, 1988. – 227 p.

УДК 329.058

Популізм: засоби маніпулятивного впливу на електорат

Михайло Дем'яненко,
аспірант кафедри філософських та соціальних наук
Київського національного
торговельно-економічного університету

Автор статті розглядає популізм як специфічну форму політичної боротьби з використанням широкого набору технологій – від маніпулювання масовою свідомістю до витончених мікротехнологій, які застосовуються з метою психологічного впливу на свідомість і поведінку виборців.

Ключові слова: популізм, політична боротьба, виборчі технології, масова свідомість.

The author of the article examines populism as a specific form of political fight with the use of different technologies – from manipulation of mass consciousness to more refined microtechnologies which are used to have psychological influence on voters' consciousness and behavior.

Keywords: populism, political fight, election technologies, mass consciousness.

Популізм як політичне явище сягає своїм корінням у сиву давнину. Як свідчить історія, він використовується зазвичай в країнах, де діють демократичні інститути (загальне виборче право, рівноправність громадян тощо) і де суспільство як спільнота виборців є неодмінним учасником політичного процесу. Тільки тоді апеляція до суспільних настроїв, спроба підлаштуватися під стереотипи масової свідомості можуть стати дійовим засобом завоювання влади.

Маючи на меті вплинути на масову свідомість, агент впливу апріорі повинен враховувати те, що матиме справу з спільнотою, визначальними характеристиками якої є її базові потреби. Підвладна маса потребує від влади, по-перше, опіки, турботи, догляду, патерналістського

забезпечення базового комфорту – фізіологічного і психологічного. По-друге, встановлення чи дотримання порядку. По-третє, надання сенсу колективному та індивідуальному існуванню, творення привабливої спільної ідеї. Хоча це є своєрідна ілюзія, але без неї суспільство не може нормально існувати, інакше воно впадає у стан аномії. Якщо ж влада не хоче чи не може запропонувати громадянам важливу й цікаву для них ілюзію, то вона ризикує втратити свою популярність, якщо, звісно, вона її має.

Водночас ризикованим є творення хибних ідеалів. Не варто також, впливаючи на маси, видавати бажане за дійсне, а якомога адекватніше орієнтуватися на реалії, не відриватися від дійсності, якою живуть маси.

У зв'язку з цим увиразнюється проблема популізму у взаємодії владних інституцій та широких верств громадян. Зрештою, можна зазначити, що певний рівень демагогічних популістських пояснень є доконечним для того, щоб вплив на маси був ефективним. Маса потребує більш чи менш (а радше – оптимально) вираженого маніпулятивного впливу на неї з боку авторитетних структур: авторитет має апелювати не лише до розуму, а й до серця. Масові потреби якраз і забезпечують досить сприятливий ґрунт для соціальної затребуваності маніпулятивно-популістських впливів. У цьому випадку популізм має певне соціально-психологічне виправдання. Певно, і влада не повинна діяти так, щоб уникнути жодного популізму. Кожна популярна сила має бути, до певної міри, ще й популістською.

Передвиборча діяльність має на меті досягнення такого впливу на свідомість людей, який сформував би прихильне ставлення електорату до певних політиків та їхніх ідей. Саме для цього й використовуються виборчі технології, зокрема, методи психологічного впливу на підсвідомість виборців задля зниження рівня критичності їх мислення.

Виборчі технології обов'язково передбачають вивчення мотивацій не лише на рівні групи, а й на рівні окремого індивіда (що спонукає його взяти участь у виборах чи утриматися від голосування). Аналізується взаємозв'язок не тільки між соціально-політичним показниками та електоральною поведінкою виборців, а й між усталеною їх орієнтацією та реально зробленим вибором. Це дає можливість спрогнозувати хід майбутніх виборів, посилити вплив технологій, які реально можуть сприяти забезпеченню позитивного результату.

Інструментарний арсенал виборчих кампаній постійно збагачується. А методи і техніки, які використовуються в них, за своєю складністю й скоординованістю наближаються до психологічних операцій. Найпоширенішими виборчими технологіями, що використовуються останнім часом у усьому світі, стали технології маніпулювання масовою свідомістю, перехід від традиційних виборчих технологій до більш витончених – мікротехнологій, які чинять психологічний вплив на свідомість і поведінку виборців. „Кожен кандидат намагається „вкласти” у свідомість електорату тільки йому вигідні ідеї, погляди цінності,

переконання тощо. Це важко зробити, бо, як правило, поле виборчої боротьби настільки насичене інформацією, різною за змістом і характером, що на свідомому рівні вона вже сприймається з малою ефективністю” [1, с. 8].

Маніпулювання слід розглядати як систему засобів ідеологічного і духовно-психологічного впливу на масову свідомість з метою нав'язування певних ідей, цінностей, як цілеспрямований вплив на громадську думку і політичну поведінку задля спрямування їх у заданому напрямі.

У Великому Оксфордському словнику маніпуляція визначається як вигідний і підступний вплив на людей для досягнення особистої вигоди засобами масової інформації. Перші дослідження, присвячені політичній маніпуляції, з'явилися в Німеччині в 1960-ті роки. Зокрема, Г. Франк і К. Фарбер у праці „Маніпульоване суспільство” визначили політичну маніпуляцію як психічний взаємовплив людей, що здійснюється таємно з використанням методів контролю над свідомістю і поведінкою людей на базі спотворених упереджених уявлень про ті чи інші сторони дійсності, блокування свідомості від соціальної дійсності.

До речі, на виборах до місцевих рад України 2010 року деякі учасники виборчих змагань вдавалися до прийомів, що суперечать правилам політичної боротьби в демократичному суспільстві. Зокрема, монополізація мас-медіа і перетворення їх на рупор політичної пропаганди обмежує соціальні функції, які вони повинні виконувати. Використання адмінресурсу теж становить реальну загрозу демократичності виборів, уможливорює прихід до влади політичних акторів, які не мають відповідної підтримки електорату.

Серед різновидів психологічного впливу в передвиборчій кампанії одним з найбільш „популярних” стало дезорієнтування з метою послаблення матеріальних і моральних сил політичного суперника і з завданням вплинути на маси й забезпечити поразку небажаного кандидата. Використовується широкий спектр виборчих технологій, які дають можливість подати негативні риси політика у вигідному для деякого світлі, а позитивні – у непривабливому. Тому в ході передвиборчої агітації такі фактори, як особистість кандидата, його досягнення у політичній чи професійній сфері, ідеологічна платформа тощо вже мають другорядне значення. „Свобода політичного вибору набирає фіктивного характеру, оскільки технології впливу набули такого рівня, що можна говорити про масштабне маніпулювання свідомістю громадян” [2, с. 256].

Одним з основних методів психологічного впливу є нейролінгвістичне програмування. Воно все частіше використовується у виборчих кампаніях поряд з традиційними агітаційними стратегіями.

Нейролінгвістичне програмування набуло негативного іміджу, оскільки навколо політичних психотехнік було створено ауру „всемогутності”. Звідси напращується висновок, що фактично на вибір людей впливають не психотехніки, а загальна думка про їх всесилля. За допомогою

нейролінгвістичного програмування політики „бомбують” виборців, змушують їх діяти на свою користь, і в результаті, замість можливості самостійно і свідомо визначатися зі своїм вибором, громадяни отримують порцію жорстких наказів підсвідомості. „І незадоволений електорат крокує щільними рядами до виборчих урн і впевнено проставляє хрестик навпроти імені „того самого” кандидата [3, с. 87].

Виборча кампанія – це багатоскладовий процес, успіх у якому може принести використання цілого комплексу заходів, а не лише окремих політико-психологічних технологій.

При розгляді методів впливу на свідомість виборців важливо проаналізувати і такий аспект, як законодавче регулювання використання небажаних психотехнологій, з'ясувати механізми відповідальності за безпеку таких технологій та контролювати інформаційно-психологічні процеси, оцінювати, наскільки можливий моніторинг неявних, прихованих впливів на свідомість електорату.

Однією з найважливіших технологій, що застосовуються популістами, є створення позитивних образів політичних об'єктів. Такими об'єктами можуть бути як окремі особистості, так і корпоративні структури (політичні партії, блоки, рухи), а також держава в цілому чи міждержавні організації. Особливого значення набуває формування іміджу лідера, в якому переважно концентруються і через який проявляються вимоги суспільства до режиму і стилю управління. Маючи на увазі наслідки впливу іміджу, політики зазвичай доручають його формування фахівцям – психологам, консультантам, професійним аналітикам, а також засобам масової інформації.

Найбільша небезпека для громадян і демократичного державного устрою – використання ЗМІ з метою політичного маніпулювання.

Маніпулювання базується на обмані, причому це не „брехня для порятунку”, а цілеспрямовані, корисливі дії зацікавлених в цьому політичних, громадських, а то й державних інституцій. Без боротьби з ним воно може стати однією з головних функцій ЗМІ і звести нанівець проголошені державою демократичні принципи.

За умов низької політичної культури населення і монополії на ЗМІ та доступу до інформації, сама інформатизація може бути на словах засобом демократизації, розширення свобод тощо, а насправді використовуватися для зловживання владою, негласного порушення конституційних свобод, навіть для поступової еволюції демократії в тоталітарну державу.

Можливості маніпулятивного використання ЗМІ великі, але не безмежні. Межі маніпулювання електоральною свідомістю відображають, перш за все, нинішній стан масової свідомості, усталені стереотипи і погляди значної кількості населення. Для того, щоби бути ефективним, маніпулювання має спиратися на менталітет мас та уявлення населення про суспільно-політичні явища, відносини в суспільстві та політичну

організацію соціуму. Хоча під впливом пропагандистської діяльності ЗМІ ці уявлення можуть поступово змінюватися.

Цілком природно, що від початку свого існування засоби масової інформації були втягнуті у боротьбу (точніше, вони й були викликані до життя потребами такої боротьби) всередині суспільства між суперечливими суспільними силами – соціальними суб'єктами. Масова комунікація як діяльність з трансляції духовних значень з одного рівня свідомості суспільства на інший, а саме з рівня спеціалізованої свідомості на свідомість масову, має безпосереднє, а часто й визначальне значення для формування громадської думки.

Суперечливість ситуації полягає в тому, що для висвітлення виборчих подій інших джерел, крім засобів масової інформації, для пересічного громадянина не існує. Тому навіть маючи сумніви в її достовірності, він має орієнтуватися на повідомлення та оцінки, які поширюються мас-медіа. ЗМІ володіють неабиякими можливостями впливу на громадську думку та настрої електорату. За їх допомогою формуються соціальні цінності й умонастрої народу. Але, з іншого боку, використання мас-медіа для маніпулювання громадською думкою, особливо у поєднанні з фінансово-економічною владою, дозволяє за всіх режимів утримувати владу, зберігаючи при цьому формальні демократичні інститути.

Слід згадати і про сучасні технології інформаційно-психологічної війни. Поняття інформаційної зброї з'явилося лише в другій половині ХХ століття. З 1970-х років інформаційно-психологічна війна стала самостійним явищем. З розвитком психології з'являлися й нові механізми маніпуляції людьми. Але лише масове поширення Інтернету дозволило одержати універсальний спосіб впливу на психіку індивіда. Інтернет став центральною ланкою ланцюга, який поєднав інформаційну і психологічну війни.

Прихована небезпека Інтернету та інших інтерактивних кібернетичних систем полягає в тому, що, на відміну, наприклад, від телеглядача, користувач мережі психологічно впевнений у свободі свого інформаційного вибору і в неможливості маніпулювання його поведінкою з боку інших мережесуб'єктів. Крім того, Інтернет дозволяє задіяти набагато ширший інструментальний спектр інформаційної стимуляції свідомості і підсвідомості індивіда, ніж друковані ЗМІ і навіть телебачення. Отже можна дійти висновку, що найсміливіші ідеї спеціалістів в галузі політичної реклами, політтехнологів, пропагандистів тощо вже наближаються до реалізації.

Комп'ютерні системи стають потужним фактором впливу на суспільну та індивідуальну свідомість, відкриваючи нові перспективи для дезінформації, зомбування, зондування і корегування змісту та настановлень свідомості і навіть підсвідомості. З метою політичної дезінформації все ширше використовуються можливості одного з

найперспективніших напрямів інформатики – комп'ютерного опрацювання відеозображень і мови.

Важливим методом, який використовують популістські групи чи окремі політики-популісти, є спекуляція на вірі людей в швидкі та легкі шляхи вирішення злободенних проблем, що межує з грою на очікуваннях народу, маніпулюванням суспільною свідомістю, обманом і зневагою людської особистості.

Сучасний арсенал способів маніпулювання досить різноманітний; він включає цілу гаму спеціальних прийомів, методів і технологій. До них належать систематичне навіювання соціальних міфів, підтасування фактів, поширення брехні і наклепів, фрагментація інформації та її тенденційне коментування, використання спеціальних методів формування ілюзорної свідомості, таких, як, наприклад, „напівправда”, „навішування ярликів”, „перенесення чужого авторитету”, „спіраль замовчування” тощо, показ на телебаченні політичних суперників у непривабливих ракурсах, використання для компрометації противників монтажу кадрів, що спотворює реальність, застосування маніпулятивних електоральних технологій тощо.

Для кожного інформаційного жанру поряд із загальними прийомами існують і спеціальні методи формування ілюзорної свідомості управління політичною поведінкою людей.

У найближчому майбутньому слід чекати використання різнопланових нових технологій впливу на свідомість і поведінку електорату. В Україні, зокрема, дехто охоче використовує російські виборчі технології. Однак результати виборів до місцевих рад 2010 року засвідчили, що механічне перенесення закордонних технологій на наш ґрунт через психологічні особливості українського електорату не дає очікуваних наслідків.

Емпіричні дослідження свідчать, що „середній” виборець зазвичай судить про кандидата в президенти чи до парламенту по іміджу, який створюють йому телебачення та інші мас-медіа. В країнах Заходу, а в останні роки і в країнах СНД, успішно розвивається окремий напрям рекламного бізнесу – іміджмейкінг, який переймається створенням привабливих для виборців образів політичних діячів. Найняті за великі гроші професійні іміджмейкери та організатори виборчих кампаній диктують претендентам не лише форму одягу і манери поведінки, але й зміст виступів з привабливими обіцянками, про які всі забувають після виборів.

За мистецьки виготовленою ЗМІ рекламною упаковкою кандидатів виборцю буває важко розрізнити їх ділові і моральні якості, визначити політичні позиції. Така рекламно-маніпулятивна діяльність перетворює вибір громадян з свідомого вирішення на формальний акт, запрограмований фахівцями з формування масової свідомості. Як відзначає Р. Гайблер, „маніпулювання означає видимість демократії, тоталітаризм у машкарі демократії. Формально право приймати рішення має народ, в дійсності ж,

навпаки, народ виявляється настільки керованим, що підтримує рішення панівної еліти і формально демократично легітимізує їх" [4, с. 39].

Арсенал конкретних методів управління масовою свідомістю і поведінкою електорату досить різноманітний, а також утаємничений. Один з таких методів – запозичений з кібернетики тригерний спосіб управління населенням. Суть його полягає в управлінні системою через контроль за її ключовими точками, якими, стосовно сучасного суспільства, є, перш за все, фінансові ресурси, електронні ЗМІ, впливові еліти та організовані групи. Тригерний спосіб соціального управління широко використовується в політиці правлячої еліти посткомуністичних країн [5, с. 7].

В умовах входження людства в інформаційну стадію розвитку володіння інформаційною, економічною і політичною владою, а також новітніми технологічними засобами і методами психологічного впливу створює можливість використати демократичні інститути як інструмент соціального панування. Можна сказати, що демократія, яка трактується як влада меншості, еліти, легітимована за допомогою виборів, цілком сумісна з новими формами соціального панування. За наявності системи ефективного управління свідомістю й електоральною поведінкою громадян демократичні інститути можуть перетворитися на красиву оболонку авторитарних або навіть неототалітарних структур влади.

Урізана до епізодичної електоральної участі, формальна демократія зовсім не загрозлива і навіть корисна для збереження нового типу політичного панування, оскільки дозволяє, по-перше, формально легітимувати і камуфлювати соціальне і політичне панування за допомогою процедури „народного волевиявлення” і популярної демократичної фразеології; по-друге, безперешкодно використовувати економічну і інформаційну владу для формування масового типу „одномірної” людини – працівника-споживача, який не замислюється над високими матеріями і легко піддається управлінню; по-третє, під прикриттям гасел свободи (насправді лише для багатих і сильних) здійснювати політику світового гегемонізму (лідерства), зневажати державний суверенітет народів і за допомогою грошей та інформаційного впливу встановлювати необхідні їм уряди [6, с. 74].

Не лише в досвідчених в галузі соціального управління і багатих США, але навіть у кризовій і бідній за рівнем життя більшості населення України в умовах кричущих соціальних конфліктів правляча еліта показала своє вміння утримувати під контролем політичну поведінку мас за допомогою сучасних методів електорального маніпулювання.

Звичайно, можливості маніпулятивного використання політиками-популістами з метою соціального і політичного панування мають певні межі і залежать, перш за все, від рівня концентрації, монополізації інформаційних інститутів. Різко звужують можливості політичного маніпулювання інформаційний плюралізм, доступ до електронних та інших мас-медіа представників всіх політичних сил, що визнають

конституцію. Цьому сприяють також економічна самостійність ЗМІ, їх підконтрольність суспільству, незалежність (хоча б у питанні „бути чи не бути”) від великого капіталу і рекламодавців.

Істотною перешкодою для маніпулювання є і досвід людей, і системи комунікацій, що не контролюються владою – сім'я, друзі, інтеракційні групи, що складаються у різних сферах діяльності, тощо. Чим більше маніпулятивні ідеї розходяться з власним досвідом громадян, тим важче їх засвоювати. Але політичне маніпулювання, особливо при монополії його ініціаторів на ЗМІ, економічну і політичну владу, здатне обходити такого роду бар'єри, оскільки верифікаційні можливості індивідуального і групового досвіду стосовно політики обмежені і допускають різні інтерпретації. Так, провал економічної політики уряду можна пояснити по-різному: його некомпетентністю чи корумпованістю, важкою спадщиною минулого режиму, неминучістю труднощів у період реформування, діями опозиції чи інших держав тощо.

Пересічний виборець заклопотаний, передусім, побутовою сферою свого життя; політичні процеси в суспільстві містяться на периферії його інтересів. Він не схильний брати участь в політичних акціях, вивчати їх суть, але він, спостерігаючи за ними, сподівається мати від них якусь вигоду. „Сьогодні деякі лідери продовжують експлуатувати казково-ритуальний імідж, а виборець поступово вчиться ігнорувати нав'язливі образи і міфи. Деякі дослідники виборчих технологій в Україні доводять, що сьогодні український виборець настільки знеособлений у своїй масі, що домовлятися з ним дуже складно, а тому простіше взаємодіяти з його підсвідомістю за допомогою навіювання” [7, с. 18].

Аморальність популізму полягає в тім, що він маніпулює довірою людей, деформує її. Встановлюючи, найчастіше не без лицемірства, свідомо фіктивні взаємні зобов'язання (своєрідну угоду під впливом обману), популізм руйнує довіру людей до політика й політики, знецінює навіть найпрекрасніші ідеї й цінності. В цьому полягає головна соціальна шкода популізму, оскільки саме довіра – це той фундамент, на якому тільки й може здійснюватися будь-яка творча політика.

Література:

1. **Варій М.** Політико-психологічні передвиборчі технології / М. Варій. – К., 2003. – С. 8.
2. **Прохоров А.** Інформаційно-психологічне підґрунтя політичних технологій // А. Прохоров. – Наук. зб. „Києво-Могилянська акад.” - 2002 – Т. 20: Спец. вип., ч. 1. – С. 256.
3. **Geibler R.** Massenmedien, Basiskommunikation und Demokratie / R. Geibler. – Tübingen, 1937, S. 87.
4. **Биденко А.** НЛП: от управління к манипулированию // А. Биденко. – BUSINESS communication. – 2003. – №11 – 12. – С. 39.

5. **Пугачев В.** Информационно-финансовый тоталитаризм: российский эксперимент по американскому сценарию // В. Пугачев. – Вестник МГУ. Серия 12. Политические науки. – 1999. – №4. – С. 7.

6. **Пугачев В.** Информационный тоталитаризм как перспектива либеральной демократии XXI века // В. Пугачев. – На рубеже веков. – 1997. – №4. – С. 74 – 75.

7. **Бабич-Декань О.** Політична підсвідомість. Якщо технологи влади не вивчать місцевої специфіки, то політреформа матиме зворотний результат // О. Бабич-Декань. – Політика і культура. – 2002. – №20 (199). – С. 18.

УДК 328.16:327.5

Особливості діяльності Верховної Ради України в періоди політичних криз

Ігор Клим,

аспірант кафедри політології

Інституту історії та політології

Прикарпатського національного університету

ім. Василя Стефаника

В публікації описано аспекти діяльності Верховної Ради України, що спричиняли різні кризові процеси в українській політиці. Наголошується на методах, що застосовувалися законодавчим органом для вирішення політичних конфліктів. Виокремлюються типи політичних криз, аналізуються політичні та юридичні механізми вдосконалення діяльності Верховної Ради щодо запобігання політичним конфліктам.

Ключові слова: політична криза, політичний конфлікт, політична система, раціоналізований парламентаризм, парламентська коаліція, парламентська опозиція.

The characteristics of the Ukrainian parliament activity, which caused various crisis processes in the Ukrainian politics, are described in the article. The methods of the political conflicts resolution which were used by the higher legislative body are shown. The kinds of the political crises are also classified; the political and juridical means which tend to improve the activity of the Verkhovna Rada of Ukraine concerning the resolution of the political conflicts are analyzed.

Keywords: political crisis, political conflict, political system, rationalized parliamentarianism, parliamentary coalition, parliamentary opposition.

Україна – одна з небагатьох колишніх радянських республік, у якій діє напівпрезидентська форма правління з впливовим законодавчим органом, але яка не має усталених демократичних традицій. Оскільки в деяких пострадянських країнах з такою формою правління парламенти

були позбавлені вагомої ролі внаслідок більш чи менш гострих політичних криз, науковці мають з'ясувати причини, чому такого не сталося в Україні. Незважаючи на помітні успіхи у досягненні політичної стабільності, які з'явилися останнім часом у сфері відносин між гілками державної влади, все ж нечіткість норм конституційного права, що регулюють ці відносини, можуть бути потенційними факторами розгортання локальних або ж і загальносистемних політичних криз у майбутньому.

Поширеною є думка, що напівпрезидентський режим суттєво гальмує розвиток демократії у пострадянських державах. Такий режим може виявитися неефективним і при виникненні надзвичайних ситуацій в економічній та в інших сферах життєдіяльності суспільства. З іншого боку, політичні кризи у багатьох країнах світу часто ставали причиною різкого послаблення політичних позицій парламенту та його легітимності.

Відтак важливим завданням науковців стає аналіз перспектив вдосконалення найстійкіших щодо кризових процесів у політиці елементів парламентаризму та пошук нових методів підвищення ролі законодавчої влади у періоди таких криз.

Досить ґрунтовно проблема балансу гілок державної влади в період президентської каденції Л. Кравчука висвітлена у працях українських політологів М. Кармазіної і Л. Полякової, російських дослідників В. Гельмана і А. Кинева, західних вчених Ч. Вайза і В. Пігенка. Досить ґрунтовний аналіз методів діяльності парламенту, спрямованих на запобігання загостренню конфліктів між органами влади, та вплив на цей процес глави держави в 1994 – 2004 роках здійснили український політолог І. Танчин і японський правознавець К. Мацузато. Конфліктогенний потенціал фінансово-політичних угруповань всередині парламенту досить чітко проаналізувала український політолог Н. Кононенко. Політичні і правові механізми запобігання появі та зменшенню гостроти політичних криз запропонували українські вчені Н. Жук і В. Рихлік. Однак все ще недостатньо висвітлюються питання пошуку нових засобів розв'язання політичних криз.

Метою публікації є аналіз особливостей діяльності Верховної Ради України в періоди деяких кризових процесів, якими були охоплені певні елементи політичної системи держави. З огляду на це, необхідно виконати такі **завдання**: а) з'ясувати стійкість українського парламентаризму щодо можливості узурпації державної влади її президентською гілкою в період загострення політичних конфліктів; б) з'ясувати основні причини залучення парламенту до кризових процесів у політичному житті; в) проаналізувати співвідношення загальнополітичних та юридичних факторів політичної кризи; г) описати основні характеристики парламентських криз та конфліктних відносин між гілками влади; д) узагальнити основні методи, які застосовувала Верховна Рада для подолання кризових явищ у політиці.

Доктор політичних наук В. Котигоренко вважає, що політичних конфліктів між органами чи гілками державної влади не буває – конфлікти виникають між політиками [11, с. 17]. Таким чином, навіть при суперечностях, закладених в Конституції України та в законах, що врегульовують взаємодію гілок влади, політичні угруповання та їх лідери за наявності доброї волі намагатимуться уникати гострих протистоянь. І навпаки, навіть тоді, коли правові механізми розмежування повноважень між органами державної влади чітко визначені, суб'єктивні чинники, що проявляються у неузгодженні інтересів різних політичних об'єднань, призводитимуть до розгортання кризових явищ у відносинах між органами влади.

Слід звернути увагу й на те, що парламент через близькість партійних позицій більшості депутатів може стати цілісною політичною організацією, яка, у свою чергу, стає окремим чинником кризи у відносинах між гілками державної влади та учасником політичних конфліктів. У зв'язку з цим можна згадати, наприклад, політичну кризу в Росії 1993 року.

В. Гельман зазначає, що брак значних сировинних ресурсів в Україні сприяв зосередженню і збереженню значної влади у середовищі колишніх радянських господарників, що переважали у перших скликаннях Верховної Ради [2, с. 37]. А. Кинєв пише, що перший і другий президенти України не зважувалися на застосування силового варіанту, а у згаданих В. Гельманом радянських господарників зберігалися економічні важелі для утримання державної влади [21]. Принцип верховенства рад в СРСР зумовив настороженість представників Верховної Ради щодо доповнення чинної Конституції України положенням про те, що Президент як глава держави повинен бути і керівником уряду [17, с. 68].

Президент Л. Кравчук, зазначає М. Кармазіна, толерантно ставився до опозиції, необхідною передумовою існування якої він вважав наявність інших, протилежних, але конструктивних ідей [8, с. 150]. Крім того, він не проводив радикальної економічної політики і декларував прихильність до державотворення, чим значно послаблював можливість розгортання конфлікту з правими чи лівими політичними силами, представленими у парламенті. Згідно з Е. А. Міллером, для Л. Кравчука зростання впливу інституту президентства не було важливим питанням, він використовував неформальні зв'язки з консервативною більшістю в законодавчому органі задля збереження своєї влади [24, с. 122].

Були періоди, коли парламент, бажаючи послабити президентські повноваження, прагнув посилити повноваження саме уряду [7, с. 145]. Це був досить специфічний метод, який будь-коли застосовувався на пострадянському просторі. Він використовувався як для збереження принципу поділу влади, так і для недопущення політичних криз у відносинах між її виконавчою і законодавчою гілками.

Склад Верховної Ради України 1991 – 1997 років не був структурований за фракційним принципом. Відтак депутати захоплювалися переважно

загальнополітичними дискусіями, не маючи змоги впливати на формування уряду [25, с. 30]. Гострі конфлікти між Президентом і парламентом у той час не могли виникнути через те, що, з одного боку, не існувало інституцій для започаткування складної процедури оголошення імпічменту Президентові, наприклад, Конституційного Суду. З іншого боку, глава держави не міг розпустити Верховну Раду. Така рівновага мінімізувала можливість політичних криз, пов'язаних з боротьбою за збереження повноважень гілок влади [25, с. 32]. Не були також визначені різновиди парламентського контролю за Президентом та урядом, наприклад, щодо реагування на депутатський запит, і це також зменшувало можливість політичного конфлікту [25, с. 33].

Парламент продемонстрував певну конструктивність через проголошення дострокових виборів як парламентських, так і президентських, причому перші мали відбутися дещо раніше, ніж другі. На відміну від Верховної Ради Російської Федерації, ситуаційна більшість у Верховній Раді України не намагалася винести на референдум питання про довіру як законодавчому органу, так і главі держави. З одного боку, під час масштабних шахтарських страйків у Донбасі в червні 1993 року деякі місцеві ради депутатів висловлювали недовіру саме Президентові, а з іншого боку, самі робітники вимагали пришвидчити дату призначення референдуму про довіру як главі держави, так і парламенту [13, с. 70 – 71].

Слід мати на увазі, що дострокові вибори 1994 року показали досить відчутне зниження авторитету Верховної Ради серед населення, що проявилось у неповному обранні її складу, а також у повторному обранні лише 50 членів парламенту попереднього скликання [6, с. 56]. Це могло вказувати на те, що парламентарі відчували брак народної підтримки для боротьби за домінування над президентською владою. У новообраному законодавчому органі виникла парламентська криза, пов'язана з обранням Голови Верховної Ради. Вона могла зменшувати надмірний радикалізм парламенту у відносинах з Президентом. Обрання спікером О. Мороза не викликало настороженості в оточенні Президента Л. Кравчука, позаяк новий спікер декларував близькі до поглядів Президента державницькі ідеї [15, с. 105]. Британська дослідниця С. Вітмор зазначала, що у той період боротьба між президентською і законодавчою гілками влади була конфліктом двох нерозвинутих інституцій, що не мали належного досвіду політичної діяльності [9, с. 201]. В ході локальної політичної кризи 1992 року, пов'язаної з сепаратистськими настроями у Автономній Республіці Крим, Верховна Рада України спочатку вичікувала з прийняттям певних нормативних актів щодо протидії відповідним політичним діям, але пізніше прийняла їх [12, с. 500].

За президентства Л. Кучми підвищилася увага парламенту до посилення позицій глави держави через наявність у ньому пропрезидентської більшості, створеної завдяки змінам у виборчій системі. Політолог І. Танчин зазначав, що пропрезидентські сили, які в більшості склалися

з представників фінансово-політичних угруповань, бажали не стільки посилення влади глави держави, скільки здобуття економічних вигод, що їм забезпечували депутатські повноваження навіть тоді, коли вони перебували у складі досить невеликих фракцій [22].

Політолог Н. Кононенко вважає, що роль фінансово-політичних угруповань у загостренні відносин між Президентом і Верховною Радою була помітна вже всередині 1990-х років. Конституція, вважає дослідниця, була компромісом між цими угрупованнями і главою держави, який визначав співвідношення впливу тієї чи іншої фінансової групи в економіці. Однак ухвалення парламентом закону про запровадження змішаної виборчої системи перед виборами до Верховної Ради 1998 року показало, що цей компроміс не вважався представниками економічної еліти неодмінним принципом діяльності [10, с. 298]. Порушення питання представниками фінансово-промислових угруповань про перехід до парламентсько-президентської республіки на початку 2000-х років теж було пов'язане з бажанням контролювати виконавчу владу. В період президентства Л. Кучми проявилася описана японським дослідником К. Мацузато тенденція до появи майже стихійно утворених тимчасових центристських у питанні про повноваження груп парламентарів. Такою була, наприклад, група народного депутата М. Сироти на прикінцевій стадії прийняття Конституції 1996 року [23].

Після посилення повноважень Верховної Ради в результаті конституційних змін 2004 року, виникли проблеми, пов'язані з регламентацією діяльності коаліції, яку С. Черленяк визначає як напівлегітимну інституцію [20, с. 46]. Парламентська коаліція, на відміну від уряду, який нею формувався, не користувалася підтримкою значної більшості населення. До парламентської більшості входили маловпливові політичні сили, внаслідок чого вона була надзвичайно хиткою [8, с. 17]. Одним з юридичних чинників можливих парламентських криз був невеликий період часу, що відводився для створення більшості [1, с. 30].

В. Рихлік зауважує, що українські політики не визнають одного з основних принципів демократії, який полягає у рівномірному розподілі політичної влади між різними політичними центрами, і намагаються здобути шляхом виборів всю політичну владу. Такого підходу дотримувалися представники як „помаранчевої” коаліції, так і опозиції [16, с. 92]. При цьому представники опозиції не вважали достатнім здобутком широкі повноваження, одержані після конституційної реформи 2004 року, і намагалися добитися повного контролю над владними ресурсами. Але ж прагнення контролювати всю владу після перемоги на президентських чи парламентських виборах викликає занепокоєння інших політичних сил та фінансово-промислових груп, які прагнуть перерозподілу політичних ризиків і переваг. Це й стає, за В. Рихліком, причиною нестабільності всередині основних органів державної влади в Україні.

Слід вказати на поширену в пострадянській політології думку, що законодавча влада не використовується політиками як самоціль. Перебування у ній політичні діячі розглядають як одну з стадій процесу здобуття посад в органах виконавчої влади. Такі орієнтації політиків можуть спричиняти політичні конфлікти між гілками влади, зменшують зацікавлення депутатів у заходах, спрямованих на збереження політичного впливу парламенту в періоди загострення політичних криз.

Дехто з дослідників порушує питання про застосування на практиці положень „раціоналізованого парламентаризму”. Так, правознавець Н. Жук наголошує на тому, що механізми цього набору методів послаблення деструктивного тиску парламенту на уряд неефективні через те, оскільки вимагають тих же передумов для їх реалізації, наприклад, наявності більшості, яка підтримує уряд при оголошенні конструктивного вотуму довіри [5, с. 46]. Така ж більшість потрібна і при оголошенні звичайного вотуму недовіри. Н. Жук вказує на необхідність дотримання визначеної Конституцією процедури консультацій між Президентом і керівниками фракцій парламенту задля легітимності його розпуску під час політичної кризи та пом’якшення її наслідків.

Правознавець Ю. Древаль теж не є прихильником надмірного правового регулювання діяльності Верховної Ради, зокрема й у питаннях відносин між більшістю та опозицією, які є одним з основних чинників парламентських криз [4, с. 7].

Тим часом у нас все ж відчувається недостатня регламентація діяльності законодавчого органу. Політолог І. Черінько, наприклад, вважає, що Україні варто застосувати певні вимоги до процесу формування коаліції, як це практикується у деяких західних країнах [19, с. 155].

Політична криза 2007 року показала, що положення про посилення фракційної відповідальності, викладені в законі 2004 року про внесення змін до Конституції України, а також в інших нормативно-правових актах, не були підкріплені спеціальними механізмами. Зокрема, підставою для позбавлення депутатського мандату була тільки заява самого депутата, який порушив партійну дисципліну під час голосування.

Французький правознавець Н. Мазіо рекомендував не застосовувати принцип побудови уряду з огляду на склад парламентської коаліції, а брати до уваги передусім інтереси прем’єр-міністра [14, с. 30]. Це може підвищити незалежність вищого органу виконавчої влади від парламенту і уникнути урядових криз. Український дослідник П. Дородний пропонує такий засіб здійснення парламентського контролю, як постановка депутатських запитів, що не містять звинувачень щодо діяльності уряду [3, с. 113]. Правознавець Г. Федоренко вказує на потребу створення узгоджувальних інститутів між гілками влади, які могли б бути засобом зміцнення і розвитку співпраці різних державних органів [18, с. 14]. Ними мають стати як спеціальні юридичні та корпоративні норми, так і спільні робочі групи для розгляду важливих питань. В. Рихлік пропонує

„пактування” як гнучкіший засіб співпраці парламентарів у порівнянні з письмовими угодами і який базується на згоді щодо питань короткої часової тривалості. Механізмами дотримання угод, укладених у такий спосіб, дослідник вважає вироблення публічних та відкритих правил досягнення домовленостей [16, с. 91].

Повернення до посилення президентських повноважень після скасування змін до Конституції України 2004 року може відновити колишні проблеми, пов’язані з браком мотивації у парламентської більшості формувати стійку коаліцію, яка б підтримувала уряд, позаяк вона не має вирішального впливу на його формування. Не виключено, що можуть траплятися випадки „псевдокогабітації”, що є вимушеним призначенням главою держави представника опозиційної партії на посаді прем’єр-міністра при загостренні кризових процесів у різних сферах суспільного життя [23]. Це теж може спричиняти конфлікти всередині вищих органів державної влади. Тому необхідне подальше розмежування повноважень між Верховною Радою, Президентом і Прем’єр-міністром, подальший розвиток неінституційних методів досягнення політичного компромісу.

Таким чином, Верховна Рада України завдяки слабкості інституту президентства та незначному впливу радикалів у її складі, а також завдяки застосуванню юридичних механізмів, що задовольняли інтереси всіх гілок державної влади, зберегла свою політичну значимість, незважаючи на досить часті конфлікти з органами виконавчої влади. Загальнополітичні чинники кризових політичних процесів, що мали місце як усередині Верховної Ради, так і у її відносинах з президентськими структурами та урядом, відносно переважали над юридичними. В періоди загострення політичних криз у парламенті з’являлися групи, здатні виробити умови компромісу, що задовольняли всіх учасників конфлікту. На даний час актуальною є потреба запровадження як ефективних загальнополітичних механізмів запобігання конфліктам, так і розширення застосування різних методів раціоналізованого парламентаризму.

Література:

1. **Веніславський Ф. В.** Конституційна реформа в аспекті забезпечення стабільності конституційного ладу України / Ф. В. Веніславський // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – №4 – 5. – С. 33 – 41.
2. **Гельман В. Я.** Уроки украинского / В. Я. Гельман // Политические исследования. – 2005. – №1. – С. 36 – 49.
3. **Дородний П. Г.** Форми парламентського контролю у державах з парламентською формою державного управління / П. Г. Дородний // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – №11-12. – С. 112 – 119.

4. **Древаль Ю.** Інституціоналізація парламентської опозиції / Ю. Древаль // Актуальні проблеми державного управління. – 2009. – №1. – С. 1 - 7.
5. **Жук Н. А.** Достроковий розпуск парламенту як складова „хрестоматійної рівноваги” між гілками влади / Н. А. Жук // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право. – Харків. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – №819. – С. 42 - 50.
6. **Кармазіна М.** Демократи, соціалісти й „третя сила” у боротьбі за владу (1991 – 1994 рр.) // М. Кармазіна. – Політичний менеджмент. – 2005. – №6. – С. 49 - 57.
7. **Кармазіна М. С.** Президентство: український варіант / М. С. Кармазіна. – НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К.: Бланк-Прес, 2007. – 365 с.
8. **Колісніченко А.** Актуальні проблеми розвитку українського парламентаризму / А. Колісніченко // Сучасна українська політика. Політики та політологи про неї. – Київ, Миколаїв : Видавництво Українського центру політичного менеджменту, 2009. – Вип. 16. – С. 14 - 18.
9. **Коляструк О. П.** Діяльність Верховної Ради України в оцінці зарубіжних дослідників / О. П. Коляструк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця: видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, 2008. – Вип. 13. – С. 199 - 202.
10. **Кононенко Н.** Механізм формування та шляхи інституціоналізації сучасної політичної еліти України / Н. Кононенко // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2007. – Вип. 36. – 317 - 323.
11. **Котигоренко В.** Конфліктогенні зони політичної системи України / В. Котигоренко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ, Миколаїв: Видавництво Українського центру політичного менеджменту, 2009. – Вип. 17. – С. 15 - 19.
12. **Курашик В.** Крым и его проблемы / В. Курашик // Верховна Рада України дванадцятого скликання, 1990 - 1994 роки. – [Асоціація народних депутатів України попередніх скликань; відп. ред. Я. Зойко та ін.] – К. : Кий, 1998. – С. 497 - 502.
13. **Литвин В. М.** Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.) / В. М. Литвин / НАН України; Інститут історії. – К.: Наукова думка, 2001. – 558 с.
14. **Мазіо Н.** Реформа Конституції України – в напрямку до якої президентської республіки? / Н. Мазіо // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – №11 - 12. – С. 28 - 73.

15. **Полякова Л.** Аспекти взаємодії Президента України і Верховної Ради: спроба посилення президентської влади (1994 - 2004 рр.) / Л. Полякова // Схід. - 2010 - №5. - С. 107 - 108.

16. **Рихлік В. А.** Політична еліта України: проблеми консолідації / В. А. Рихлік. - Вісник Сев.ДТУ. Серія: Політологія. - Севастополь: Видавництво СевНТУ, 2008. - Вип. 91. - С. 90 - 93.

17. **Сергатиюк Д.** Витоки формування вітчизняної політичної еліти / Д. Сергатиюк // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. - Київ, Миколаїв: Видавництво Українського центру політичного менеджменту, 2009. - Вип. 16. - С. 68 - 76.

18. **Федоренко Г.** Поділ та єдність влади: інтеграційні механізми на парламентському рівні / Г. Федоренко // Право України. - 2002. - №11. - С. 13 - 15.

19. **Черінько І.** Виборча система України: від мажоритарної до пропорційної / І. Черінько // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. - К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2007. - Вип. 36. - С. 152 - 160.

20. **Черленяк С. І.** Суспільно-еволюційні зміни реформування політичної та конституційної систем України на сучасному етапі / С. І. Черленяк // Стратегічні пріоритети. - 2007. - №1. - С. 40 - 49.

21. **Кынев А.** Парадоксы и перспективы политической системы Украины в свете президентских выборов 2004 [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.apn.ru/publications/article21792/htm>

22. **Танчин И.** От Кравчука до Ющенко. - Апология, №8 (8), 2005 [Електронний ресурс] - Режим доступу: Polite.com.ua/digest/2779/-htm.

23. **Matsuzato, Kimitaka.** Semipresidentialism in Ukraine: Institutional centism in Rampant Clan politics / Demokratizatsiya, winter 2005/1/01/05 [Електронний ресурс] - Режим доступу: findarticles.com/p/articles/mi_423996/is_200501/ai_n13640822/pg_4/

24. **Miller, Eric A.** To balance or not to balance: alignment theory the Commonwealth of Independent States. - Ashgate publishing, ltd., 2006. -195 p. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://books.google.com.ua/Books?id=MTSQiVIFU4&printsec=frontcover&dg=The+Balance+or+not+to+balance+Eric+A.+Miller>

25. **Wise Charles R., Pigenco Volodymyr.** The Separation of powers: Puzzle in Ukraine. Sorting out responsibilities and relationships between President, Parliament and Prime Minister // Kuzio Taras, Kravchuk Robert S., D'Anieni Paul J. State and Institution building in Ukraine. - Palgrave Macmillan, 1999. - 364p. [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://books.google.com.ua/books?id=bEihv_cUC&promintsec=frontcover&dg=state+and+Institution+building+In+Ukraine&

УДК 329.63 (470)

Тенденції політичної ідеологізації радянсько-російської панк-ідеології

Євген Васильчук,
кандидат політичних наук,
головний спеціаліст відділу взаємодії
з органами самоорганізації населення
апарату Черкаської міської ради

*У статті визначаються основні цикли політичної ідеологізації
радянсько-російської панк-ідеології у 1980 – 2000 роках та основні
особливості, притаманні кожному з цих циклів.*

Ключові слова: панк-субкультура, панк-колектив,
контрідеологізація, гіперідеологізація, деідеологізація.

*The article considers the main cycles of political indoctrination
of Soviet-Russian punk-ideology in the period of 1980 – 2000 and
identifies special features of each of these cycles.*

Keywords: punk-subculture, punk-band, counterideologization,
hyperideologization, deideologization.

Постановка проблеми

Дослідження молодіжних субкультур є важливим напрямом різних галузей науки.

Тривалий час в СРСР вивчення молодіжних субкультурних феноменів зводилося лише до їх аналізу в якості соціальних патологій, характерних для країн Західної Європи й США.

Тим часом в СРСР вже в 1970-ті роки почали складатися неформальні молодіжні групи, які опонували офіційній культурі, і внаслідок специфіки загальної суспільно-політичної ситуації, що склалася в той період в країні, перебували в „андеграунді”. За своїми ціннісними орієнтаціями ці неформальні утворення гуртувалися відповідно до музичних смаків і стилів, ідей нонконформізму та соціального протесту проти чинної системи суспільних відносин.

Відтак необхідність поглиблення наукового аналізу процесів, що відбувались у молодіжному середовищі СРСР в 1980-х роках, зумовлювалося не лише потребою в систематизації теоретичних основ і знань про появу різних субкультур, а й необхідністю з'ясування особливостей розвитку молодіжних субкультур з урахуванням їх походження, ідейної специфіки і можливого впливу на стилі життя молоді в найближчі десятиліття.

Огляд досліджень і публікацій з відповідної тематики

Для підготовки цієї статті ми використали висновки досліджень О. Аксютіної [1] і С. Левікової [4], у яких розкриваються причини й механізми виникнення молодіжних субкультур, особливості їх становлення та маніфестації. Серед українських дослідників значущими є наукові дослідження С. Сороки [7], присвячені різним аспектам становлення молодіжних субкультур та неформальних об'єднань молоді.

Мета статті

Проблема молодіжної субкультури має певний ступінь розробки в науковій літературі, але ми прагнемо дослідити особливості насичення ідейного базису молодіжних субкультур політико-ідеологічними компонентами на прикладі ідеології панк-субкультури шляхом визначення основних циклів у цьому процесі та основних особливостей, притаманних кожному з них.

Основний матеріал дослідження

Дослідники молодіжної проблематики неодноразово відзначали, що молодіжні субкультури як динамічні підсистеми є своєрідними індикаторами процесів, які відбуваються в суспільстві, вказуючи на їх вади шляхом відкритого опонування у вигляді контркультурної та епатажної маніфестації.

Однією з найбільш радикальних та непримиренних до сучасної дійсності і водночас схильною до швидкої політизації є панк-субкультура. Її ідеологія зосереджується на реалізації права кожного індивідуума на свободу і спосіб життя, на який не чиниться тиск. Етика цього руху визнає провідну роль особистого вибору в пошуках свободи. Вона радикально заперечує будь-який конформізм і передбачає самостійність, застосування акцій „прямої дії” задля зміни суспільно-політичного ладу і демонстративне неприйняття офіційної культури конкретного суспільства.

З цих базових характеристик панк-ідеології випливає специфіка політичної ідеологізації радянсько-російської панк-субкультури.

Автор, концептуально вибудовуючи цю модель, виходив з таких параметрів визначення її особливостей: часові межі кожного з циклів політичної ідеологізації радянсько-російської панк-субкультури; специфіка суспільно-політичної ситуації в

трансформаційному пострадянському суспільстві; методи та сценарії політичної ідеологізації радянсько-російської панк-субкультури; взаємодія з суспільно-політичними утвореннями (рухами, об'єднаннями, партіями тощо); реакція органів офіційної державної влади на виклики панк-субкультури.

Предметом аналізу є панк-колективи так званої „сибірської хвилі” як носія та продуцента гранично політизованої музично-поетизованої творчості, до яких ми відносимо гурти та проекти Є. Лєтова („Гражданская оборона”), Я. Дятілевої („Великие Октябри”), В. Кузьміна („Спинки мента”, „Черный Лукич”), О. Судакова („Родина”), Р. Неумоева („Инструкция по выживанию”), В. Селиванова („Красные звезды”), В. Ареховського („Нюрнберг”, „Северное сияние”), Є. Кокоріна („Чернозём”) тощо. Враховуючи обмеження рамками цієї статті, автор може назвати лише загальні причини, цикли і тенденції політичної ідеологізації радянсько-російської панк-субкультури.

Перший цикл, що розпочався 1984 року, визначаємо як „контрідеологізацію”. Панк-субкультура, що виникла в СРСР, змушена була розвиватися в умовах домінування однієї офіційно визнаної ідеології, що охоплювала всі сфери суспільного життя. Відповідно, панк-субкультура своїм опозиційним спрямуванням визначила протистояння з комуністичною ідеологічною ортодоксією, що регламентувала буття радянського суспільства [2; 5, с. 2]. Серед методів протистояння були: епатажні самоназви панк-гуртів [1; 5, с. 2]; політизовані антисистемні тексти, що впливає з назв і змісту окремих композицій панк-колективів; участь у рок-концертах, що закінчувались їх зривом або скандалами [5, с. 2].

В умовах однопартійності в радянському суспільстві взаємодія з суспільно-політичними рухами була неможливою. В якості реакції з боку органів офіційної державної влади на виклики панк-субкультури були унеможливлення участі перелічених вище гуртів у рок-заходах (концертах, фестивалях тощо), запису композицій, „профілактичні” бесіди з учасниками панк-колективів в органах ВЛКСМ та КДБ, відверте гоніння непримиренних представників панк-субкультури [5, с. 2]. Це суттєво позначилося на творчості панк-колективів і призвело до трансформації ідей соціального протесту в ідеї демонстративного та радикального антикомуністичного, антирадянського спрямування без надання переваг будь-якій політичній ідеології.

Поглиблення процесів демократизації радянського суспільства, що спричинило появу свободи слова та політичних дискусій, комерціалізація творчості значної частини радянських рок-гуртів зумовили поступовий відхід панк-колективів „сибірської хвилі” від антикомуністичних та антирадянських позицій у їх маніфестаціях. У період з 1990 по 1993 рік ця хвиля практично зникла з суспільних обріїв.

Новий цикл політичної ідеологізації радянсько-російської панк-субкультури, визначений нами як „гіперідеологізація”, збігся з розпадом Радянського Союзу та суттєвим ускладненням суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації у пострадянських країнах.

Осмисливши події, що відбувались у цей час у пострадянській Росії, представники панк-колективів „сибірської хвилі” відкидають свою колишню антикомуністичну та антирадянську спрямованість і виступають на боці „патріотичної” опозиції, що об'єднала комуністичні та імперсько-націоналістичні елементи [6, с. 1]. У творчості цих панк-колективів того періоду яскраво проступають апологія радянського ладу та оспівування його ідеологічних постулатів, причому російські колективи артикулюють увагу на глибинно-психологічних та філософських аспектах радянської ідеології без надмірної політизації композицій, а білоруські колективи переважно демонстративно переходять на позиції звеличення подій та постатей в історії, які були викриті у добу „перебудови” як злочини, антилюдяні [3; 6, с. 1].

У цей час розпочинається активна співпраця панк-колективів з радикальними суспільно-політичними рухами, зокрема з Націонал-більшовицькою партією Е. Лимонова, рухом „Трудова Росія” В. Анпілова, Авангардом червоної молоді С. Удальцова тощо. Ця взаємодія була детермінованою, оскільки радикальні рухи отримали можливість рекрутувати до своїх лав нових активістів з числа прихильників панк-колективів. Натомість панк-колективи отримували своєрідний імпульс для подальшої творчості, поєднуючи політико-ідеологічний вплив радикальних рухів зі своїми поглядами та, у свою чергу, радикалізуючи окремі ідеологічні сегменти цих суспільно-політичних об'єднань і транслуючи їх ідеї, що сприяло їх продуктивному засвоєнню у масовій свідомості. Суттєвої протидії, окрім ускладнення концертної діяльності, практичної ізоляції від засобів масової інформації, з боку органів офіційної державної влади викликам представників панк-субкультури не було.

Поступова стабілізація суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації, усвідомлення безперспективності спротиву радикальними політичними методами призвели до появи нового циклу політичної ідеологізації радянсько-російської панк-субкультури, який розпочався у 1997 – 1998 роках і був визначений нами як „деідеологізація”. В цей період відбувається поступовий відхід панк-колективів „сибірської хвилі” від співпраці з радикальними суспільно-політичними рухами і розпочинається тривалий період творчої стагнації, який завершився на початку 2000-х років.

У творчості панк-колективів цього періоду практично повністю зникли політичні мотиви, композиції набувають філософських роздумів, що ніби підбивають підсумки попереднім творчим актам і задумам. Вони відмовляються від радикальних оцінок подій та різкого світоглядного протистояння тощо. Таким чином, поступово відбулася інкорпорація носіїв

панківського протесту до офіційної культури, позбавивши їх творчість контркультурного агресивного спрямування та залишивши їм можливість субкультурного вираження шляхом концертної діяльності, легального випуску і поширення своїх звукозаписів.

Висновки

Проаналізувавши процес політичної ідеологізації радянсько-російської панк-ідеології, можна відзначити залежність спрямованості творчості панк-колективів від системи суспільних відносин, що склалися в пострадянському трансформаційному суспільстві. Ми доходимо висновку, що основним стимулятором творчості панк-колективів є ілюзія протистояння з уявним ворогом, у даному випадку – з офіційними державними інституціями, та боротьба з їх реакцією на власні виклики. При ігноруванні панківського протесту як суттєвого суспільного чинника дестабілізації відбувається поступова втрата силової лінії панк-ідеології, наслідком чого стає ідейна вичерпаність творчості панк-колективів та брак суттєвого інтелектуального та соціального запиту на їх творчість.

Перспективними напрями дослідження можна вважати розкриття питань, пов'язаних з детальним аналізом творчості панк-колективів з метою виокремлення основних ідеологем їх творчості.

Література:

1. Аксютіна О. Інтерв'ю с Димой Кузьминым // „Черный Лукич”. Официальный сайт группы. – Режим доступа : <http://www.lukich.info/article/18/>
2. Д. Селиванов - Р. Неумоев. Інтерв'ю // Дмитрий Селиванов. Мемориальный сайт. – Режим доступа : <http://selivanov.lenin.ru/neumoev-selivanov.html>
3. Ермолаев Д. „Демократия без танков, что могила без червей” // Владимир Ареховский. Неофициальный сайт. – Режим доступа : <http://arehovskiy.mirgorod.ru/history/>
4. Леви́кова С. И. Феномен молодежной субкультуры (социально-философский аспект) : автореф. дисс. ... докт. философ. наук : спец. 09.00.11. „Социальная философия” / С. И. Леви́кова. – М., 2002. – 34 с.
5. Летов Е. Именно так все и было (творческо-политическая автобиография) / Егор Летов // Лимонка. – 1994. – №2 – 3. – С. 1 – 3.
6. Летов Е. Это знает моя свобода / Егор Летов // Лимонка. – 1994. – №1. – С. 1, 3.
7. Сорока С. В. Суспільно-політична діяльність неформальних об'єднань молоді України у 1953 – 1991 роках : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 „Політичні інститути і процеси” / С. В. Сорока. – Миколаїв, 2006. – 19 с.

УДК 329.17

Програмові засади українських політичних партій у дихотомії „націоналізм – демократія”

Юрій Пивоваров,

здобувач наукового ступеня

кандидата політичних наук

на кафедрі політології

Волинського національного університету

ім. Лесі Українки

Стаття присвячена аналізу програм сучасних українських політичних партій націоналістичного спрямування у предметному полі „націоналізм – демократія”. З’ясовується їх ставлення до форм правління та адміністративно-територіального устрою в Україні, до статусу української і російської мов, прав національних меншин тощо.

Ключові слова: політична партія, програма, націоналізм, державна мова, національні меншини, демократія, Україна.

The article analyzes applications of modern Ukrainian nationalist political parties as the research object „nationalism – democracy”. It turns out their attitude towards the forms of government and administrative-territorial structure of Ukraine, the status of Ukrainian and Russian languages, minority rights and so on.

Keywords: political party, program, nationalism, state language, national minorities, democracy, Ukraine.

В Україні існують певні регіональні соціокультурні, економічні та політичні розбіжності, і це цілком природно. Але біда в тому, що вони штучно роздмухуються деякими політиками в егоїстичних партійних інтересах, внаслідок чого суттєво гальмується розбудова повноцінної державності. Певні політичні сили використовують дражливі питання у сфері етнонаціональних відносин для отримання преференцій від виборців, виступаючи в ролі „захисників інтересів” окремих територіальних громад.

Ці обставини актуалізують проблему вивчення етнополітичного чинника у діяльності суб'єктів політичного процесу, в тому числі й політичних партій.

В українському дискурсі проблема відповідності націоналізму і демократії перебуває на початковому етапі наукової розробки. У цьому контексті для нас принципово важливим є твердження В. Лісового і О. Проценка, що український націоналізм в сучасній інтерпретації „перебуває у полоні вузької історико-ретроспективної локалізації, тобто обтяжений гріхами інтегрального націоналізму. Надто міцна пов'язаність з діяльністю націоналістичних організацій 30-х – 40-х рр. стала на перешкоді того, щоб його прийняли і засвоїли також інші течії політичної думки та політичні рухи” [1, с. 14].

Метою статті є аналіз програм українських політичних партій національно-патріотичного і національно-демократичного спрямувань на предмет співвідношення демократичної та націоналістичної риторики.

В демократичних суспільствах найпомітніший вплив на розгортання політичного процесу і формування владних відносин справляють політичні партії. Нині їх небезпідставно вважають одним з важливих інститутів політичної системи, який є впливовим чинником стратегії суспільного розвитку.

Політичні партії посідають особливе місце в громадянському суспільстві. Їх специфіка полягає в тому, що, з одного боку, вони є формою самоорганізації громадян, виразниками політичних інтересів певного кола людей, а з іншого боку, через своїх представників, які одержали владу в результаті виборів, стають складовою частиною влади. Саме тому партії є впливовими інститутами демократії, які визначають вектор суспільно-політичного розвитку, в тому числі й у царині міжнаціональних відносин. Вивчення програм цих політичних об'єднань дозволяє проаналізувати їх ідейно-політичний „багаж” з точки зору етнополітичних пріоритетів і ставлення до цінностей демократії.

Для ознайомлення із змістом програм сучасних політичних партій автор користувався значною кількістю довідкової літератури, серед якої слід особливо відзначити тритомне довідникове видання „Політичні партії України” (2005 р.) за редакцією Ю. Шайгородського [2]. Унікальність тритомника полягає в тому, що в ньому вперше зібрано повні тексти статутів і програм 126 політичних партій України, зареєстрованих станом на 15 липня 2005 року.

Інтерес автора викликали програми правоцентристських і правих партій національно-демократичного і націоналістичного спрямування – НРУ, ОУН, КУН, ВО „Свобода” та інших на предмет з'ясування їх позицій з проблем розбудови демократичної держави і формування української нації. Автора цікавило ставлення партій до форми правління

та адміністративно-територіального устрою української держави, розуміння ними таких понять, як „нація”, „політична нація”, „національна ідея”, ставлення до статусу української мови як державної та до російської мови, прав національних меншин тощо.

Україна за історично короткий час пройшла шлях від твердої однопартійності до гіпертрофованої багатопартійності. Перший етап цього процесу був пов'язаний з утвердженням ідеологічного і політичного плюралізму, а також з „протистоянням ідей національної незалежності і демократії, з одного боку, та радянської москвоцентричної ментальності – з іншого. У цій боротьбі враховувались переважно суспільні настрої, емоційний стан населення, а не глибинні його інтереси. Значну роль відігравали й зовнішні фактори. Внаслідок цього гасла були важливішими за детально розроблені програми, а загальнополітичні питання домінували над економічними, соціальними і, тим більше, над проблемами конкретної організації влади” [3, с. 7].

Програми партій націоналістичної орієнтації становлять суміш різних ідейно-політичних напрямів – від відверто шовіністичних з ухилом до жорсткого авторитаризму до ліберально-демократичних. Представників цих партій можна умовно поділити на націонал-патріотів недемократичної орієнтації та націонал-демократів.

Характерні риси партійних програм **націонал-патріотів**, або правих партій національно-радикального спрямування, – інтегральний націоналізм як ідейна основа партійних програм; самостійна зовнішня політика України, орієнтована на протистояння з СНД, Росією; жорстке державне регулювання економіки з метою забезпечення необхідних ринкових перетворень; активна державна підтримка розвитку української мови та національної культури. Це такі партії, як Організація українських націоналістів (ОУН), Конгрес українських націоналістів (КУН), Українська національна асамблея (УНА), Всеукраїнське об'єднання „Свобода”, Українська національна консервативна партія (УНКП), Соціал-національна партія України (СНПУ), Народна самооборона.

У березні 1992 року в Києві відбулась перша конференція ОУН-Б, що фактично було перенесенням діяльності організації з еміграції в Україну. Відтоді ОУН, створивши свої представництва у деяких областях України, стала називатися Конгресом українських націоналістів (КУН). У жовтні 1992 року на установчому з'їзді Конгресу було ухвалено статут, затверджено структуру організації. В січні 1993 року КУН був зареєстрований як політична партія. Перший збір Конгресу, який визначив основні напрями його роботи, відбувся у липні 1993 року. Конгрес українських націоналістів у політичних резолюціях задекларував підтримку ідеї національної рівноправності, виступив за „встановлення повної рівноправності українців всіх регіонів держави, припинення дискримінації українського громадсько-політичного життя у Криму, Донецько-Криворізькому басейні, на Півдні України” [4, с. 204].

В цьому контексті науковий інтерес викликає позиція та світоглядні засади Конгресу українських націоналістів, який визначає себе як права політична партія. Прихильники цього ідейно-політичного напрямку визнавали, що „ідеологічними основами українського націоналізму є ідеалізм та ідея свободи нації”. На противагу матеріалістичним суспільним ідеологіям (комунізм, соціалізм, нацизм, космополітичні форми лібералізму), що плекають ідеал „людини-гвинтика” з домінуванням споживацьких настроїв, „націоналізм плекає ідеал Людини-Лицаря, Людини-Героя, згідно з заповідями героїчної української історії і християнської традиції” [5, с. 336, 337].

Ідея нації в програмі КУН тісно пов’язується з національною демократичною державою. Причому нація – це, вочевидь, не „уявна спільнота”. Нація – „це жива, духовна та найвища органічно самобутня спільнота, що викристалізувалася та виросла в означених історичних, геополітичних, господарських і суспільно-політичних умовах. Це невід’ємна єдність співвітчизників, пов’язаних спільністю походження, мови, культури, традицій і території, спільними історичними зусиллями утвердити свою самобутність поміж народами та спільною волею жити самостійним життям у власній державі. Міцна національна держава, структура та устрій якої відповідають потребам життя нації, – це об’єктивна актуалізація національної волі, це найвища форма організації буття народу. Лише суверенна національна держава, побудована на принципах народовладдя, є гарантом повноцінного вільного і всебічного розвитку нації, може забезпечити вільний розвиток усіх духовних і матеріальних сил українського народу та визначити гідне його місце серед інших державних народів”. Документ вказував і на труднощі національно-державного будівництва, які полягають в тому, що „незавершені національно-визвольні процеси переплітаються з процесами державотворення”, а проголошена українська держава „поки що не стала національною” [5, с. 336, 337].

Український націоналізм, йдеться в оновленій програмі КУНу, це „цілісна ідеологія і політичний рух, що історично зародився з внутрішньої природи Української Нації і є великою рушійною силою, яка гуртує, дисциплінує, скеровує націю на досягнення спільної мети”. Програма окреслює головні параметри Української держави як держави національної, самостійної, демократичної, унітарної, правової, європейської. Партія виступає за президентсько-парламентську республіку, декларує підтримку національно-культурних прав національних меншин і відстоює права депортованих народів на повернення.

Остання програма Конгресу українських націоналістів містить деякі специфічні вимоги у сфері міжнаціональних відносин, які стосуються не лише України, а й виходять на рівень міждержавних відносин. Так, Конгрес висуває матеріальні претензії до Російської Федерації і вимагає матеріального відшкодування її урядом всім репресованим та насильно

депортованим громадянам колишньої УРСР за їх багаторічну каторжну працю. Партія декларує також необхідність заміни чинного зразка паспорта громадянина України з внесенням графі „національність” і заповнення його лише українською мовою, а також офіційного визнання на державному рівні ОУН-УПА воюючою стороною і надання всім учасникам національно-визвольної боротьби статусу учасника бойових дій [6, с. 8, 9, 12, 13, 14].

Особливе місце у партійно-політичному спектрі націонал-демократичних сил належить Організації українських націоналістів, створеної ще 1929 року. Принципово важливим для долі українського національно-визвольного руху стало рішення XII Великого збору українських націоналістів, що відбувся 22 – 23 травня 1993 року в Ірпені поблизу Києва. У зв'язку із здобуттям державної незалежності України на цьому зібранні було ухвалено рішення „перейти від визвольного націоналізму до державного” і затверджено нову програму ОУН [7, с. 281]. Це об'єднання не відповідає ознакам класичної політичної партії, оскільки, як заявлено в її Декларації, ОУН не має на меті конкурувати з „політичними партіями у боротьбі за владу в Україні”, а заявляє про свою готовність „до найширшої співпраці з усіма українськими національно-демократичними силами” у справі розбудови Української національної держави [6, с. 280]. Як зазначається у розділі програми, присвяченому ідеологічним засадам націоналізму та діяльності ОУН, український націоналізм „не суперечить принципам демократії, навпаки, він мобілізує найширші верстви для боротьби за свої універсальні права і до цього закликає й інші політичні сили. Тим самим він є рухом, а не партією з вузькою програмою та обмеженим колом своїх однодумців” [8, с. 285].

У резолюції Збору під промовистою назвою „До ідеології українського націоналізму” було викладено теоретичні засади етнополітики ОУН. У документі підкреслюється, що нація „визначається духовною єдністю, спільністю території, мови, побуту, національної психології, історичної долі, культурного надбання”. Основною метою діяльності організації визнавалася розбудова Української держави, яка прагне зняти суперечності між інтересами особи й потребами держави. На думку розробників документа, повинен бути знайдений „вивірений баланс між правами і обов'язками громадянина, причому інтереси особи мають підпорядковуватися інтересам народу” [9, с. 300 – 301].

У розділі програми, присвяченому організації державної влади та державному устрою, визначено форму правління України – президентська республіка, адміністративний устрій – унітарна держава. У програмі наголошувалося, що „в важких економічних ситуаціях вихід з кризи може бути здійсненим завдяки підсиленню виконавчої влади, вертикальних виконавчих структур. Сильна президентська влада у даному випадку є найбільш демократичною, тобто реально відповідає інтересам переважної більшості народу. ОУН, виходячи з нинішньої ситуації в суспільстві,

вважає, що парламент повинен законодавчо закріпити за Україною статус президентської республіки”, адміністративний же устрій України має враховувати етнічні та інші особливості регіонів, але „мусить бути побудований так, щоб насамперед забезпечувати єдність та унітарність Української держави” [8, с. 286]. Водночас українські націоналісти визнавали, що основою адміністративного устрою країни мусить бути місцеве самоврядування, яке має свої демократичні традиції, а землі та регіони повинні бути представлені у вищих законодавчих органах влади.

У програмі партії Українська національна асамблея наголошується на розбудові національної відповідальної держави з особливою роллю державного регулювання економіки. Ідеологічною основою УНА є „народність, соціальне реформаторство, суверенна державність, патріотизм, відповідальність і активність громадян, засновані на принципах свободи і прав людини, соціальної солідарності, соціального партнерства і соціальних компромісів”. Громадяни України, йдеться у програмі, повинні стати активними носіями і гарантами національної ідеї, яку партія розуміє як „соціальний захист всіх прошарків суспільства та розуміння ролі нації в державі”. У програмі, попри використання поняття „політична нація”, наголошується на тому, „щоб населення України перетворилось в єдиний український народ, здатний вирішувати свою долю і стати великою нацією”. Показово, що документ декларує боротьбу „за ефективний народний контроль за діяльністю виконавчої влади”, що наближає програмові засади УНА до партій лівого спрямування, де народному контролю приділяється велика увага [10, с. 641, 641 – 642].

Найбільш виразно українські національні цінності викладені у програмі Всеукраїнського об’єднання „Свобода”, яке виступає за Українську державу, де український народ як „природна категорія і виняткова вартість” посідатиме „належне йому панівне становище”. Об’єднання виступає за президентську форму правління, де президент очолюватиме уряд і повністю відповідатиме за соціально-економічне та політичне становище в Україні. ВО „Свобода” бачить законодавчий орган держави у формі однопалатного парламенту, який обиратиметься повністю на пропорційній основі. Цікавою є пропозиція щодо прийняття закону „Про імпічмент суддів”, які, до речі, матимуть обиратися довічно. Близьким до вимог партій лівого спрямування є і положення програми про те, що ВО „Свобода” широко пропагуватиме ідею „переходу українського суспільства від нинішніх форм опосередкованої демократії до форм прямого народовладдя” (мається на увазі широке використання місцевих референдумів).

Програма декларує необхідність законодавчого закріплення прав та обов’язків національних меншин і титульної нації, ухвалення закону про титульну націю. Партія вважає, що українська мова як державна і мова національної більшості має посісти панівне становище у всіх сферах суспільного життя країни. Як зазначається в програмі, неприпустимою

має бути ситуація, коли високі посадові особи, депутати, державні службовці, ректори та викладачі державних університетів на робочому місці і в офіційних інтерв'ю засобам масової інформації не послуговуються державною мовою. ВО „Свобода” закликатиме до пікетування таких установ, бойкоту їх діяльності, а також домагатиметься прийняття закону, за яким депутат, що не послуговується державною мовою на сесіях рад усіх рівнів, а державний службовець, який не використовує державну мову, звільнитиметься за рішенням суду з посади з подальшою довічною забороною працювати в державних установах [11, с. 192, 193, 196].

Українська національна консервативна партія проголошує розбудову „Української Самостійної Соборної Національної Демократичної Держави, яка базується на християнських цінностях”. Стрижнем діяльності УНКП є реалізація української національної ідеї, що передбачає досягнення українською нацією конкурентоспроможності в усіх галузях буття як умови безперервного розвитку. Партія наголошує на етнічному чиннику української нації як корінної, оскільки українська державність „витікає з волі українців, їхнього етнічного та історичного права на державне самовизначення”, а також на культивуванні саме українського націоналізму „без приниження національної гідності інших мешканців України”. На переконання УНКП, необхідно запровадити такі умови надання українського громадянства, як присяга на вірність Україні; перевірка знань державної мови, історії та Конституції України; десять років проживання на українській території, а для осіб українського походження, які бажають повернутися в Україну, гарантувати позачергове надання громадянства. Партія відстоює позицію щодо збереження державного статусу „тільки за українською мовою” [12, с. 657, 658, 659, 660].

Характерними рисами партійних програм **правого центру національно-демократичного спрямування** є: поміркований націоналізм як ідейна основа партійних програм; опора на християнську філософію та мораль (орієнтація на УПЦ-КП); унітарна національна держава зі спільними регіонами; зовнішньополітична орієнтація на Захід (на євроатлантичні структури); ринкове перетворення української економіки; пріоритет розвитку української мови та української національної культури тощо. Це – Народний рух України (НРУ), Християнсько-демократична партія України (ХДПУ), партія „Реформи і порядок” (ПРП), партія „Наша Україна” (НУ), Республіканська християнська партія (РХП), Українська селянська демократична партія (УСДП), Український народний рух (УНР), Українська народна партія „Собор” та інші.

Народний Рух України одним з перших серед політичних сил запропонував цілісну концепцію державотворення, в основу якої покладено ідею побудови національної, демократичної і соціальної держави, розбудови української політичної нації. У новій редакції програми НРУ, прийнятій на VI Всеукраїнських зборах партії 15 – 17

грудня 1995 року, Рух ідентифікує себе як „правоцентристська партія національно-демократичної орієнтації”, яка сповідує ідею національної демократії. НРУ – одна з небагатьох партій, яка дає власне визначення націоналізму, який вона розуміє як „сукупність ідей, поглядів, цілей та політичної практики національно-визвольних рухів, що змагаються за право корінної нації на самовизначення і створення власної національної держави, а також ідейні засади державотворчої еліти суспільства у національних державах, які перебувають у стадії оновлення”. НРУ заявляє, що єдиною державною мовою в Україні має бути українська мова, яка має увійти у всі сфери життя. Рух дбає про відродження і розвиток української національної культури, а також про створення умов для культурно-національного задоволення інтересів всіх етнічних спільнот, що живуть в Україні. Особливу увагу партія звертає на здійснення природних прав кримськотатарського народу [13, с. 20, 21 – 22, 26].

Особливе місце у спектрі політичних об’єднань України належить Християнсько-демократичній партії України. Її програма була прийнята на II з’їзді 9 – 10 грудня 1994 року. Теоретичною основою партії є християнська філософія. Над усе – пріоритет духовного над матеріальним началом; підпорядкованість політичної діяльності моральним нормам і гідності людської особистості. Принципи діяльності ХДПУ аналогічні соціал-демократичним: свобода, справедливість, солідарність. Програма декларує побудову в Україні правової, соціально-демократичної держави, яка за формою правління має бути демократичною президентською республікою з двопалатним парламентом – Національними зборами України. Партія проголошує утвердження державного статусу української мови та гарантування права вільного мовного і національно-культурного розвитку всіх національностей, що складають українську націю [14, с. 5, 6, 7].

Партія „Наша Україна”, створена на базі партії „Реформи і порядок”, визначає себе як правоцентристська демократична організація. Її головна ідея – утвердження в Україні демократичного суспільства та правової держави з соціально ринковою економікою. Формою державного правління в Україні, за програмою, має стати парламентсько-президентська республіка з відповідним розподілом повноважень та механізмом стримувань і противаг. Форма адміністративно-територіального устрою країни передбачає збереження унітарного складу держави. У сфері культури та духовності, етнонаціональної політики партія декларує дотримання конституційних положень про державний статус української мови, забезпечення її безумовного функціонування в усіх сферах діяльності держави і суспільства, сприяння вільному розвитку мов національних меншин. В програмі „Нашої України” йдеться про „вільний розвиток титульної української нації і всіх національних меншин; сприяння гармонійному розвитку міжнаціональних відносин на основі врахування інтересів української нації та етнічних груп, взаємної

поваги до історії, традицій, культури, мови, національних почуттів громадян; відновлення прав репресованого кримськотатарського народу, забезпечення його належного представництва в органах влади і місцевого самоврядування Автономної Республіки Крим” [15, с. 133, 134 – 135, 136, 144 – 145].

До партійних програм **консервативного крила правого центру національно-демократичного спрямування** входять такі пріоритети суспільного розвитку, як національна державність, політична стабільність, децентралізація влади та федералізація, зовнішньополітична орієнтація на європейську, але не євроатлантичну інтеграцію, ліберальні ринкові перетворення української економіки з сприятливим інвестиційно-інноваційним кліматом, сталість податкової системи, мінімізація соціальних витрат держави тощо. До партій цього крила належать Українська республіканська партія (УРП), Конституційно-демократична партія (КДП), Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ), Демократична партія України (ДемПУ), Партія промисловців і підприємців України (ПППУ) та інші.

Концепція діяльності УРП „Держава, нація, свобода”, ухвалена ІІІ з’їздом (травень 1992 року), виходить з того, що „нація – найбільш природне середовище для розвитку людської особистості, необхідне для її повноцінного самовияву, тому збереження і розбудова української нації є одним із завдань УРП. Партія виступає проти нівелювання нації та створення наднаціональних спільнот супроти логіки суспільно-політичного розвитку”.

Стрижнем діяльності УРП „Собор” є реалізація української національної ідеї „як здійснення права українського народу на збереження власної неповторності в спільноті світових народів, на життя в незалежній, соборній, міцній, заможній, демократичній українській державі”. Партія виступає за законодавче визнання „всіх закатованих, репресованих і переслідуваних за звинувачення в „українському націоналізмі” в 1917 – 1991 роках борцями за волю України. Партія домагається надання воякам УПА статусу учасників бойових дій. УРП „Собор” вимагатиме від уряду Російської Федерації компенсації за каторжну працю українців у концтаборах та місцях примусового поселення на її території за схемою, застосованою раніше щодо німецьких „остарбайтерів”. Вважаючи українську мову основою духовності й державного розвитку українського народу, партія всебічно сприятиме захисту її державного статусу [16, с. 772, 776, 777].

Висновки

Спільним знаменником для партій національно-демократичного спрямування є визнання національної державності та демократії як своїх пріоритетних цінностей. В їх програмах нація розуміється як етнос, що набув державного статусу. Наголос на етнічній складовій поняття

„українська нація” зроблено у програмових документах майже всіх партій національно-патріотичного і деяких партій національно-демократичного спрямування. Ідея формування „політичної нації” закладена в програмах партій національно-демократичного спрямування як правоцентристських, центристських, так і лівоцентристських, зокрема, НРУ, ПРП, ЛПУ, СДПУ(о). Деякі партії, насамперед національно-патріотичного спрямування, у свої програмах дають визначення поняттю „національна ідея”, серед них УНА, УНКП, УРП „Собор”.

Особливістю програмових засад партій національно-патріотичного спрямування є також наголошення на сильній унітарній державі з президентською або президентсько-парламентською формою правління, яка має супроводжуватися державним регулюванням процесів соціально-економічного розвитку. З проаналізованих нами програм до них належать програми КУН, ОУН, УНА, ВО „Свобода”, ХДПУ.

Небезпека „розчинення” етнічних українців в російськомовному культурному середовищі спричинила актуалізацію питання про захист української мови як державної. За активну державну підтримку розвитку української мови виступають всі національно-патріотичні та національно-демократичні партії, зокрема, ВО „Свобода”, УНКП, УРП „Собор”, ХДПУ, УНП, НДП, ПРП.

Аналіз програм національно орієнтованих українських партій показує наявність у їх програмових документах органічного поєднання ідеї національного самовизначення і демократії. Позитивною рисою дискурсу сучасних українських політичних партій, незалежно від ідейно-політичного спрямування, є те, що в їх програмах наголос ставиться на відродженні не якоїсь однієї, а всіх національних культур в Україні. Небезпека стабільному суспільному розвитку частіше виникає від дій конкретних політиків, схильних задля власних амбіцій чи інших суб’єктивних чинників абсолютизувати і навіть ігнорувати програмові положення. І тут багато що залежить від загальнонаціональної політичної культури, досконалості виборчого законодавства, а також від внутрішньопартійної демократії, механізмів і процедур, які б сприяли приходу до влади прогресивних, толерантних людей, здатних консолідувати українську громаду і привести український народ до злагоди й процвітання.

Література:

1. **Лісовий В.** Націоналізм, нація та національна держава / Василь Лісовий, Олег Проценко // Націоналізм: Антологія. – К. : Смолоскип / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий, 2000. – С. 11 – 34.
2. Політичні партії України: в 3 т. / Уклад. Ю. Шайгородський. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2005.
3. **Дергачов О.** Місце політичних партій у здійсненні влади в Україні / Олександр Дергачов // Політична думка. – 2002. – №1. – С. 5 – 12.

4. Конференція українських націоналістів. Матеріали і документи. – К.: Вид. Конгр. укр. нац-тів (КУН), 1992. – 238 с.
5. Програма Конгресу Українських Націоналістів (3 поправками та доповненнями, прийнятими Збором 2 – 3 липня 1993 р. та Другим Збором 2 – 3 вересня 1995 р.) // Матеріали Другого Збору Конгресу Українських Націоналістів. – К.: Головний провід Конгресу Українських Націоналістів, 1997. – С. 334 – 355.
6. Програма Конгресу Українських Націоналістів // Будемо Українську національну державу разом! – К.: [б. в.], 2005. – С. 6 – 27.
7. Декларація // ОУН: минуле і майбуття. – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1993. – С. 280 – 282.
8. Програма Організації Українських Націоналістів // ОУН: минуле і майбуття. – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1993. – С. 283 – 294.
9. Резолюція XII Великого Збору Українських Націоналістів // ОУН: минуле і майбуття. – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1993. – С. 295–301.
10. Українська Національна Асамблея. Програма // Політичні партії України: в 3 т. / уклад. Ю. Шайгородський. – К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2005. – Т. 3. – С. 641 – 648.
11. Всеукраїнське об'єднання „Свобода”. Програма // Політичні партії України: в 3 т. / уклад. Ю. Шайгородський. – К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2005. – Т. 1. – С. 192 – 199.
12. Українська національна консервативна партія. Програма // Політичні партії України: в 3 т. / Уклад. Ю. Шайгородський. – К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2005. – Т. 3. – С. 656 – 663.
13. Програма Народного Руху України // Народний Рух України. Державність, демократія, реформи / Відповід. за випуск О. Бондаренко. – К.: [б. в.], 1996. – С. 19 – 60.
14. Християнсько-демократична партія України. Програма // Християнсько-демократична партія України. Програма і Статут. – К.: [б. р. в.]. – С. 5 – 14.
15. Партія „Наша Україна”. Програма // Політичні партії України: в 3 т. / Уклад. Ю. Шайгородський. – К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2005. – Т. 2. – С. 131 – 146.
16. Українська республіканська партія „Собор”. Програма // Політичні партії України: в 3 т. / Уклад. Ю. Шайгородський. – К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2005. – Т. 3. – С. 771 – 779.

УДК 323.2:351.862.4 (477)

Національна безпека: діалектика застосування широкого і вузького підходів

Максим Паламарчук,
кандидат політичних наук,
завідуючий сектором внутрішньополітичної безпеки
відділу етнополітики та внутрішньополітичної безпеки
Національного інституту стратегічних досліджень

У статті висвітлюються проблеми, пов'язані із застосуванням в управлінській практиці широкого підходу до поняття „національна безпека”. Пропонуються шляхи вдосконалення законодавства та управлінських процедур задля підвищення рівня забезпечення національної безпеки України.

Ключові слова: національна безпека, „hard security”, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України.

The article examines the problems connected with application of broad approach to the concept of „national security” in management practice. The author proposes directions of the improvement of legislation and administrative procedures to enhance the national security of Ukraine.

Keywords: national security, „hard security”, Cabinet of Ministers of Ukraine, National Security and Defense Council of Ukraine.

Постановка проблеми

Стратегія національної безпеки Великої Британії, ухвалена восени 2010 року, розпочинається словами: „Безпека нашої нації є першим обов'язком уряду. Це основа нашої свободи і процвітання” [1, с. 9]. Діяльність із забезпечення національної безпеки є пріоритетною і для української держави. Тим часом, значний обсяг ресурсів, які виділяються на відповідну діяльність, складність і суперечливість нинішніх управлінських практик робить питання їх оптимізації постійно актуальним як для політиків та державних діячів, так і для досліджень науковців.

Одним з чинників, що ускладнюють ухвалення рішень у безпековій сфері, є нечіткість її меж. З одного боку, через взаємозв'язок всіх суспільних процесів і явищ, практично будь-який аспект людського буття може розглядатися в безпековому вимірі. З іншого боку, обмеженість ресурсів та особливий характер управління у сфері національної безпеки, тісно пов'язана з використанням державного примусу та нижчою транспарентністю у порівнянні з іншими сферами публічної діяльності, робить контрпродуктивними спроби вирішення багатьох суспільних проблем у контексті нейтралізації сучасних загроз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Сфера національної безпеки розглядалася переважно у річищі так званої „hard security”, тобто захисту суспільства і держави від зовнішнього збройного нападу чи внутрішніх заворушень, актів тероризму у межах державних кордонів. Такий підхід і нині застосовується, наприклад, у дослідженнях американського аналітичного центру Rand Corporation [2].

Водночас з врахуванням того, що конкуренція між країнами та іншими акторами у більшості випадків відбувається без застосування сили чи безпосередньої загрози нею та з постійним зростанням ризиків для суспільства від дій невоєнного характеру, застосовується й ширший підхід. Зокрема, Стратегія національної безпеки Великої Британії має на увазі „несилові загрози”, такі, наприклад, як кібератаки, посилення впливу організованої злочинності, штучне блокування поставок енергоносіїв, природні катастрофи [1, с. 27]. Такий підхід використовується у дослідженнях і вітчизняних фахівців, які мають значний практичний досвід роботи у безпековій сфері (В. Горбулін, В. Белов, О. Литвиненко [3]).

Однак в українській науковій літературі переважає трактування як загроз національній безпеці усіх явищ і процесів, котрі можуть завдати шкоди національним інтересам [4; 5]. Цього підходу дотримується й український законодавець, визначаючи як загрози національній безпеці країни, наприклад, „недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці”, „зростання дитячої та підліткової бездоглядності, безпритульності, бродяжництва”, „нераціональне, виснажливе використання мінерально-сировинних природних ресурсів як невідновлюваних, так і відновлюваних” [6].

Подібним чином визначаються загрози і в Стратегії національної безпеки Російської Федерації, затвердженої указом президента Росії 2009 року. Це „збереження експортно-сировинної моделі розвитку національної економіки”, „підвищення доступності психоактивних і психотропних речовин”, „засилля продукції масової культури, зорієнтованої на духовні потреби маргінальних прошарків” [7].

Логічним наслідком застосування такого підходу є фактичне ототожнення забезпечення національної безпеки та вирішення найважливіших питань суспільного розвитку.

Метою статті є визначення оптимального співвідношення використання „широкого” і „вузького” підходів до поняття „національна безпека” у практиці державного управління.

Основний матеріал дослідження

В цілому логіка як законодавця, так і вчених – дослідників сектора безпеки може знайти пояснення. З одного боку, це імпліцитний вплив радянського суспільствознавчого дискурсу, що обслуговував вкрай мілітаризоване суспільство з панівною ідеологією „обложеного табору”. Пріоритетність, якщо не сакралізація питань оборони та безпеки держави, підпорядкування їм усіх сфер суспільного життя була характерною рисою як радянської ідеології, так і управлінської практики.

З іншого боку, розпад СРСР у той час, коли рівень забезпечення його „hard security” був стабільно високим, обставини ранніх етапів становлення української державності, коли найбільші ризики для її існування були породжені глибокою економічною кризою, спонукали і представників влади, і науковців до використання широкого підходу для оцінок викликів і загроз національній безпеці України.

Слід наголосити, що й дотепер вплив на рівень захищеності національних інтересів процесів у різних сферах суспільного життя, керованість якими перебуває на нижчому рівні у порівнянні з ситуацією у розвинутих країнах, спрямовує науковий дискурс у відповідному напрямі. Так, у статті з промовистою назвою „Формування національної ідентичності як пріоритет політики безпеки” автори прагнуть показати, як слабкість спільної ідентичності громадян України критично посилює такі серйозні виклики для поступального розвитку країни, як криза легітимності політичних інститутів, антагоністичний конфлікт політичних інтересів, проблеми сепаратизму, цивілізаційна невизначеність та перебування у „сірій зоні” міжнародного життя, що, у свою чергу, породжує ризик десоверенізації країни [8, с. 116 – 117].

Вибір широкого підходу до визначення напрямів безпекової політики породив проблеми у стратегічному управлінні забезпеченням національної безпеки, які особливо загострилися у 2006 – 2010 роках. Протистояння Президента України і керівництва Кабінету Міністрів України призвело до того, що вищий координаційний орган управління у безпековій сфері – Рада національної безпеки і оборони України (РНБО України) стала майданчиком політичного протистояння, а не місцем вироблення консолідованої позиції вищих посадових осіб держави щодо реагування на найактуальніші загрози національним інтересам.

Значною мірою така ситуація була викликана особливостями чинних на той час норм Конституції і законів України, які, обмеживши повноваження глави держави, водночас не зменшили обсяг його відповідальності за сферу забезпечення національної безпеки. З іншого боку, були цілком обґрунтованими нарікання, коли, керуючись положеннями Закону України

„Про основи національної безпеки України”, РНБО України втручалася у питання, компетенція щодо яких уряду та профільних органів виконавчої влади не викликала сумнівів. Складно уникнути підозри, що основним мотивом такого втручання був пошук підстав для політично мотивованої критики їх діяльності. Прикладом у цьому контексті стало рішення РНБО України від 16 листопада 2006 року „Про стан житлово-комунального господарства України та основні напрями його реформування” [9].

Зміна конституційного статусу Президента України після рішення Конституційного Суду України у справі про дотримання процедури внесення змін до Конституції України від 30 вересня 2010 року забезпечила главі держави можливість гармонізувати взаємодію Кабінету Міністрів України та РНБО України. Однак чинна інституційна система все ж потребує усталення практики розмежування аспектів їх відповідальності у безпековій сфері.

На думку О. Андреевої, „безпековий дискурс” можна визначити як політико-апологетичний за своєю суттю, тому що про яку б предметну сферу не йшлося, він є явною чи прихованою апологією влади. Наголошення на необхідності посилення заходів із забезпечення „національної безпеки” імпліцитно містить вимогу надати владі більше повноважень, посилити її вплив на населення. Саме тому проблема національної безпеки посідає таке важливе місце у тоталітарних та авторитарних типах державності [10, с. 44 – 45]. Досить показово, що у російській мові термін „охранительный” фактично є синонімом терміна „реакційний”.

Слід також зазначити, що підставою для обмеження низки основоположних прав і свобод людини і громадянина, таких як свобода слова, свобода зібрань, асоціацій, право на страйк, захист приватної власності, у Конституції України визначено „інтереси національної безпеки” [11]. Широкий підхід до поняття „національна безпека” може значно ускладнити правозастосовальну практику, створити умови для неправомірного обмеження конституційних прав за рахунок штучного розширення підстав для цього.

Подібні проблеми характерні і для інших країн. Венеціанська Комісія та Бюро з демократичних інститутів і прав людини Організації з безпеки і співробітництва у Європі відзначають, що „питання національної безпеки часто надто широко тлумачаться стосовно свободи зібрань”. Тому в контексті регулювання права на свободу зібрань ними використовується визначення національної безпеки як „якості чи стану здатності протистояти ворожим або деструктивним діям всередині чи з-за меж країни” [12, с. 54, 118].

Ознакою „безпекового підходу” є тяжіння до збереження status-quo, адже навіть семантично „нейтралізація загрози” більшою мірою має на увазі повернення до певного „нормального стану”. Тим часом, соціум є динамічною системою, і більшість загроз може бути нейтралізовано лише через розвиток. Повернення до попередніх стадій суспільного процесу, як

правило, вирішуючи одну проблему, загострює інші. Більше того, будь-який розвиток породжує нові загрози чи, принаймні, змінює рівень прояву існуючих. Тому державна політика має спрямовуватися на сприяння суспільному поступу, адаптації соціуму до обставин, що динамічно змінюються. За таких умов питання забезпечення безпеки, попри всю їх важливість, є лише одним з аспектів комплексного вирішення тієї чи іншої проблеми. Більше того, суперечливість у розумінні національних інтересів, потреба підвищувати рівень ризиків в одній сфері суспільного життя задля розвитку іншої, доводить, що безпекова політика є частиною загального політичного процесу, який має бути максимально багатостороннім і транспарентним.

Відповідно, найкращим форматом вирішення питань реалізації найважливіших інтересів держави мають стати універсальні органи управління. На стадії реалізації державної політики таким органом у випадку, коли проблема носить комплексний характер, є, безперечно, Кабінет Міністрів України, який спрямовує і координує роботу міністерств та інших органів виконавчої влади.

Відповідно, спеціальний орган управління та координації у сфері національної безпеки, яким є Рада національної безпеки і оборони України, має розглядати лише ті безпекові питання, вирішення яких у межах звичайного демократичного процесу ускладнюється через неможливість ознайомити всіх учасників дискусії з повним обсягом інформації, необхідним для ухвалення обґрунтованого рішення. Ця неможливість може породжуватися або браком часу (непередбачені події, що загрожують національним інтересам, потребують термінової реакції), або необхідністю дотримуватися режиму секретності, коли держава протистоїть ворожим намірам (питання оборони, розвідки, тактики дипломатичних переговорів для вирішення конфліктів тощо).

Такий підхід до певної міри суперечить ідеології роботи РНБО України. Радянська управлінська практика та інституційна структура, яка, попри зусилля, спрямовані на її трансформацію, мала визначальний вплив на ранніх етапах розбудови української державності, передбачала інституційно слабкі органи виконавчої влади, які лише виконували, а не формували політичні цілі. Для нормального функціонування вони потребували певного „метаоргану” – управлінської структури, що визначала їх завдання та контролювала їх діяльність. У радянських умовах такою структурою була Комуністична партія, правильніше – її керівні органи. Верховна Рада України, що переживала складний етап перетворення з декоративного представницького органу часів УРСР на парламент демократичної країни, пов’язані з цим внутрішні конфлікти, не спромоглася заповнити вакуум влади, утворений після усунення партійних органів. Природно, що відповідна структура була сформована Президентом, який, як і парламент, отримує безпосередній мандат від

виборців. Цією структурою стала Рада національної безпеки і оборони України.

Проте, враховуючи, що авторитет цього органу безпосередньо залежав від позиції Президента, при наступниках першого Секретаря РНБО України В. Горбуліна вплив Ради на процеси ухвалення стратегічних рішень значно знизився. Крім посилення ролі Адміністрації Президента, слід відзначити, що будь-які довгострокові заходи потребують відповідного фінансового забезпечення, а відтак обґрунтування, яке на професійному рівні потребує залучення фахівців Міністерства фінансів. Очевидно, що кращі можливості для цього, безперечно, має Кабінет Міністрів. Відповідно, спроби управління через РНБО України безпековою політикою у широкому значенні матимуть лише обмежену ефективність через залежність від мінливої політичної ситуації та позицій конкретних посадових осіб. Ці чинники не дають змоги гарантувати належний ступінь послідовності та наступності державних заходів.

Концентрація зусиль РНБО на питаннях протидії підступам інших держав дозволить значно підвищити рівень управління у цій сфері, забезпечити належну координацію компетентних державних органів, знизити негативний вплив неминучих міжвідомчих суперечок.

Не менш важливою функцією РНБО є забезпечення можливості адекватної реакції вищих державних органів в умовах воєнного чи надзвичайного стану, а також при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

Збереження визначеного чинним законодавством предмета діяльності Ради національної безпеки і оборони України буде доцільним лише тоді, коли цей орган матиме не лише інструментальну, але й легітимізаційну функцію. До певної міри така функція наявна і нині, але зараз йдеться лише про додаткову легітимізацію рішення глави держави (який може ухвалити його і самостійно). Процедура набуття чинності рішень Ради Указами Президента передбачає його персональну політичну відповідальність, а отже не можна очікувати, що набуде чинності рішення РНБО, яке суперечить позиції Президента.

Проте самостійна легітимність Ради національної безпеки і оборони можлива лише тоді, коли посадові особи, які входять до її складу, перебувають, повністю чи частково, за межами демократичного цивільного контролю, що неприйнятно для демократичної країни. Показовою є ситуація в Туреччині, де рада національної безпеки фактично виконувала роль інструмента політичного контролю, який здійснювала армія цієї країни, при потребі вдаючись до силового втручання в політичні процеси. Відповідні функції було останнім часом значно послаблено, якщо не демонтовано у зв'язку з намірами Туреччини набути статусу члена Європейського Союзу [13, с. 338, 360].

Висновки

Захист від посягань на національні інтереси як пов'язаних з застосуванням сили чи загрози її застосування, так і засобів „несилового” характеру, подолання наслідків природних і техногенних катастроф є історично першим і донині основним обов'язком держави. Водночас забезпечення безпеки соціуму у ширшому розумінні потребує консолідованих зусиль не лише державних органів, але й інституцій громадянського суспільства, міжнародних організацій, бізнесу, територіальних громад, окремих осіб. Гармонізація конкуруючих, але легітимних інтересів потребує функціонування і подальшого вдосконалення демократичних процедур.

У цьому контексті доцільно суттєво оновити Закон України „Про основи національної безпеки України”. Для усунення дублювання положень Закону „Про засади внутрішньої та зовнішньої політики України” необхідно вилучити перелік загроз національній безпеці України та заходів щодо їх нейтралізації, уточнивши та конкретизувавши повноваження суб'єктів забезпечення національної безпеки.

Актуальні загрози національній безпеці України, пов'язані з діями інших держав, їх органів, організацій та груп, напрями реагування уповноважених державних органів України мають бути закріплені на рівні підзаконного акта – Стратегії національної безпеки, що затверджується Указом Президента України. Це дозволить оперативно реагувати на зміни у безпековому середовищі.

У науковій діяльності, поряд з дослідженнями, присвяченими спеціальним питанням національної безпеки та її забезпечення, перспективними є і дослідження безпекових питань у широкому аспекті, зокрема – ризиків для національних інтересів України, викликаних різного роду суспільними процесами.

Література:

1. A Strong Britain in Age of Uncertainty. The National Security Strategy. – London: The Stationery Office Limited, 2010 – 37 p.
2. Див., наприклад, Rand Corporation. Congressional Recourses: National Security Newsletter. – September 2010 Highlights – [електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.rand.org/congress/newsletters/national_security/2010/09/.
3. Горбулін В. П., Белов О. Ф., Литвиненко О. В. Національна безпека. Порядок денний для України / В. П. Горбулін, О. Ф. Белов, О. В. Литвиненко. – К.: В. Д. Стилос, 2009. – 126 с.
3. Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: Монографія / Г. В. Новицький. – К.: Інтертехнологія, 2008. – 496 с.

4. **Ліпкан В. А.** Національна безпека України: навчальний посібник / В. А. Ліпкан. – К.: Кондор, 2008. – 552 с.
5. Закон України „Про основи національної безпеки України” // Сайт Верховної Ради України [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=964-15>
6. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года // Сайт Совета национальной безопасности Российской Федерации [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>
7. **Розумний М., Андрусів В.** Формування національної ідентичності як пріоритет політики держави / Максим Розумний, Віктор Андрусів // Політичний менеджмент. – 2010. - №3 – С. 116 – 123.
8. Указ Президента України „Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17 листопада 2006 року „Про стан житлово-комунального господарства України та основні напрями його реформування” // Сайт Верховної Ради України [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1093%2F2006>
9. **Андрєєва О. М.** Національна безпека України в контексті національної ідентичності і взаємовідносин з Росією / О. М. Андрєєва. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 360 с.
10. Конституція України / Сайт Верховної Ради України [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua/konst/CONST1.HTM>
11. Guidelines on Freedom of Peaceful Assembly. Second edition // OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights – Warsaw: Sungraf, 2010. – 161 p.
12. **Киреев Н. Г.** История Турции, XX век / Н. Г. Киреев. – М.: ИВ РАН: Крафт+, 2007. – 608 с.

УДК 327.56:355

Програма „Партнерство заради миру” та особливості приєднання до неї України

Юрій Недзельський,
ад'юнкт кафедри міжнародних відносин
Національного університету оборони України

У статті висвітлюється історія створення програми НАТО „Партнерство заради миру” та обставини приєднання до неї України.

Ключові слова: Рамковий документ, Партнерство заради миру, НАТО.

The article highlights the history of initiation of NATO's program „The Partnership for Peace” and the features of accession of Ukraine.

Keywords: The Frame document, The Partnership for Peace, NATO.

Історичне значення програми „Партнерство заради миру” (ПЗМ) важко переоцінити, адже за час її існування (з січня 1994 року) до неї приєдналися 34 країни. Відтоді 12 європейських країн змінили статус партнера на членство в НАТО. Такі зміни сприяли консолідації європейського простору, що зменшило воєнну загрозу та підвищило довіру між країнами-партнерами й країнами НАТО. Таке переконання базується на положеннях Рамкового документа ПЗМ, який є основою партнерства і містить чітко визначений механізм запобігання конфліктам та шляхи їх вирішення [1].

Дослідники з військової тематики під різними кутами зору розглядають участь України в ПЗМ, і це логічно з огляду на важливість цієї програми. Однак в сучасній історіографії ще недостатньо висвітлено особливості цього процесу, зокрема, не виконано проблемно-хронологічного аналізу приєднання України до ПЗМ, що й спонукає автора цих рядків дослідити цю „білу пляму” вітчизняної історії.

Створення Збройних Сил України (ЗСУ) відбувалося в складних економічних та політичних умовах, зазвичай притаманних перехідному

періоду для держав, які попросилися з тоталітарним минулим і стали на шлях демократичного розвитку.

На початку 1990-х років в Україні посилювались інфляційні процеси, тривав спад виробництва [2]. З 1990 року падіння рівня ВВП України щороку складало 11 – 14 %, зазначається в документах Комісії з питань оборони і безпеки Верховної Ради України за 1993 рік [3]. Ситуація оцінювалась як така, що не виключала імовірності громадянської війни, існувала загроза відторгнення від України Криму [4]. Економічну кризу доповнювала політична криза, зумовлена руйнацією комуністичних ідеалів та цінностей, притаманних значній частині громадян пострадянської України. Така ситуація не могла не позначитися на розбудові та функціонуванні ЗСУ. До того ж, недостатнє фінансування негативно впливало на життєдіяльність військових частин та моральний стан військовослужбовців [5].

У таких складних умовах Україна позиціювала себе миролюбною державою та робила виважені кроки щодо налагодження військово-політичного співробітництва з багатьма країнами світу, зокрема з НАТО на рівні Ради Північноатлантичного співробітництва (РПАС). Офіційні відносини між НАТО і Україною започатковано 1991 року, коли Україна приєдналась до РПАС [6]. Діяльність РПАС зосереджувалась на встановленні взаємної довіри між НАТО та країнами-партнерами, проте діалог носив політичний характер і мав суттєві обмеження щодо механізму реалізації завдань військово-політичного курсу НАТО на євроатлантичному просторі. Історичний досвід свідчить, що тільки політичних чинників замало для підтримання миру і стабільності (історія Ліги націй – яскравий приклад цього).

Практичним механізмом реалізації політичних здобутків НАТО після завершення „холодної війни” стало впровадження для країн Східної Європи низки ініціатив, що спрямовувались на зміцнення довіри та безпеки в регіоні. Потреба у побудові нової архітектури міжнародної безпеки на євроатлантичному просторі зумовила перегляд Північноатлантичним альянсом основних підходів до проблеми забезпечення миру і безпеки. З цієї метою 20 – 21 жовтня 1993 року в місті Травемюнде (ФРН) відбулася зустріч міністрів оборони держав-членів НАТО, на якій вперше було обговорено концепцію співробітництва Альянсу з країнами Центральної і Східної Європи [7, арк. 52, 58]. Світові засоби масової інформації приділили значну увагу висвітленню цієї важливої події [7, арк. 59].

Історія програми ПЗМ розпочалась після ухвалення ініціативи колишнього Президента США Б. Клінтона на саміті високого рівня НАТО в Брюсселі (січень 1994 року). Враховуючи досягнення військово-політичного діалогу на рівні РЕАП в складних геополітичних умовах (події в Югославії), керівництво НАТО підтримало ініціативу Б. Клінтона щодо запровадження програми ПЗМ, яка мала б відігравати більшу роль в питаннях забезпечення миру і стабільності відповідно до нового військово-політичного курсу НАТО. Ця подія не стала світовою сенсацією, адже вона

історично назрівала, проте інформація щодо запровадження ПЗМ саме під час цього саміту не афішувалась.

Про окремі результати саміту стало відомо 11 січня 1994 року. Після вибачення за те, що делегації представників країн-членів РПАС не були допущені до Штаб-квартири і прес-центру НАТО під час проведення сесії, а також за те, що матеріали сесії не були розповсюдженні вчасно, помічник Генерального Секретаря НАТО з політичних питань Г. фон Мольтке провів брифінг, під час якого було роздано заяви членів держав і урядів країн НАТО та офіційний текст Рамкового документа ПЗМ [8, арк. 22]. Присутня під час брифінгу делегація України вітала нову ініціативу, хоча на початковому етапі ще не було чітко визначено, які кроки слід зробити для подальшої імплементації програми. На думку Г. фон Мольтке, рамковий документ мав підписувати представник посольства країни в Брюсселі [8, арк. 23]. Концепція партнерства знайшла підтримку серед країн-учасниць РПАС. Запровадження Програми було логічним продовженням діалогу на рівні РПАС. Про це йшлося напередодні, під час засідання РПАС на рівні послів 16 вересня 1993 року, де було прийнято рішення внести до порядку денного засідання НАТО на січень 1994 року обговорення питань подальшого співробітництва з країнами-партнерами [9, арк. 32].

Напередодні Сесії НАТО в Брюсселі питання про ПЗМ широко обговорювалося в європейських засобах масової інформації [10, арк. 3]. В контексті висвітлення процесу запровадження ПЗМ зауважимо, що Ватикан пов'язував ПЗМ зі зменшенням напруженості на європейському континенті та висловлював підтримку державам, які висловили бажання приєднатись до НАТО [11, арк. 17].

Під час засідання РПАС на рівні послів країн Центральної і Східної Європи 20 січня 1994 року учасники підтримали програму ПЗМ і повідомили про готовність їх урядів активно прилучитись до співробітництва з НАТО в її рамках [12, арк. 1].

Важливим чинником, що впливав на процес приєднання країн Європи до участі в програмі ПЗМ, стали фінансові важелі впливу. В липні 1994 року президент США Б. Клінтон запропонував Конгресу США виділити у 1996 фінансовому році (який починався у жовтні 1995 року) з бюджету США 100 мільйонів доларів США на підтримку країн-учасниць програми ПЗМ. Ця акція отримала назву „Варшавська ініціатива”. Обов'язковою умовою отримання допомоги з боку США було надання країною-партнером конкретних проектів, що потребували фінансової підтримки [13, арк. 58]. Протягом 1994 року Рамковий документ ПЗМ підписали представники 21 країни [14].

Приєднання до програми ПЗМ передбачає таку процедуру: 1) отримання Запрошення щодо приєднання до програми ПЗМ; 2) підписання Рамкового документа ПЗМ; 3) надання Презентаційного документа до Штаб-квартири НАТО; 4) ухвалення Індивідуальної програми партнерства.

Участь України в ПЗМ віддзеркалювала тодішні історичні процеси, проте мала й свою специфіку. Вивчення першоджерел дає підстави вважати, що процес приєднання України до ПЗМ відбувався без обговорення цього важливого кроку на громадських чи парламентських слуханнях. Документи свідчать, що не всі депутати Верховної Ради України на той час були обізнані з зовнішньополітичними кроками держави в цьому напрямі [15, арк. 55]. Ситуація щодо доцільності участі України в ПЗМ вивчалась відомствами на підставі розпорядження Президента України від 6 січня 1994 року №013/93-01. Проект концепції співробітництва з НАТО в рамках програми ПЗМ підготував Кабінет Міністрів України і, як зазначалося, він відповідав зовнішньополітичному курсу держави щодо її участі в європейських структурах [16, арк. 6].

У листі віце-прем'єра України В. Шмарова Президентові України від 25 січня 1994 року №29-138/2 щодо виконання Доручення від 6 січня 1994 року №13/93-01 повідомлялося: „Виходячи з життєвої зацікавленості України у створенні дійової системи загальноєвропейської безпеки, вважаючи Північноатлантичний Альянс основною організацією, здатною забезпечити необхідний рівень стабільності і безпеки на континенті, усвідомлюючи інтерес до майбутнього загальноєвропейської системи безпеки, вважаємо, що ПЗМ є попереднім етапом в процесі інтеграції та формою співробітництва в напрямі поступового виконання вимог, які необхідні для зближення з НАТО, і можливого набуття статусу члена Альянсу, що відповідає нашим національним інтересам”. З метою приєднання до ПЗМ пропонувалось розпочати інтенсивні консультації з НАТО щодо підписання Рамкового документа для узгодження позиції та вироблення спільного підходу, планувалось проведення консультацій з урядами країн Вишеградської групи [16, арк. 11 – 13].

Зазначимо, що особливість Рамкового документа ПЗМ пов'язана власне з його юридичним статусом. Голова Комітету з питань національної безпеки і оборони Верховної Ради України Г. Крючков на сесії парламенту у березні 1999 року звернув увагу на те, що нормативні акти у сфері відносин Україна – НАТО мають особливі назви для того, щоби уникнути розгляду цих важливих питань у Верховній Раді [17, арк. 67, 68]. Вивчивши ситуацію, Науково-експертне управління Секретаріату Верховної Ради України дійшло висновку, що приєднання до програми ПЗМ не суперечило чинному на той час законодавству України, проте, відповідно до Конституції України, прийнятої 26 червня 1996 року, програма ПЗМ (враховуючи її зміст) мала бути ратифікована Верховною Радою України відповідно до п. 23 ст. 85 та ст. 92 Конституції України [18, арк. 49 – 51]. Зазначимо, що Рамковий документ ПЗМ як окрема угода між Україною і НАТО так і не був ратифікований парламентом.

Рішення про приєднання України до ПЗМ було прийнято на підставі спільного подання Міністерства закордонних справ України та Міністерства оборони України на ім'я Президента України Л. Кравчука [19,

арк. 28]. Результатом цього стало підписання від імені України тодішнім міністром закордонних справ А. Зленком Рамкового документа ПЗМ (Брюссель 8 лютого 1994 р.) [20]. 25 травня 1994 року до Штаб-квартири НАТО було передано Презентаційний документ України [21, арк. 46]. В ньому містилась інформація про сили і засоби, які Україна готова виділити для заходів в рамках ПЗМ. Необхідність розробки Презентаційного документа впливає з п. 4 Рамкового документа ПЗМ.

Ця подія не обговорювалася громадськістю. Тим часом у зв'язку з підписанням Рамкового документа ПЗМ А. Зленко заявив: „Для мене велике задоволення бути тут, у Штаб-квартирі НАТО, і підписати програму НАТО від імені моєї країни”. У промові йшлося також про готовність до співпраці у сфері планування та фінансування оборонного сектора України, повідомлялось про наміри створити сучасні збройні сили за стандартами НАТО [8, арк. 115 – 118].

Рамковий документ Партнерства заради миру за формою і змістом є однаковим для всіх країн-партнерів [22]. В ньому визначаються політичні цілі ПЗМ та механізми їх реалізації. Відповідно до Рамкового документа, Україна проявила зацікавлення у досягненні таких цілей: сприяння відкритості у плануванні національної оборони та формуванні військового бюджету; забезпечення демократичного контролю над збройними силами; підтримання здатності та готовності брати участь в миротворчих операціях, що здійснюються під егідою ООН чи ОБСЄ; розвиток співробітництва з НАТО у військовій сфері з метою спільного планування, військової підготовки та навчань; створення збройних сил, які зможуть краще взаємодіяти із збройними силами країн – членів Північноатлантичного альянсу [18, арк. 56].

У Презентаційному документі визначаються цілі держави у програмі ПЗМ, а також військові підрозділи та інші ресурси (навчальні і тренувальні центри, військові полігони), які країна виділяє для участі у програмі [15, арк. 63 – 64]. У квітні 1995 року представники Міжнародного військового штабу, командування НАТО та Координаційного центру Партнерства провели консультації з Україною для надання допомоги в плануванні сил, які залучатимуться до ПЗМ [23, арк. 122].

Для участі в заходах ПЗМ військове керівництво Збройних Сил України запропонувало такі ресурси: 1) група офіцерів для тактичного і стратегічного командування, контролю та координації; 2) група офіцерського зв'язку до Координаційного центру Партнерства (м. Монс, Бельгія) та Штаб-квартири НАТО (м. Брюссель); 3) група військових спостерігачів та інших офіцерів до штабів багатонаціональних миротворчих сил; 4) 240-ий окремий спеціальний батальйон сил СФОР (Боснія і Герцеговина); 5) 12-й окремий аеромобільний батальйон у складі 545 осіб (м. Житомир); 6) військово-транспортна авіаційна ескадрилья у складі 70 осіб, 10 літаків Іл-76 із складу 16-ї авіабази (м. Мелітополь); 7) ескадрилья транспортних вертольотів Мі-8 із складу вертолітної

бригади; 8) два кораблі ВМС України у складі 240 осіб (м. Севастополь); 9) окрема мобільна механізована бригада цивільної оборони у складі 989 осіб, яка, використовуючи власну техніку, готова взяти участь у спеціальних операціях при надзвичайних ситуаціях цивільного характеру; 10) аварійно-рятувальний батальйон (255 осіб, 53 одиниці техніки) зі складу вищезазначеної бригади з двогодинним строком готовності; 11) спеціальна частина цивільної оборони (протифонтанна) для ліквідації пожеж на нафтових і газових свердловинах, родовищах, трубопроводах; 12) полігон „Широкий лан” (Миколаївська обл.); 12) Яворівський полігон (Львівська обл.); 13) національний центр цивільної оборони (м. Київ) та готовність надати окремі види ефективного протипожежного обладнання і техніки [24, арк. 203, 204].

За встановленою процедурою на основі Презентаційного документа Секретаріат НАТО розробляє проект ІПП і передає його на узгодження державі-учасниці. Такий проект надійшов до Міністерства закордонних справ України наприкінці листопада 1994 року, а в грудні того ж року він був надісланий до Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Штабу цивільної оборони [21, арк. 46].

Індивідуальний підхід є основою ІПП та інших документів, спрямованих на реалізацію завдань ПЗМ. Програмою ІПП охоплюються різні галузі військової діяльності та надається можливість представникам ЗСУ ознайомитися з роботою штабів керівництва ОЗС НАТО, принципами планування військової діяльності, спостерігати військові навчання, проходити підготовку на курсах різного спрямування, навчатись у вищих військових навчальних закладах країн-партнерів НАТО, брати участь у семінарах і симпозіумах, комп'ютерних навчаннях та інших заходах [25, арк. 60].

Перший проект Індивідуальної програми партнерства між Україною і НАТО уважно вивчався компетентними органами, а з метою доопрацювання окремих питань було створено робочу групу в кількості 50 осіб під керівництвом заступника начальника ГШ ЗС України [26, арк. 26]. Під час наради в Міністерстві оборони України 14 березня 1995 року, де розглядався проект ІПП на 1995 рік, було відзначено, що процес роботи над реалізацією положень ПЗМ, зокрема, розробки ІПП відбувався досить повільно з української сторони. Це було пов'язано з тим, що в Міністерстві оборони України на той час не було структури, яка б опікувалася питаннями виконання програми ПЗМ [27, арк. 24]. 14 вересня 1995 року у Штаб-квартирі НАТО в Брюсселі відбулась офіційна церемонія схвалення Україною і вищим органом НАТО – Північноатлантичною Радою Індивідуальної програми партнерства (ІПП) між Україною і НАТО. За встановленою процедурою (НАТО) цей документ не підписувався [15, арк. 62, 64]. Формально процедура приєднання України до програми ПЗМ завершилась ухваленням ІПП між Україною і НАТО. Це сталося через 1,5 року після підписання Рамкового документа ПЗМ. Інформацію

про приєднання України до ПЗМ було поширено через засоби масової інформації у вересні 1995 року, коли вже відбулася офіційна церемонія схвалення Україною і Північноатлантичною Радою Індивідуальної програми партнерства між Україною і НАТО [15, арк. 62].

Участь Збройних Сил України в програмі ПЗМ передбачала: 1) набуття ЗС України досвіду взаємодії з збройними силами інших держав, зокрема у багатонаціональних миротворчих навчаннях, у миротворчих операціях тощо; 2) набуття офіцерами штабів усіх рівнів досвіду планування та проведення спільних навчань, а також спільних військових операцій; 3) вдосконалення бойової майстерності особового складу ЗС України та здатності діяти спільно з представниками інших країн; 4) опрацювання на практиці питань досягнення цілей взаємосумісності та здатності діяти спільно з збройними силами країн-членів НАТО; 5) використання досвіду країн НАТО у реформуванні і розбудові сучасних національних збройних сил; 6) підтримку в межах, дозволених Конституцією України, спроможності і готовності брати участь в операціях, які здійснюються під егідою ООН і в межах відповідальності ОБСЄ; 7) розвиток відносини ЗС України і НАТО для участі у спільному плануванні, військовій підготовці, військових навчаннях; 8) розбудову національних збройних сил, які здатні краще взаємодіяти з збройними силами держав-членів НАТО; 9) поглиблення співробітництва з метою досягнення взаємосумісності з силами НАТО [18, арк. 48].

Відповідно до Рамкового документа перед ЗС України поставили такі завдання: 1) входження України до загальноєвропейської системи безпеки; 2) використання досвіду НАТО у реформуванні і розбудові сучасних національних збройних сил; 3) досягнення прозорості при оборонному плануванні; 4) забезпечення демократичного контролю над Збройними Силами України.

Реалізація таких завдань потребувала бюджетних витрат з боку партнерів, отже фінансова допомога, що надавалась провідними країнами світу, була дуже доречною. Зазначимо, що Світовий Банк проявив готовність фінансувати детальне вивчення оборонних структур країн Центральної та Східної Європи, в тому числі й України. В контексті здійснення оборонної реформи 1994 року в Міністерстві оборони України розглядались пропозиції Світового Банку стосовно фінансової допомоги для вивчення оборонних структур з метою надання допомоги у здійсненні оборонної реформи та конверсії в Україні. Вивчивши ці пропозиції, Міністерство оборони України відмовилось від запропонованої допомоги, зазначивши: „Вважаємо недоцільним прийняття цієї пропозиції, яка дає можливість іноземним розвідкам майже офіційно працювати в Україні та отримувати детальну інформацію про оборонні структури Збройних Сил України, що завдасть шкоди національній безпеці нашої держави” [27, арк. 27 – 29]. Однак наступного року Генеральний штаб Збройних Сил України переглянув попереднє рішення. В листі від 21 липня 1995 року на

адресу Міністерства закордонних справ України за підписом тимчасово виконувача обов'язків начальника Генерального штабу Г. Гуріна повідомлялось: „В Генеральному штабі Збройних Сил України уважно вивчено пропозиції щодо готовності Світового Банку фінансувати детальне вивчення оборонних структур країн Центральної та Східної Європи, в тому числі й України. Вважаю за доцільне погодитися з пропозицією щодо проведення переговорів з Генеральним Секретарем НАТО стосовно обговорення предмета” [28, арк. 46]. Вірогідно, зміна позиції пов'язана з детальнішим вивченням геополітичних змін у світі, що базувалось на оцінці воєнних загроз. Проте можливі й інші, суто політичні мотиви при перегляді попереднього рішення.

За приблизними розрахунками Генерального штабу ЗС України витрати на участь України в ПЗМ 1995 року становили 24,6 млн. дол. США. Проте, враховуючи складне економічне становище і пов'язані з цим труднощі при розробці проекту Індивідуальної програми партнерства (ІПП) в рамках ПЗМ між Україною та НАТО на 1995 рік, пріоритет надавався заходам, які не потребували значних витрат. Тому до ІПП були включені не всі заходи, в яких Україна бажала би брати участь. Але навіть при цьому потреба у коштах на виконання запланованих у Програмі заходів складала понад 1 млн. дол. США [29, арк. 36]. На двостороннє співробітництво в рамках ПЗМ 1995 року США запланували виділити 30 млн. доларів, а 1996 року передбачалось виділити 100 млн. доларів для надання допомоги партнерам щодо виконання їх завдань у межах ПЗМ. Водночас офіційні представники НАТО ще 1995 року запропонували прописати партнерам окрему статтю в бюджеті для фінансування заходів ПЗМ [29, арк. 22, 33]. Запропонована в межах Фонду „Варшавські ініціативи” фінансова допомога США для реалізації Україною завдань ПЗМ в розмірі 10 млн. дол. США мала практичне значення. Отже було видано Розпорядження Кабінету Міністрів України №9546/46 від 30 травня 1995 року щодо обґрунтування фінансових потреб для виконання завдань ПЗМ, проте реалізація цього документа була пов'язана з певними труднощами через формальний підхід до цієї справи з боку Міністерства оборони України. Окрім того, на той час в Україні ще не існувало єдиного координаційного органу співробітництва з НАТО, отже діяльність окремих міністерств і відомств у цьому напрямі була неузгоджена [29, арк. 54 – 55].

Незважаючи на окремі організаційні прорахунки, загальна динаміка участі ЗС України в ПЗМ набувала розвитку. 1994 року було відпрацьовано та узгоджено плани військового співробітництва між Міністерством оборони України і НАТО. У межах виконання цього плану сторони обмінялись візитами делегацій високого рівня [25, арк. 59]. Розпочалась практична участь України в заходах ПЗМ, а також спільні навчання під егідою НАТО [25, арк. 60].

Підсумовуючи, можна зазначити, що передумовою впровадження ПЗМ було припинення „холодної війни” і, відповідно, якісна зміна воєнних загроз, що мали регіональний характер. У цих складних геополітичних умовах країни Європи розглядали НАТО як надійну військово-політичну організацію, здатну забезпечити мир і стабільність в регіоні. Є підстави вважати, що завдяки програмі ПЗМ було заповнено „вакуум безпеки”, який утворився в результаті припинення „холодної війни”. Це дозволило налагодити співробітництво між НАТО і країнами Центральної та Східної Європи, що, у свою чергу, сприяло зміцненню стабільності в регіоні.

Перший етап співробітництва між НАТО і країнами Центральної і Східної Європи, що відбувався на рівні РПАС, носив політичний характер і, безумовно, сприяв розвитку партнерських відносин.

Проте діяльність РПАС мала суттєві обмеження, пов’язані з тим, що не було вироблено механізму практичного військового співробітництва між НАТО і країнам-партнерами, що не дозволяло в повній мірі залучати ресурси партнерів до спільних багатонаціональних заходів.

Враховуючи вищезазначене, ініціативу НАТО щодо впровадження ПЗМ можна вважати логічною і послідовною.

Особливість впровадження ПЗМ пов’язана також з обережним ставленням НАТО до Росії, яка не підтримувала ідею розширення НАТО. Проте участь країн-партнерів в ПЗМ дозволила окремим з них вже через три роки після запровадження програми приєднатись до НАТО. Враховуючи економічну ситуацію в країнах Центральної і Східної Європи, надана НАТО фінансова допомога робила ПЗМ привабливішою для партнерів та пом’якшувала адаптацію оборонних структур до нових геополітичних змін. Фінансова допомога, яка надавалась країнам-партнерам, мала свою специфіку, отже це питання потребує окремого вивчення.

Наприкінці ХХ століття Україна відігравала важливу роль в питаннях, пов’язаних з розбудовою колективної безпеки на європейському континенті, та априорі підтримувала ідею партнерства з НАТО. Складна геополітична та внутрішня ситуація, що виникла наприкінці ХХ століття, вимагала від військово-політичного керівництва держави виважених рішень, спрямованих на зміцнення стабільності в регіоні. Запровадження ПЗМ стало логічним продовженням і практичним доповненням діалогу на рівні РПАС. Приєднавшись до ПЗМ, Україна продовжила політичний діалог з НАТО. Участь ЗС України в заходах ПЗМ дозволила наблизити певні сили і засоби до стандартів (вимог) провідних країн світу, запровадити демократичний контроль над збройними силами та набутти взаємосумісності з військовими формуваннями НАТО. Приєднавшись до ПЗМ, Україна набула статусу партнера НАТО, що позначилось на політичному авторитеті держави. Зазначимо, що НАТО на той час розглядалась як єдина організація, здатна забезпечити стабільність та безпеку в регіоні.

Рішення про приєднання України до ПЗМ носило політичний характер. Процес приєднання України до ПЗМ відбувався в „закритому режимі”, що не відповідає нормам демократичного суспільства.

Аналіз подальшої участі України в ПЗМ дозволяє стверджувати, що вона набувала еволюційних ознак і була безумовно прогресивним явищем з точки зору інтеграції України в загальноєвропейську безпеку.

Література:

1. Програма „Партнерство заради миру”. Саміт НАТО-94, Брюссель. 10 січня 1994 р. / Офіс інформації та преси НАТО. Брюссель, Бельгія. – 8 с.
2. Документи про розробку законів України. – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі – ЦДА ВОВ України). – Ф Р-1. – Оп. 22. – Спр. 2212. – 21 с.
3. Укази Президента України, постанови Верховної Ради України, підготовлені з ініціативи Комісії з питань оборони і державної безпеки, та документи до них. – ЦДА ВОВ України. – Ф. Р-1. – Оп. 22. – Спр. 2213. – 69 с.
4. Служба Президента України з міжнародних питань. – ЦДА ВОВ України – Ф. 5233. Оп. 1. Спр. 363. – 23 с.
5. Комісія з питань оборони і державної безпеки. Листування з міністерствами, відомствами, організаціями. – ЦДА ВОВ України – Ф. Р-1. – Оп. 22. – Спр. 3779. – 5 с.
6. Довідник НАТО. Брюссель, Бельгія, 2006. – 384 с.
7. Співробітництво з НАТО, СЕНТО, РПАС – Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (далі – ГДА МЗС України). – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 7020. – 139 с.
8. Управління політичного аналізу та планування. – ГДА МЗС України. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 75166. – 120 с.
9. Управління політичного аналізу та планування (Співробітництво з НАТО, СЕНТО, РПАС). – ГДА МЗС України. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 7019. – 65 с.
10. Управління політичного аналізу та планування. – ГДА МЗС України. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 7516а. – 88 с.
11. Управління політичного аналізу та планування. – ГДА МЗС України. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 7525. – 19 с.
12. Співробітництво з НАТО, Північна Рада. – ГДА МЗС України. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 7516. – 144 с.
13. Управління євроатлантичного співробітництва. – ГДА МЗС України. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 8161. – 127 с.
14. Signatures of Partnership for Peace Framework Document. / <http://www.nato.int/pfp/sig-cntr.htm>
15. Управління євроатлантичного співробітництва. – ГДА МЗС України. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 8165 (185). – 96 с.

16. Канцелярія Президента України. - ЦДА ВОВ Україна - Ф. 5233. - Оп. 1. - Спр. 391. - 237 с.

17. Документи про розробку Постанови Верховної Ради України від 23 квітня 1999 року „Щодо відносин України і Організації Північноатлантичного Договору (НАТО)” /Стенограма/ - Архів Верховної Ради України. (Далі - АВР України). - Ф Р-1. - Оп. 22. - Спр. 6015. - 187 с.

18. Документи про розробку Закону України від 2 березня 2000 року „Про ратифікацію Угоди між державами - учасниками Північноатлантичного договору та іншими державами, які беруть участь у Програмі „Партнерство заради миру” (текст Закону, висновки, листування, стенограма). - АВР України - Ф Р-1. - Оп. 22. - Спр. 6026. - 78 с.

19. Співробітництво з НАТО. - ГДА МЗС України. - Ф. 1. - Оп. 4. - Спр. 8775 (185). - 58 с.

20. Режим доступу (<http://www.ukraine-nato.gov.ua/nato/ua/publication/content/2648.htm>).

21. Управління євроатлантичного співробітництва. - ГДА МЗС України. - Ф. 1. - Оп. 4. - Спр. 8160. - 48 с.

22. Режим доступу http://www.mil.gov.ua/index.php?lang=ua&part=ua-nato&sub=pzm_rd

23. Управління євроатлантичного співробітництва. - ГДА МЗС України. - Ф. 1. - Оп. 4. - Спр. 8159. - 125 с.

24. НАТО та проблеми євроатлантичної інтеграції України: навчальний посібник / Під загальною редакцією О. І. Пошедіна. - К.: НАОУ, 2004. - 352 с.

25. Управління євроатлантичного співробітництва. - ГДА МЗС України. - Ф. 1. - Оп. 4. - Спр. 8164. - 69 с.

26. Управління євроатлантичного співробітництва. - ГДА МЗС України. - Ф. 1. - Оп. 4. - Спр. 8157. - 59 с.

27. Управління євроатлантичного співробітництва. - ГДА МЗС України. - Ф. 1. - Оп. 4. - Спр. 8158. - 98 с.

28. Управління євроатлантичного співробітництва. - ГДА МЗС України. - Ф. 1. - Оп. 4. - Спр. 8163 (185). - 80 с.

29. Управління євроатлантичного співробітництва. - ГДА МЗС України. - Ф. 1. - Оп. 4. - Спр. 8162 (186). - 116 с.

УДК 32(477)(4-672ЄС)

Внутрішньополітичні фактори стримування євроінтеграційного курсу України

Тетяна Сидорук,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри країнознавства
Національного університету
„Острозька академія”

У статті пропонується аналіз особливостей внутрішньополітичного розвитку України в пострадянський період, що накладає обмеження на процеси внутрішнього реформування держави та її зовнішньополітичний курс. Стверджується, що політична еліта України й досі не виробила стратегічного проекту розвитку держави. Внаслідок цього вона не здатна здійснити радикальні реформи в країні і втілити в життя задекларовану стратегію „європейського вибору”.

Ключові слова: політична еліта України, реформи, європейська інтеграція, Європейський Союз.

The article offers analysis of the features of the internal political development in post-Soviet Ukraine, which impose restrictions on the processes of internal reform of the state and its foreign policy. It is alleged that the political elite of Ukraine still has no strategic projects of the state, except to gain and retain power. Because of this it is not able to implement radical reforms and „European choice” strategy.

Keywords: political elite of Ukraine, reforms, European integration, European Union.

Україна – сорокашестимільйонна країна зі значним економічним потенціалом – за майже 20 років своєї незалежності аж ніяк не стала стабільною державою, не кажучи вже про розвиток у ній демократії та добробут населення. Попри декларації українського керівництва про „європейський вибір” й до сьогодні не відбулося справжнього усвідомлення

необхідності просування України до Європейського Союзу і не вдалося розробити чіткої стратегії стосовно нашого найпотужнішого, принаймні в економічному плані, сусіда. У столицях країн-членів ЄС Україна набула іміджу класичної „пострадянської невдахи”.

Ключовими факторами, які зумовлюють такий стан справ, на нашу думку, є специфіка внутрішньополітичного контексту, яка гальмує як процеси внутрішніх реформ, так і наближення України до Європи; концептуальні вади сучасної східної політики ЄС загалом і щодо України зокрема; вплив інших зовнішніх гравців, зокрема – Росії, який слід розглядати як противагу європеїзаційному впливові ЄС.

Специфіка українського внутрішньополітичного контексту є одним з основних факторів, який обмежує можливості модернізації та європеїзації України. Приєднання до ЄС у цьому сенсі – не звичайна зовнішньополітична мета, адже вона може бути досягнута тільки за умови докорінних змін у внутрішній політиці [1, с. 85]. Характер і результати процесу внутрішнього реформування є центральними змінними, що визначають рівень співробітництва ЄС з Україною [6, с. 7]. У цьому контексті доцільно виокремити два рівні в залежності від внутрішніх суб’єктів і структур, на яких проявляються особливості внутрішнього українського політичного контексту – рівень політичних еліт і рівень громадянського суспільства.

Що стосується першого, то загальне сприйняття, оцінка та бажання реалізовувати євроінтеграційний курс України її політичною елітою є вельми суперечливими. На відміну від країн Центрально-Східної Європи, де політичні еліти мали велике бажання якомога швидше „порвати” з комуністичним минулим і „повернутися” в Європу, Україні такого бажання бракує [10, с. 8 – 9]. М.-А. Вахудова довела, що найголовнішим чинником на початковому етапі перетворень у країнах колишнього соціалістичного блоку були наявність чи ненааявність достатньо потужної опозиції до комунізму, щоб узяти контроль над переходом: в тих східноєвропейських країнах, де опозиція була сильною, комуністи мусили поступитися владою, а дисиденти ставали політиками, встановлювали правила і розбудовували інституції, які сприяли запровадженню політичного плюралізму та рішучому реформуванню економіки. У країнах, де опозиція була слабкою і розділеною, неререформовані комуністи та інші кон’юнктуристи сконцентрували політичну й економічну владу, що дало їм змогу уповільнити та взяти під свій контроль перехід від комунізму [1, с. 81]. Це й пояснює, чому політики в Польщі, Угорщині та Чехо-Словаччині відразу після 1989 року досить успішно заклали підвалини ліберальних інституцій та економічних реформ. Ключ до цього питання слід шукати в існуванні сильних опозиційних рухів до 1989 року у вигляді груп, які задовго до початку зміни режиму глибоко засвоїли західну модель ліберальної демократії, верховенства права та ринкового капіталізму,

а згодом відіграли визначальну роль у розбудові демократії протягом перших перехідних років.

Наприкінці радянської епохи націонал-демократи в Україні мали достатньо сил для того, щоб добитися незалежності України, проте були недостатньо сильними, щоб прийти до влади. Незважаючи на це, у 1990-ті роки вони виявилися здатними завадити сповзанню України до цілковитого авторитаризму, що стало нормою для більшості інших країн Співдружності Незалежних Держав. Через те, що націонал-демократи виявилися неспроможними прийти до влади, вони не змогли й забезпечити проведення радикальних реформ і втілення стратегії „європейського вибору”, впровадженій, наприклад, у трьох балтійських державах. Україна навмання пішла „третім шляхом”, дотримуючись „багатовекторної” політики, яку підтримували колишні радянські еліти, що перетворилися на теперішню українську олігархію [2, с. 52].

Схоже на те, що політичні провідники України в 1990-х роках не мали жодного стратегічного проекту розвитку держави, переймаючись лише тим, щоб здобути й утримати владу. Серед них не було людей, які роками розмірковували над перетворенням своєї країни на ліберальну демократію, не представляли вони і групи, які колись чинили опір комуністичному режиму. Попри свою демократичну риторику, вони деформували демократичні інституції та саботували економічні реформи.

Після здобуття незалежності правляча еліта в Україні проводить політику „часткових реформ” [8, с. 204 – 205], яка принесла велику вигоду елітам, що вийшли зі старого режиму. Приватизація була наскрізь пронизана корупцією: правлячі еліти передавали державне майно своїм приятелям за дрібну частку його справжньої вартості. Дж. Гулд показав, що неліберальні демократії схильні обирати приватизаційні програми, які винагороджують наближених людей. Наближені кола „намагаються використати приватизацію як засіб переведення своїх позиційних активів, котрі вони успадкували від комунізму, в матеріальні активи” [7, с. 278]. Як зазначив С. Голмс, „успішні посадовці в посткомуністичному світі не мають прямого зацікавлення у запровадженні політичної прозорості або верховенства права в економіці та політиці” [9, с. 6].

Торгівля дешевими природними ресурсами (переважно металом), імпорт та реекспорт енергетичних ресурсів з Росії та Туркменістану, несправедливі умови приватизації і державні субсидії деяким секторам створювали сприятливі умови для нагромадження багатства новими підприємцями (часто колишніми лідерами радянської номенклатури). В обмін на підтримку консолідації напівавторитарного режиму при Л. Кучмі вони користувалися доступом до джерел політичної влади і економічного потенціалу країни [10, с. 9].

Результатом такої політики стали загальмовані економічні реформи, корумповані державні установи, приватизація на благо „наближених кіл”, пограбування держави, незавершеність переходу до ринку, що, у

свою чергу, відштовхнуло від України іноземних інвесторів. Корупція спотворила економічні реформи, зіпсувала нові інституції, підірвала віру громадян у ринкову економіку і залишила порожньою державну скарбницю, що викликало шалене зубожіння населення. Відтак в Україні сформувалась політико-економічна система, в якій ринок розвинутий погано, демократія формальна, громадянське суспільство слабе, національна ідентичність розмита, а верховенство права майже цілковито фіктивне [3, с. 36].

Сильна президентська влада в Україні, особливо під час другого терміну президентства Л. Кучми (1999 – 2004 роки), призвела до створення кланово-олігархічної системи. Затягування з всебічним політичним та економічним реформуванням дало змогу викристалізуватися новому класу впливових політиків і бізнесменів. Цей клас не мав вигоди від зміни способу врядування Україною, він мав вигоду від браку компетентних політиків і бюрократів, браку прозорості, слабкості громадянського суспільства та нерозвиненості змагальності політичних партій [1, с. 244]. Відтак політична й економічна влада опинилася в руках „кланів”, регіональних еліт і паразитичної бюрократії, над якими панував напівавторитарний інститут президентства [3, с. 36]. Однак напівавторитаризм як гібридна система, що утвердилась в Україні внаслідок компромісу між авторитарною владою й демократичною опозицією, мусив рано чи пізно поступитися місцем стабільнішій системі – демократичній або ж авторитарній. Здавалося, це питання вирішилось під час президентських виборів 2004 року. Втім, подальший розвиток ситуації залишав все менше підстав для оптимізму.

Після „помаранчевої революції” і в значній мірі у зв’язку з переглядом Конституції в грудні 2004 року повноваження Президента були ослаблені, з’явилося кілька центрів влади. Конституційна реформа спричинила дуалізм влади, що зробило політичну систему нестабільною. Постійні політичні кризи фактично не залишили часу на здійснення реформ. Політичний діалог з ЄС не супроводжувався необхідними внутрішніми політичними та економічними змінами. Для України з початку 2005 року європейська інтеграція стала основним пріоритетом зовнішньої політики, однак 2005 – 2009 роки стали не періодом прискорення реформ, а скоріше демонстрацією того, що неефективна політична система в поєднанні з безвідповідальними політиками може звести нанівець весь реформаторський потенціал влади [5].

Внутрішньокоаліційні конфлікти послабили реформаторський потенціал. Багато українців вважали, що досить привести опозиційні партії до влади – і все піде гаразд. Ці партії подавали себе як компетентних і сучасних, а виявилось, що лідери опозиції були неготовими і некомпетентними, а також надзвичайно роздробленими. Вони не могли створити команду, марнуючи час на боротьбу між собою. Внутрішні чвари, що тривали аж до президентських виборів 2010 року, залишили більшість реформ у довгій шухляді.

При тому, що треба віддати належне відчутним змінам за часів Президента В. Ющенка у таких сферах, як конкурентний політичний процес, демократичні вибори, свобода слова, вільні ЗМІ, на інших ділянках – боротьбі з корупцією, забезпеченні ефективності судової влади, в соціально-економічній сфері – помітних змін на краще не відбулося. Нестабільна економіка, бідність і безробіття, корупція та слабка система управління залишилися головними викликами для країни. Доступ до політичної влади й надалі сприймається як найкраща гарантія для забезпечення і захисту власних економічних інтересів. У межах такої системи основний інтерес політичної еліти полягає в отриманні короткострокових економічних вигід для себе. Хоча після „помаранчевої революції” політична еліта України і бізнес-групи, здається, в цілому мали розуміння користі і вигоди від європейської інтеграції, однак, мабуть, переважила боязнь короткострокових втрат, які вони могли понести, замість розуміння довгострокових економічних вигод від європейської інтеграції для країни і суспільства [10, с. 9].

Прихід нової владної команди 2010 року та повернення до старого варіанту Конституції, здавалося б, прибрали проблему неефективності політичної системи. Однак перші результати роботи нового уряду показують, що проголошені цілі європейської інтеграції часто розходяться з реальними пріоритетами політики нової влади, яка, використовуючи риторику необхідності реформ та проєвропейські гасла, керується цілями концентрації владних повноважень і ресурсів у своїх руках. Наприклад, після скасування (у доволі сумнівний спосіб з точки зору його легітимності) конституційної реформи в 2010 році, яке повернуло Президентів великі повноваження, Президент, з огляду на побажання подальшої демократизації з боку ЄС та інших західних гравців, заявив про необхідність вдосконалення Конституції, однак реальних кроків у цьому напрямі не спостерігається. Так, скажімо, у проєктах реформування судової системи Венеціанська комісія не відзначила жодного позитивного положення [5].

Нинішня владна команда мислить категоріями „порядку”, „стабільності”, „ефективної владної вертикалі”, а не розвитку на основі європейських норм, цінностей і стандартів – демократичних інституцій, верховенства права, свобод людини, конкурентного політичного процесу тощо. Тому євроінтеграційна риторика владної еліти є безумовною фальшивкою, продиктованою певними кон’юктурними потребами, а не щирим прагненням і готовністю виконувати всі євроінтеграційні вимоги. Можна припустити, що сьогоднішні українські керівники, декларуючи свої євроінтеграційні наміри, зовсім не прагнуть того, щоби Україна колись таки стала повноцінним членом європейської спільноти, тобто країною, де панує верховенство права, де адміністрація Президента виконує роль звичайної канцелярії, де суди і ЗМІ не залежать від виконавчої влади, де найвпливовіші бізнесмени (хоч би й друзі чи родичі Президента) мусять

платити податки і де писані закони не відрізняються від неписаних і застосовуються однаково для всіх.

Виконання вимог ЄС принесе істотні короткострокові втрати для політичної та бізнесової еліти в результаті посилення прозорості і конкурентності. Прозорість призведе до втрати прибутків від незаконних економічних схем, які „охороняються” політичними діями і дають можливість швидкого збагачення. Тому для політичної еліти видається кориснішим зберегти статус-кво, аніж реалізувати реформи в інтересах довгострокових вигід для країни та суспільства [10, с. 9]. З урахуванням конкретного українського контексту, характеру і соціальних уявлень політичних еліт, політичні еліти не бачать конкретних переваг від реалізації євроінтеграційного курсу для себе. Змінити таку систему доволі важко, оскільки всі, хто в змозі її змінити, не зацікавлені у жодних змінах, бо ж система цілком їх задовольняє.

Інтереси нової політичної команди і цілі реформ, які підтримуються Європейським Союзом, збігаються в дуже незначній кількості випадків, а отже, попри декларації про „європейський вибір”, в українській владі – інші пріоритети. Як довела М.-А. Вахудова, уряди неліберального зразка готові принести в жертву абстрактні переваги членства в ЄС задля захисту своїх політичних та економічних інтересів [1].

Але чому ж тоді вони повністю не відвертаються від Євросоюзу? Вони не можуть цілком зректися проекту європейської інтеграції, оскільки цей проект популярний серед виборців, а також через те, що він приносить негайні економічні винагороди, зокрема ширший доступ до ринку та міжнародної фінансової допомоги. Українська політична еліта прагне належати до клубу європейських політичних лідерів. Схвалення з боку Заходу зміцнює внутрішню довіру до них як до реформаторів, тоді як позики з Заходу і торговельні угоди забезпечують конче необхідні економічні ресурси. Ці факти демонструють, що надання фінансової підтримки міжнародними інституціями для урядів, які насправді налаштовані проти реформ, контрпродуктивне, позаяк завдяки їй ці уряди отримують можливість „радше відкладати, а не довершувати структурне пристосування” [1, с. 95]. Доки майбутнє членство не є чітко визначеним, вимоги до нього не уточнені, моніторинг внутрішньополітичного життя епізодичний, правлячі еліти можуть одночасно вимагати членства в ЄС і безкарно продовжувати свою внутрішню рентоорієнтовану поведінку.

Україні й до цього часу було можливим зберігати хороші відносини з ЄС і навіть повільно йти шляхом інтеграції без необхідних внутрішніх реформ. Тобто, хоча реформи не здійснювалися, це не ставило під загрозу відносини з Європейським Союзом, що дозволяло українській еліті зберігати респектабельний імідж „європейської”, принаймні в очах своїх громадян.

З огляду на незгоду серед держав-членів щодо бажаності дальшого розширення взагалі, не дивно, що ЄС не дотримується якоїсь послідовної

політичної лінії щодо України, котра, очевидно, стала на шлях, який віддаляє її від вступу до ЄС (в рейтингу стану демократії в країнах світу за 2010 рік Democracy Index Україна посіла 67 місце, тобто опустилась на 14 пунктів у порівнянні з 2008 роком (53 місце). Західні уряди виявились затиснутими між двома потенційними небезпеками: з одного боку, вони остерігаються спричинити ізоляцію України, а з іншого – побоюються наділити західною легітимністю неліберальних правителів. Основний підхід, який вбачається більшістю держав-членів ЄС доцільним, вимагає уникати кроків, які ізолюватимуть уряд України. Адже, з одного боку, жорстка позиція ЄС щодо внутрішніх реалій в Україні може викликати ізоляцію, економічну скруту і похитнути демократію, якщо український уряд і суспільство звернуть свої погляди назад до Москви в пошуках захисту. З цієї точки зору активізація контактів з ЄС може розглядатись як спроба поступової зміни урядової політики шляхом залучення та співпраці, а маргіналізація радше зашкодила б процесу демократизації, аніж посприяла б йому. З іншого боку, тісніша співпраця з урядом України передбачатиме підтримку недемократичних сил, що може поставити під сумнів прихильність ЄС до базових демократичних цінностей. У підсумку, як ми бачимо сьогодні, залучення та співпраця беруть гору над недопущенням.

Однак оскільки Європейський Союз не застосовує своїх важелів впливу на внутрішні реалії в Україні, українська влада має змогу продовжувати „ганятися за двома зайцями”. З одного боку, вона декларує намір набути повноправне членство в ЄС як свою стратегічну мету, а з іншого – не змушена приводити своє внутрішньополітичне життя у відповідність з правилами ЄС, бо не має перед ним жорстких зобов’язань. Свого часу активні важелі ЄС (дисципліна передвступного процесу) перекрили можливості для правлячих еліт Словаччини, Румунії та Болгарії вдавати підготовку до членства і водночас використовувати спотворену реформу для отримання економічних рент. Отже, якщо не буде ретельно розроблених інструментів дії активних важелів ЄС на внутрішнє життя України, українські еліти і надалі зможуть виправдовуватися дискримінацією з боку ЄС (його небажання говорити про перспективи членства з Україною) і далі безкарно правити собі, що вони досі й роблять [1, с. 248].

Ситуацію ще більше ускладнює те, що суспільство в Україні залишається амбівалентним щодо напрямку, яким має рухатися Україна. За останні роки стан помітно погіршився через розчарування у перспективах європеїзації України, що пов’язано як з нездатністю політичної еліти здійснювати реформи, так і невизначеною позицією ЄС щодо України. Отже, з огляду на громадську думку, не має жодного сенсу для політичної еліти йти на вибори, орієнтуючись головню на пов’язані з ЄС питання. Це було добре продемонстровано під час президентської кампанії 2010 року,

коли питання європейської інтеграції, на відміну від відносин з Росією, не стали пріоритетними в порядку денному.

До сьогодні внутрішні імпульси до реформування та модернізації України є мінімальними, а проєвропейські інтереси громадськості недостатньо потужні для послідовного руху в напрямі впровадження норм і правил ЄС. Причому, в науковій літературі часто вказується на те, що наявність у суспільстві значних консолідованих груп впливу, зацікавлених у впровадженні європейських стандартів і здатних виступати локомотивом внутрішніх перетворень, є головною передумовою для ефективного їх здійснення [6, с. 8]. Однак більшість дипломатичних та фінансових зусиль ЄС спрямована на уряд України, тоді як рівень співпраці між ЄС та організаціями громадянського суспільства залишається невисоким. Дослідження, проведене Інститутом відкритого суспільства, показало, що в 2007 – 2009 роках тільки 0,37 % від фінансування ЄС було спрямоване на підтримку зусиль організацій громадянського суспільства [10, с. 15]. Щоб євроінтеграція успішніше стимулювала реформи, Європейський Союз повинен працювати не лише з українською владою, яка за роки незалежності так і не стала активним реформатором, але й з громадянським суспільством, яке може здійснювати необхідний внутрішній тиск, якщо усвідомлюватиме свій прямий інтерес в цих реформах.

Важливим способом зміцнення впливу ЄС на процес реформ в Україні вбачається сприяння популяризації переваг інтеграції в ЄС в простий і зрозумілий спосіб для різних аудиторій країни. Якщо суспільство буде краще обізнаним про переваги європеїзації, воно стане вимогливішим до політичної еліти у плані задоволення внутрішніх вимог, необхідних для здобуття вигід від інтеграції з ЄС. В такий спосіб Європейський Союз може стимулювати тиск на владу зсередини через підтримку проєвропейських внутрішніх акторів, сприяння консолідації орієнтованих на реформи акторів, поліпшення інформаційного середовища в країні. Власне, за допомогою таких важелів Європейський Союз зробив свій безпосередній вклад у поразку рентоорієнтованих правлячих еліт на переломних виборах 1996 року в Румунії, 1997 року в Болгарії та 1998 року в Словаччині [1, с. 206 – 207].

Отже, Європейському Союзу варто посилити попереджувальні заходи щодо політичної еліти України та водночас сприяти створенню нових орієнтирів для діяльності громадянського суспільства. Іншими словами – більше „батоїв” для держави, більше „пряників” для громадянського суспільства. У відносинах з громадянським суспільством України Євросоюз може спиратися на досвід, набутий у ході розширення в Центрально-Східній Європі.

Література:

1. **Вахудова М.-А.** Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / М.-А. Вахудова ; Пер. з англ. Т. Цимбала. – К. : Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2009. – 379 с.

2. **Кузьо Т.** Пострадянські перетворення в Україні: теоретико-порівняльний аналіз // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В. Ісаїва ; Пер. з англ. А. Іщенка. – К. : Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2004. – С. 45 – 70.

3. **Мотиль О.** Україна в теоретичній перспективі: песимістичні прогнози, оптимістичні контраргументи та одна чи дві провокації // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В. Ісаїва ; Пер. з англ. А. Іщенка. – К. : Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2004. – С. 30 – 44.

4. Співробітництво України з ЄС: оцінки громадян // Національна безпека і оборона. – 2008. – №6 (100). – С. 37 – 56.

5. **Чумак В.** Яким чином європейська інтеграція може сприяти реформам в країнах Східного партнерства? // В. Чумак. – Режим доступу: <http://uipp.org.ua/index.php?page=our-team>

6. **Шаповалова О.** Європейський Союз – Україна: межі нормативної сили / О. Шаповалова // Відносини Україна – ЄС в умовах сучасних викликів. – Режим доступу: <http://www.fes.kiev.ua/new/wb/media/publikationen/letzte-Fassung.pdf>

7. **Gould J.** Out of the Blue? Democracy and Privatization in Post-Communist Europe / J. Gould // Comparative European Politics. – 2004. – №1(3). – P. 277 – 311.

8. **Hellman J.** Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions / J. Hellman // World Politics. – 1998. – №50 (2). – P. 203 – 234.

9. **Holmes S.** Crime and Corruption after Communism: Introduction / S. Holmes // East European Constitutional Review 6. – 1997. – № 4. – P. 6–8.

10. **Solonenko I.** The EU's „transformative power” towards the Eastern neighbourhood: the case of Ukraine / I. Solonenko. – August 2010. – Access mode: http://www.jep-berlin.de/fileadmin/website/09_Publicationen/SPES_Policy_Papers.pdf.

УДК 327.7

Сучасна ООН як дорадчий інститут глобального управління

Артем Сапсай,

кандидат політичних наук,
асистент кафедри міжнародних організацій
і дипломатичної служби
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка

Стаття присвячена проблемі трансформування ООН в глобальний транснаціональний форум, її сучасному потенціалу як дорадчого інституту глобального управління. Розкриваються структурно-функціональні характеристики ООН як провідного актора глобального управління, з'ясовуються основні канали та механізми реалізації дорадчого управління.

Ключові слова: реформування ООН, глобальне управління, міжнародний форум.

The article deals with the problem of transforming the UN into the global transnational forum, and its capacity as a deliberative institution of global governance. The author defines the structural and functional characteristics of the UN as a leading actor of global governance, as well as, the main UN's channels and mechanisms of deliberative governance.

Keywords: reforming of the UN, global governance, international forum.

ООН і сьогодні залишається унікальною багатосторонньою структурою, яка за своїм місцем у міжнародних відносинах, універсальністю та багатогранністю сфер діяльності не має собі рівних. Разом з тим, глобальний характер діяльності, різнобарвний склад учасників, що належать до „сім'ї ООН”, різниця в умовах роботи та статутних положеннях перетворюють сучасну систему ООН на громіздкий важко керований конгломерат.

В цьому сенсі питання про реформування Організації та її інституцій задля підвищення ефективності функціонування набуває в умовах постбіполярного світу особливої актуальності.

Загалом проблемі реформування ООН присвячено чимало досліджень українських науковців, зокрема – О. Болгова [1], С. Віднянського [2], А. Мартинова [3], Ю. Мацейка [4]. Безпосередньо питання реформування ООН в контексті зміцнення потенціалу організації у розв'язанні глобальних проблем сучасності розглядається у праці В. Кучинського [5]. Проблеми реформування окремих органів ООН досліджуються у працях Р. Губаня [6] і Ю. Скорохода [7]. Провідні доктрини з реформування ООН представників західної політичної думки висвітлюються у праці С. Білошицького [8].

Метою нашого дослідження є визначення потенціалу Організації як дорадчого інституту глобального управління. В цьому зв'язку основна увага буде зосереджена на таких аспектах, як: 1) з'ясування можливих форм реалізації глобального управління; 2) відповідності сучасної ООН умовним формам глобального управління; 3) дослідженню основних каналів та механізмів реалізації дорадчого управління ООН.

В межах теорії міжнародних відносин термін „управління” здебільшого втрачає специфічні конотації, характерні для нього в теорії державного управління чи теорії управління в цілому. Така ситуація зумовлена переважно неоднозначністю та хаотичністю соціальних процесів у світовому просторі, що ускладнює чітке наповнення тих чи інших явищ відповідним змістовим значенням. Разом з тим, дискусії про глобальне управління та його роль в сучасній світовій політиці, що розгорнулися в міжнародній науковій спільноті ще наприкінці 1990-х років, залишаються актуальними і сьогодні. В цьому відношенні глобальне управління стало однією з пріоритетних тем для наукового аналізу, а також увійшло до університетських підручників і програм з міжнародних відносин та світової політики.

У своєму загальному розумінні глобальне управління може бути позначене як процес підтримання певних норм і принципів міжнародного співробітництва за допомогою відповідних інститутів, способів втримання світополітичних зв'язків і світового порядку від різних конфліктів та подій, що дестабілізують суспільство [9].

На сьогодні в науці склалося кілька основних тверджень щодо глобального управління, які одночасно стосуються й оцінки гіпотетичних перспектив еволюції світового порядку в цілому. Зокрема, до найбільш поширених уявлень про глобальне управління необхідно віднести концепцію „світового уряду”, що спирається на ідеї монополярного світу, невпинного зміцнення позицій та глобального домінування певної наддержави. В практичному плані така версія глобального управління сприяє зміцненню ролі наднаціональних структур та інститутів, а також постійному – на основі домінування спочатку групи держав, а згодом єдиної монолітної структури – узгодженню позицій та в кінцевому

результаті виробленню єдиного політичного курсу світового розвитку, вектора розвитку світового порядку.

Близькою до ідеї формування глобальної держави є концепція „політичного управління глобальним розвитком”, яка передбачає відкрите домінування провідних країн та їх коаліцій, які виробляють колективні стратегії та підштовхують розвиток світових процесів у вигідному для себе напрямі. Ця концепція доволі чітко окреслює реальну ситуацію, що склалася в сучасному світі та знаходить підтвердження у частковому підпорядкуванні глобальних структур типу МВФ, Світового Банку, СОТ та G-8 групі провідних держав світу.

Супутньою до цієї концепції виступає також ідея „глобального співробітництва” або ж ідея поліцентричного світу, яка стверджує, що розв’язання спільних (глобальних) проблем у світовій спільноті буде здійснюватися не шляхом нав’язування волі найсильнішого (чи найсильніших), а через діалог всіх учасників міжнародних відносин [10, с. 14].

Виходячи з наявності принаймні трьох стрижневих підходів до трактування глобального управління, останнє в цілому може бути позначене нами як констеляція та взаємодія різних міжнародних інститутів – держав, міждержавних угруповань, міжурядових та неурядових організацій, наднаціональних структур, залучених до вироблення та упорядкування конкретних принципів, норм і правил поведінки на світовій арені, а також розв’язання глобальних проблем і викликів сучасності. У свою чергу, функціональна активізація в глобальному вимірі саме міжурядових, наднаціональних та неурядових акторів міжнародних відносин створює підвалини для виокремлення, відповідно, трьох можливих форм реалізації глобального управління, а саме – міжурядової, наднаціональної та транснаціональної.

Фокусуючи основну увагу саме на аспекті управлінського потенціалу ООН, одним з основних постає питання про те, якій саме з поміж умовно окреслених форм міжнародного управління найбільше відповідає її сучасна архітектура та основні механізми функціонування. Щодо цього представники основних політичних шкіл міжнародних відносин дотримуються різних думок. Зокрема, реалісти вважають, що ООН повністю відображає головні принципи міжурядового підходу (intergovernmentalism) та має, як і раніше, розглядатися в якості класичної міжурядової організації. Зокрема, згідно з твердженнями прихильників міжурядового підходу, Організація Об’єднаних Націй: 1) створена урядами держав-членів; 2) керівництво її роботою здійснюють представницькі консультативні (по суті – міжурядові) органи; 3) Організація має постійний секретаріат; 4) делегати, які представляють інтереси своїх урядів та держав, значною мірою здійснюють розробку загальної політики і спільних програм у процесі переговорів та консультацій; 5) як і будь-які міжурядові організації, структура ООН передбачає забезпечення умовної міжурядової

системи необхідним адміністративним апаратом та механізмами дії, завдяки яким держави можуть спільно впроваджувати в життя ідеї і проекти, які вони неспроможні реалізувати поодиночки [11, р. 55].

Альтернативною до міждержавного підходу є інтерпретація ООН як глобальної наднаціональної потуги. Таке твердження залишається популярним серед представників школи політичного лібералізму чи ідеалізму, які визначають ООН як світовий уряд, що стоїть над державами-націями на міжнародній арені та здатний самостійно вирішувати глобальні питання і проблеми світової спільноти.

Термін „світовий уряд” використовується, втім, у дещо іншому значенні порівняно з традиційним урядом суверенної держави. Зокрема, як зазначає співробітник Потомакського інституту політичних досліджень Д. Кей, статус Організації Об'єднаних Націй в сучасному світі є дещо подібним, але не тотожним статусу національного уряду в межах держави. Конкретизуючи свою тезу, дослідник підкреслює, що ООН як світовий уряд в даному випадку не є новим типом уряду, а скоріше відображає наднаціональні риси Організації, яка здатна відносно ефективно організовувати свої держави-члени та діяти відповідно до глобальних потреб і проблем людства. З огляду на це, очікування міжнародної спільноти від ООН як наднаціонального світового уряду можуть бути поділені на чотири категорії: 1) зміцнення міжнародного миру та безпеки з легітимними зобов'язуваними механізмами та повноваженнями; 2) створення ефективних та мирних засобів розв'язання міжнародних проблем; 3) надання всебічної допомоги нерозвиненим країнам та країнам, що розвиваються; 4) функціонування в якості головної структури з досягнення балансу інтересів держав-членів з метою виконання поставлених перед собою цілей [12, р. 59].

На противагу реалістам та ідеалістам, представники транснаціоналізму зазначають, що в XXI столітті ООН починає все більше перетворюватись на розмитий або навіть невизначений міжнародний інститут. Незважаючи на свою назву, ООН сьогодні вже не вкладається у традиційні категорії міжнародної організації, хоча і не набуває рис і якостей, якими оперують представники ідеалістичної школи міжнародних відносин, вдаючись до роздумів про формування світового наддержавного уряду. Транснаціоналісти підкреслюють, що, згідно з першими проектами та планами, ООН мала слугувати загальносвітовим інститутом колективної безпеки, однак з початком безпосередньої діяльності її цілі, методи, функції і структура охопили набагато ширший масив проблем і завдань, що постали перед людством. З одного боку, Організація була створена за рахунок та для реалізації інтересів незалежних суверенних держав. З іншого боку, в процесі розширення сфер своєї діяльності ООН набула вигляду транснаціональної глобальної структури, яка нині частково представляє та опікується інтересами недержавних акторів. Зокрема, членами ООН, як і раніше, залишаються лише держави. Разом з тим, Організація невпинно

поглиблює взаємодію та розширює канали представництва широкого спектра неурядових організацій та представників громадянського суспільства незалежно від їх національності та державних кордонів [11, р. 55].

Зі свого боку, вступаючи в інтерпретаційний дискурс стосовно сучасного статусу ООН, зазначимо, що питання її міждержавного, наднаціонального чи транснаціонального виразу має ставитися в пряму залежність від проблеми ефективного управління Організацією, її здатності належно забезпечувати розв'язання глобальних та найбільш нагальних проблем сучасності. Так, характерною рисою функціонування ООН протягом останніх десятиліть є дедалі більше посилення тенденцій, що сигналізують про: 1) зменшення потенціалу суверенних держав у справі ефективного розв'язання низки проблем внутрішнього та міжнародного значення за одночасної спроби держав забезпечити власні інтереси та зберегти свій статус як виняткового актора в межах ООН; 2) розширення присутності та посилення ролі суб'єктів громадянського постнаціонального суспільства в міжнародних відносинах з одночасним збільшенням сфер їх залучення до роботи ООН. В цьому контексті зміцнення, з одного боку, міждержавних рис Організації, що може відображатися у її консервуванні як інструменту забезпечення інтересів та впливу винятково національних держав, створює небезпеку ефективному реагуванню ООН на такі ключові тенденції сучасності, як посилення міжнародної взаємозалежності, врахування інтересів постнаціонального суспільства, відповідності процесам загальної демократизації світу. З іншого боку, абсолютно незалежна від національних інтересів діяльність Організації може стати результатом повного заперечення принципу державного суверенітету як одного з ключових в її Статуті та загального нівелювання легітимності цього глобального інституту. Відповідно, одним з актуальних завдань на сучасному етапі залишається трансформування ООН у широкоформатний багатосторонній інститут, що, по-перше, репрезентує та гарантує баланс інтересів різних (як урядових, так і неурядових) суб'єктів сучасних міжнародних відносин; по-друге, враховує та адекватно реагує (приймає рішення) на сучасні загальносвітові тенденції, проблеми і виклики. В цьому сенсі одним з можливих та найбільш прийнятних, на нашу думку, шляхів у вирішенні вищезначених завдань є перетворення ООН на глобальний транснаціональний форум.

В концептуальному вимірі міжнародний форум становить собою політико-культурний концепт, що відображає модель „відкритого простору” з проведення широких дискусій, обміну загальними ідеями, думками та конкретними позиціями, що не лише впливає на становлення і розвиток нового конкретного стану речей чи ситуації, але й сприяє визначенню спільних інтересів та дій учасників відповідного форуму. Форум слугує своєрідним каталізатором у процесі подолання перешкод та ускладнень, які виникають в ході міждержавних контактів,

завдяки можливості своїх учасників спільно та на рівній основі вносити рекомендації щодо розв'язання конкретних проблем. Така риса суттєво відрізняє форум як політичний інститут від інституту міжурядових переговорів, оскільки останній зберігає примат управління національними інтересами та необхідністю для їх забезпечення ведення „торгів” (bargaining) на противагу вільній дискусії (discussion) чи обговоренню (deliberation) [13, p. 86].

Особливість обговорення полягає в тому, що воно засноване на аргументації та переконанні як неієрархічних засобах управління з метою досягнення мотивованого консенсусу, а не на компромісі за результатами позиційних торгів, як у випадку переговорів. Одночасно основна ідея обговорення полягає у залученні всіх зацікавлених сторін до процесу взаємного переконання стосовно нормативної обґрунтованості тих чи інших правил.

Що стосується практичної реалізації дорадчого механізму прийняття рішень, то робота форуму як безпосереднього прикладу відповідного механізму має супроводжуватися виконанням принаймні трьох основних умов. По-перше, в рамках форуму не повинен застосовуватись механізм голосування з питання, яке обговорюється. По-друге, всі члени форуму мають бути формально рівними стосовно ролі, яку вони відіграють в рамках форуму. По-третє, має існувати база спільних цінностей, досвіду і норм учасників форуму. Деякі вчені (наприклад, А. Маурер) додають до перелічених вище ще й четверту умову, яка передбачає відкритість процесу обговорення спільних проблем. Втім, ця умова не є обов'язковою, а саме обговорення може відбуватися як у відкритому, так і в закритому форматі [14, s. 132].

Коли йдеться безпосередньо про ООН, то можна стверджувати, що її сучасна структура та основні механізми функціонування в цілому відповідають трьом вищезазначеним базовим вимогам до роботи дорадчого інституту. Зокрема, звертаючись до питання про такий механізм, як голосування, що не практикується в рамках форуму, відзначимо, що ще 1961 року американський дослідник міжнародних організацій Ч. Алжер увів поняття „безрезольційного впливу”, або „впливу без рішень” („non-resolution consequences”) ООН. Ч. Алжер вивчав та пояснював ситуації, за яких остаточний вихідний результат діяльності Організації з формальної точки зору залишався не досить чітким, оскільки розгляд та вирішення того чи іншого питання проводилися без процедури голосування та прийняття рішень. Тим не менше, дослідник стверджував, що навіть в таких (або саме в таких) ситуаціях ООН продовжувала ефективно сприяти вирішенню проблем розв'язання міжнародних конфліктів та зміцнення миру [15].

Що стосується формальної рівності членів форуму, то вона може бути більш-менш відображена як у площині відносної рівності самих держав-членів ООН (наприклад, під час роботи сесій Генеральної Асамблеї),

так і в площині відносної рівності представників неурядових установ з представниками урядів держав. Зокрема, що стосується першого аспекту, то Генеральну Асамблею можна віднести до найпершого глобального майданчика з політичних обговорень і дискусій, на якому „малі” або „слабкі” (з точки зору теорії міжнародної стратифікації) держави можуть на рівних виступати в дебатах з „великими” державами чи навіть з супердержавами. В другому випадку можна відзначити, що представники неурядових інститутів на рівні з представниками держав теж широко представлені та беруть активну участь у заходах, що проводяться під егідою ООН. Яскравим прикладом у цьому відношенні є серія всесвітніх конференцій ООН з актуальних тем міжнародного життя (навколишнє середовище, права людини, соціальний розвиток). 1994 року Генеральний секретар ООН Б. Бутрос-Галі визнав, що неурядові організації є однією з основних форм участі населення в житті сучасного світу і що участь неурядових структур в роботі міжурядових організацій є своєрідною гарантією їх політичної законності [16, с. 65].

Що стосується наявності бази спільних цінностей, досвіду і норм учасників форуму, то можна констатувати, що й нині ООН залишається головним контрибютором у справі вироблення генералізованих правил, за якими діють актори на міжнародній арені. При цьому, низка проблемних питань щодо дотримання принципів і Статуту ООН в цілому відображає не брак поміж членами ООН єдності у прихильності до встановлених цінностей і норм, а насамперед їх суперечливий зміст, що породжує гострі суперечності при їх практичному дотриманні. В цьому сенсі, як засвідчили події останніх двадцяти років, особливо крихким залишається баланс у співвідношенні захисту прав людини, з одного боку, та невтручання у внутрішні справи, з іншого, як ключових принципів ООН.

Загалом, характеризуючи ООН як багатосторонній дорадчий інститут, можна виокремити три ключові функції, що відображають її потенціал як інституту управління в сучасних міжнародних відносинах.

По-перше, політичні процеси, які відбуваються в Організації Об'єднаних Націй, створюють середовище, в якому може встановлюватися дружба між делегатами, котрі репрезентують різні держави-члени, в тому числі й між делегатами держав, які поза межами ООН мають мало спільного. Встановленню дружніх відносин сприяє робота штаб-квартири ООН, яка забезпечує постійні контакти делегатів, їх взаємодію в численних неформальних зустрічах. Стала взаємодія делегатів, її різний формат (в тому числі й протистояння позицій) створюють передумови для розвитку дружніх відносин, що в окремих випадках може навіть перевершувати стан формальних дипломатичних відносин між державами в цілому. Деякі дослідники (наприклад, М. Дж. Петерсон), а також колишні дипломатичні функціонери ООН (зокрема, Й. Кауфманн) зазначають, що особисті контакти можуть чинити значний вплив на хід та результати політичних дебатів в межах Організації, полегшуючи делегатам процеси обміну

ідеями, формування умовних коаліцій та спільної роботи з широкого кола питань, які обговорюються [17; 18].

Водночас мережа зв'язків, що виникає завдяки дружнім відносинам, створює можливості для гнучкішої взаємодії держав, ніж це є можливим через офіційні дипломатичні канали. В результаті це дозволяє делегатам вивчати сфери потенційної згоди чи співробітництва незалежно від офіційної державної політики або навіть всупереч їй. В окремих випадках уряди можуть інструктувати своїх делегатів в ООН максимально використовувати дружні відносини як засіб взаємодії з недружніми країнами, тоді як дипломатам, залученим до двосторонніх відносин, – зберігати статус-кво [19, р. 110]. За винятком цих особливих випадків, щоденна взаємодія між „дружніми” делегатами дозволяє здійснювати постійний обмін ідеями і пропозиціями між різними державами, тим самим створюючи підґрунтя для офіційних дипломатичних ініціатив у двосторонніх відносинах або в інших міжнародних організаціях, в межах яких делегати, що беруть у них участь, позбавлені відповідних мереж контактів.

По-друге, важливого значення „безрезольюційний” вимір діяльності ООН набуває в контексті проблеми побудови миру, оскільки забезпечує значні можливості для обміну інформацією між державами в межах Організації в цілому. В цьому контексті універсальний характер членства в ООН, а також широкий діапазон її порядку денного забезпечують отримання великої кількості інформації, що нагромаджується до початку, під час роботи та після закінчення засідань тих чи інших її органів. Це, в тому числі, пропозиції, що висувуються державами-членами, репортажі, підготовлені секретаріатом, письмові зауваження, що поширюються зацікавленими неурядовими міжнародними організаціями, а також записи окремих делегатів, що стосуються їх формальних і неформальних розмов з іншими учасниками. Загалом участь у роботі ООН вимагає від держав-членів бути в курсі справ щодо низки проблем, які насправді можуть не становити для них безпосереднього інтересу та не бути об'єктом вивчення, якби не той факт, що останні є об'єктом вивчення та розв'язання Організацією. В цьому сенсі участь в діяльності ООН дає можливість обмінюватися інформацією з ширшим колом держав та недержавних акторів, у тому числі й з тими, що можуть не становити інтересу або взагалі ігноруватися.

Доступ до нових джерел інформації сприяє ефективному прийняттю рішень в ООН, особливо з точки зору реалізації та дотримання угод, які вже досягнуті. Разом з тим, навіть без закріплення конкретних результатів, доступ до інформації може сприяти докладанню більших зусиль із зміцнення миру за межами організації шляхом надання можливості державам глибше зрозуміти інтереси і проблеми, актуальні як для їх потенційних союзників, так і супротивників. Нарешті, технічний характер багатьох питань ООН, від питань роззброєння до проблеми розвитку,

дає делегатам держав та іншим учасникам можливість безпосередньо взаємодіяти з фахівцями та експертами з питань, що обговорюються.

По-третє, „безрезольційний” аспект діяльності ООН є процесом, що може сприяти зміцненню миру в ситуаціях, коли держави-члени починають розвивати нові напрями політики без попереднього офіційного рішення Організації. Ч. Алжер зазначає, що такі зміни можуть з’явитися внаслідок двох взаємопов’язаних тенденцій. Перша тенденція пов’язана з розширенням зацікавлення держав у включенні питань, які держава раніше не бажала виносити на розгляд, оскільки такі питання безпосередньо не відповідали її національним інтересам. Та як тільки ці питання постають на порядку денному Організації, держави можуть відчувати непрямий тиск і потребу просування нової політики, навіть якщо ці питання не стосуються їх безпосередньо. Відповідне розширення зацікавленості може зумовити потребу внесення змін до інших політичних позицій, які вже визначені, і в результаті може вплинути на процес зміцнення миру в сферах, котрі прямо не стосуються нових питань порядку денного [15, р. 135].

Друга тенденція стосується питання, яким чином багатостороння дипломатія ООН сприяє зміні конфігурації тих чи інших міждержавних коаліцій щодо розв’язання конкретної проблеми [20, р. 656]. В першому випадку це питання зачіпає проблеми забезпечення та реалізації зовнішньополітичних інтересів малих держав, а також держав, що розвиваються, хоча може становити й неабиякий інтерес для держав з широким дипломатичним представництвом у світі. В другому випадку цей аспект особливо важливий в контексті загальної проблеми зміцнення миру, оскільки спільна діяльність нових коаліцій та груп інтересів, що виникають або формуються всупереч функціонуванню старих, може створювати передумови для гальмування процесів конфліктності й антагонізму у відносинах між націями чи їх групами одночасно як в регіональному, так і в глобальному масштабі.

Висновки

1. В межах теорії міжнародних відносин термін „управління” залишається переважно розмитотою категорією. Виходячи з наявності принаймні трьох стрижневих підходів до трактування глобального управління, останнє в цілому може бути позначене як констеляція та взаємодія різних міжнародних інститутів – держав, міждержавних угруповань, міжурядових та неурядових організацій, наднаціональних структур, залучених до вироблення й упорядкування конкретних принципів, норм і правил поведінки на світовій арені, а також розв’язання глобальних проблем і викликів сучасності. При цьому функціональна активізація в глобальному вимірі міжурядових, наднаціональних та неурядових акторів міжнародних відносин створює підвалини для

виокремлення трьох можливих форм реалізації глобального управління – міждержавної, наднаціональної та транснаціональної.

2. Питання міждержавного, наднаціонального чи транснаціонального виразу ООН має ставитися в пряму залежність від проблеми ефективного управління Організації, її здатності належно забезпечувати розв'язання глобальних та найнагальніших проблем сучасності. Одним з найбільш прийнятних шляхів вирішення таких завдань є перетворення ООН на глобальний транснаціональний форум. Це має забезпечити трансформування Організації в широкоформатний багатосторонній інститут, що репрезентує та гарантує баланс інтересів різних суб'єктів сучасних міжнародних відносин, враховує та адекватно реагує на загальносвітові тенденції, проблеми і виклики.

3. Безпосереднім механізмом реалізації окреслених функцій є практичне використання та вдосконалення в межах ООН інструменту „безрезольційного впливу”. Це забезпечує можливості ООН як глобальному інституту дорадчого управління: а) створювати середовище, в якому встановлюються дружні відносини між делегатами, що представляють різні держави-члени; б) створювати підвалини для гнучкої взаємодії держав і недержавних акторів міжнародних відносин; в) забезпечувати доступ до нових джерел інформації, що сприятиме ефективному прийняттю рішень в самій ООН, особливо щодо реалізації та дотримання угод, які вже досягнуті; г) створювати можливості для глибшого розуміння учасниками інтересів і проблем, актуальних як для їх потенційних союзників, так і для супротивників.

Література:

1. **Болгов О.** Нова геополітична ситуація і реформа ООН / О. Болгов // Право України. – 1998. – №9. – С. 80 – 84.

2. **Віднянський С., Мартинов А.** Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем / С. Віднянський, А. Мартинов. – К.: Генеза, 2006. – 240 с.

3. **Мартинов А.** Позиція України щодо реформування ООН // Політика і час. – 2005. – №9 – 10. – С. 18 – 25.

4. **Мацейко Ю. М.** Історичний досвід реформування ООН і сучасність // ООН у системі міжнародних відносин / Ю. М. Мацейко. — К.: Либідь, 1995. – С. 5 – 24.

5. **Кучинський В.** З розумінням потреби істотних змін. ООН та геополітичні виклики сучасності: роль та ефективність організації у розв'язанні глобальних проблем / В. Кучинський // Політика і час. – 2004. – №3. – С. 3 – 8.

6. **Губань Р. В.** Проблеми реалізації проектів реформи Ради Безпеки ООН / Р. В. Губань // Юридичний журнал. – 2007. – № 11. – С. 64–74.

7. **Скороход Ю.** Проблема реформування Ради безпеки ООН: позиція України / Ю. Скороход // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2005. – Вип. 53. – Ч. I. – С. 14 – 17.

8. **Білошицький С.** ООН у системі глобального управління: перспективи реформування і демократизації // Гілея (науковий вісник). – 2010. – №30 // Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_30/Gileya30/P15_doc.pdf

9. **Rosenau J.** Along the Domestic-Foreign Frontier: Exploring Governance in a Turbulent World. Cambridge, 1997. – 488 p.

10. **Барабанов О.** Глобальное управление как тема для научного анализа // Антиглобализм и глобальное управление: Доклады, дискуссии, справочные материалы / О. Барабанов. – М.: МГИМО(У) МИД России, 2006. – С. 12 – 31.

11. **Cronin B.** The Two Faces of the United Nations: The Tension Between Intergovernmentalism and Transnationalism // Global Governance. – 2002. – No. 8. – P. 53 – 71.

12. **Kay D.** The Changing United Nations: Options for the United States. New York: The Academy of Political Science, 1977. – 226 p.

13. **Seimenis I. and Makriyannis M.** Reinvigorating the Parliamentary Dimension of the Barcelona Process: The Establishment of the Euro-Mediterranean Parliamentary Assembly // Mediterranean Quarterly. – Spring 2005. – Vol. 16. – Number 2. – P. 85 – 105.

14. **Maurer A.** Die Methode des Konvents – ein Modell deliberativer Demokratie? // Integration 26. – 2003. – No. 2. – S. 130 – 151.

15. **Alger C.** Non-Resolution Consequences of the United Nations and Their Effect on Internal Conflict // Journal of Conflict Resolution. – June, 1961. – Vol. 5. – No. 2. – P. 128 – 145.

16. **Чернявська Л. Н.** Міжнародні неурядові організації у світовій політиці: монографія / Л. Н. Чернявська. – К.: ВПЦ „Київський університет”, 2008. – 215 с.

17. **Peterson M. J.** The General Assembly in World Politics. Boston and London: George Allen & Unwin, 1986. – 320 p.

18. **Kaufmann J. and Schrijver N.** Changing Global Needs: expanding roles for the United Nations system. New York: Academic Council on the United Nations System, 1990. – 139 p.

19. **Alger C.** Personal Contact in Intergovernmental Organizations / Gregg R. and Barkun M. (eds.), Functions of the United Nations System. Princeton: Van Nostrand, 1968. – P. 104 – 127.

20. **Alger C. and Brams S. J.** Patterns of Representation in National Capitals and Intergovernmental Organizations // World Politics. – July, 1967. – Vol. XIX. – No. 4. – P. 646 – 663.

УДК 324

Особливості виборів до регіональних рад у країнах – членах Європейського Союзу

Тамара Ковальова,

кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціології та соціальних технологій
Національного авіаційного університету

Юлія Каплан,

кандидат політичних наук,
старший консультант
Національного інституту стратегічних досліджень

У статті досліджуються особливості виборів до представницьких органів влади регіонального рівня 17 унітарних країн – членів ЄС. З'ясовано, що на субнаціональному рівні застосовуються усі основні типи виборчих систем – мажоритарна, пропорційна і змішана. Найбільш поширеною є пропорційна система з різними видами можливих преференцій виборців щодо голосування за окремих кандидатів.

Ключові слова: виборча система, субнаціональний рівень, регіональна рада, мажоритарна, пропорційна, змішана виборча система, преференції, „єдиний голос, що передається”, розмір округу.

The article studies the characteristics of electoral systems in representative bodies at the regional level of 17 unitary member states of the EU. The author determined that all the basic types of electoral systems: majoritarian, proportional and mixed are applied at the subnational level. The most common is the proportional system of different types of possible preferences of voters to vote for individual candidates.

Keywords: electoral system, subnational level, regional council, majority, proportional, mixed electoral systems; preferences, „single transferable vote”, district size.

Характер виборчої системи на субнаціональному рівні є одним з важливих чинників забезпечення ефективної діяльності органів регіональної влади, реалізації принципів самоврядування та децентралізації влади в країні загалом.

Основні типи виборчих систем в країнах ЄС на субнаціональному рівні

Регіональні виборчі системи у країнах ЄС зазнавали досить істотних змін з часу свого виникнення. Загальний аналіз процесів їх розвитку за останні п'ятдесят років засвідчує вплив на них чинників різної природи. Для країн „старої Європи” (Франції, Іспанії, Великої Британії, Данії, Нідерландів) ключовим фактором став процес децентралізації влади задля підвищення ефективності системи державного управління, а для східноєвропейських та балтійських країн основним чинником розвитку виборчих систем стали завдання розбудови демократичних політичних систем та вступ до Європейського Союзу.

Мажоритарна система виборів (majority or plurality) [1] передбачає перемогу за принципом відносної чи абсолютної більшості. Вона застосовується переважно в одномандатних округах, і тоді спрацьовує правило, за яким переможець отримує все (first-past-the-post). Слід відзначити, що за мажоритарним принципом можуть обиратися як індивідуальні кандидати (uninominal majority), так і політичні партії (party-list majority or plurinominal majority). Мажоритарна модель виборів окремих кандидатів, яка відома і в Україні, у країнах ЄС на регіональному рівні не використовується. При цьому, лише у двох країнах (Словаччині і Франції) застосовується мажоритарна система відносної та абсолютної більшості щодо партійних списків. У Франції, зокрема, [2] на рівні провінцій практикуються двотурові вибори у багатомандатних округах. У першому турі діє принцип абсолютної більшості, у другому – відносної. У виборах беруть участь політичні партії. За умови абсолютної (50 + 1 %) перемоги партії у першому турі партія отримує більшість місць у раді. Решта мандатів розподіляється між партіями, які подолали 5 % бар'єр пропорційно до отриманих ними голосів. Якщо жодна політична сила не одержує абсолютної підтримки, то організується другий тур, в якому можуть брати участь лише партії, що подолали 10 % бар'єр. Партія, яка набирає відносну більшість голосів у провінції, отримує чверть місць у раді, а решта місць розподіляється пропорційно між партіями, які у другому турі подолали 5 % бар'єр.

У Словаччині теж застосовується мажоритарна система відносної більшості у багатомандатних округах [3]. Списки партій відкриті, виборець має стільки голосів, скільки мандатів в окрузі. Жителі регіону мають право голосувати за кандидатів з різних списків. Депутатами стають кандидати, які набрали найбільше голосів у списку.

Перевагами мажоритарної системи є, на нашу думку, по-перше,

її простота і зрозумілість для виборців; по-друге, створення засад для формування стійкої та однорідної більшості у представницьких органах влади; по-третє, під час голосування за окремих кандидатів забезпечується зв'язок між кандидатом та виборцями і, відповідно, посилюється відповідальність депутата. Та все ж, попри всі свої переваги, мажоритарна система не забезпечує реалізації волевиявлення меншості чи окремих верств населення.

Пропорційна система (proportional representation) позбавлена відзначених вище вад [4]. Вона забезпечує пропорційне представництво різних груп населення, навіть найменших, а також реалізує максимально адекватне відображення уподобань населення у розкладі політичних сил відповідної ради. Слід зазначити, що в країнах-членах ЄС ця система найбільш поширена. Однак у кожній з них вона має свої особливості.

Найбільше країн віддають перевагу **пропорційній виборчій системі з відкритими списками та обмеженими преференціями** (closed but non-blocked lists) [5]. Така система дозволяє виборцям надавати преференції від одного до кількох кандидатів.

У Данії жителі регіону мають право віддати свій голос або за одного кандидата, або за увесь список в цілому. Підтримка окремого кандидата одночасно враховується як голос за увесь список [6]. Пропорційна система з преференцією одного голосу діє ще у кількох країнах: у Польщі на рівні воєводств [7], у Швеції на виборах до окружної ради (лену) [8], в Естонії [9] та Нідерландах [10].

У Чеській Республіці теж діє пропорційна виборча система з преференціями, однак у виборців може бути до чотирьох голосів для впорядкування списку політичної сили. Разом з тим, виборці можуть голосувати одночасно і за увесь список, якщо погоджуються з ранжуванням самої політичної сили.

Право не лише надавати преференцію кандидатові у списку, але й викреслювати прізвище кандидата мають виборці Латвії. Зокрема, на виборах до окружних рад країни жителі округів мають право відзначити знаком „+” кандидата, якого вони підтримують, і викреслювати того, якого не підтримують. Позначка „+” свідчить про особливу підтримку кандидата [11].

В кількох країнах застосовується **пропорційна виборча система з закритими списками** (closed and blocked). Це, зокрема, Іспанія [12], Португалія [13], Румунія [14]. Виборець має право голосувати лише за політичну партію загалом. Слід відзначити, що в Іспанії та Португалії пропорційна система з закритими списками діє і на загальнонаціональному рівні.

Іншим різновидом **пропорційних виборів з відкритими списками є система з єдиним голосом, що передається** (single transferable vote) [15]. Така система застосовується на виборах до Асамблеї Північної Ірландії [16], а також Ірландії [17]. Вона передбачає право виборця ранжувати

увесь список кандидатів у депутати. Для цього виборець проти прізвища кандидата ставить цифри від „1” до „N” в залежності від розміру списку. При цьому „1” означає найпріоритетнішу преференцію. Таким чином, виборець ранжує кандидатів у списку під номерами 1, 2, 3 ...N. Такий метод дозволяє мінімізувати відсоток втрачених голосів виборців, оскільки забезпечує послідовну передачу голосів у зазначеному виборцем порядку. Як тільки кандидат з головною преференцією (під номером „1”) набирає необхідну кількість голосів для отримання депутатського мандата, наступні голоси за нього переадресовуються на користь кандидата під номером „2” і так далі за списком.

Для поєднання переваг мажоритарної і пропорційної систем застосовуються так звані „змішані” форми: („additional-member system”, або „mixed-member system”, або „combined system”). Йдеться, перш за все, про поєднання персонального голосування в одномандатному окрузі та голосування за партійні списки у багатомандатному окрузі.

Змішана (мажоритарно-пропорційна) система передбачає наділення виборця двома голосами, один з яких він віддає за окремого кандидата від округу, а другий – за список політичної партії. У такий спосіб обираються асамблеї Лондона, Шотландії та Уельсу [18].

Змішана система діє в Італії [19]. Вибори до 20 регіональних рад прямо пов’язані з виборами президента регіону. Виборець отримує два бюлетені. В одному він голосує за кандидатуру президента (цей голос зараховується до підтримки партії, яка висунула кандидата). Другим бюлетенем виборець голосує за список партії, зокрема, за одного кандидата від неї, що теж зараховується на користь партії. Таким чином, **в Італії партійний список кандидатів до регіональних рад є напіввідкритим**. Партія президента отримує 20 % місць у раді. Решта місць (80 %) розподіляються між іншими політичними силами пропорційно до рівня їх підтримки жителями регіону. Якщо коаліція партій, що підтримувала переможця виборів президента регіону, здобуває за підсумками виборів більше 50 % від загальної кількості місць у регіональній раді, то квота президента регіону у регіональній раді зменшується до 10 % місць, а відсоток мандатів, які розподіляються за результатами голосування за партійні списки, збільшується до 90 %. Так трохи розширюється представництво опозиції у регіональній раді. Навпаки, коли президентська коаліція здобуває менше 40 % місць, то президентська квота доповнюється додатковими (щодо загальної кількості місць) мандатами з тим, щоби президент мав у раді принаймні 55 % місць. Така законодавча норма передбачена з метою сприяння формуванню у регіональній раді стабільної пропрезидентської більшості [20].

В Угорщині на рівні регіонів теж діє змішана виборча система [21]. Зокрема, у 19 областях на виборах до регіональних рад застосовується пропорційно-мажоритарна система, яка передбачає персональне голосування в одномандатних округах та за списки політичних партій у багатомандатних. Винятком є столиця, яка має адміністративно-

територіальний статус області, однак рада Будапешта обирається лише за пропорційною системою.

Таким чином, у 17 європейських країнах на субнаціональному рівні переважає пропорційна виборча система з преференціями. Найбільш поширеними є так звані обмежені преференції, а саме: відкритий список і можливість виборця віддавати перевагу одному (майже в усіх країнах з такою системою) чи кільком кандидатам (Чехія – виборці мають до чотирьох голосів). У Словаччині, незважаючи на те, що її виборча система є мажоритарною (вибори списків політичних партій за принципом відносної більшості), населення може надавати преференції і при цьому має стільки голосів, скільки розподіляється мандатів. Модель із закритими списками використовується у трьох країнах (Іспанія, Румунія, Португалія). На регіональному рівні у цих країнах не використовується мажоритарна система з персональним вибором.

Особливості технічно-процедурних норм

Ефективність реалізації будь-якої моделі виборчої системи залежить від її конкретних параметрів: від розміру округу за кількістю депутатів, які від нього обираються (магнітуда); від кількості депутатських мандатів, що розподіляються; від рівня прохідного бар'єра; від стану партійної системи та кількості політичних партій; від особливості політичної структурованості суспільства (зокрема, на рівні регіону); від переліку суб'єктів висування кандидатів на отримання мандатів виборного органу; від методів переведення отриманих голосів у мандати.

Як свідчать результати загального огляду виборчих систем регіонального рівня 17 країн ЄС, найбільш поширеною формою є пропорційна система з різними видами виборчих списків. Найчастіше використовуються напіввідкриті списки та система „єдиного голосу, що передається”. Треба зазначити, що пропорційна система з преференціями потребує особливих умов для адекватної реалізації виборчих прав громадян на персональне голосування в межах партійного списку.

По-перше, на функціонування виборчої системи регіонального рівня істотно впливають особливості адміністративно-територіальної структури країни. Вагомим чинником є чисельність населення регіону. За наявності лише одного багатомандатного округу існуватиме великий за кількістю населення виборчий округ, що ускладнює громадянам надання преференцій у великому списку кандидатів. Для забезпечення ефективного преференційного голосування, як правило, великий регіон під час виборів поділяється на кілька багатомандатних округів. Це характерно, зокрема, для виборчих систем регіонального рівня у Швеції, Естонії, Італії та Польщі. В основному партії можуть включати до свого списку лише кандидатів від відповідного округу (забезпечення місцевого представництва), а самих кандидатів у такій кількості, скільки мандатів є у

відповідній раді. Однак кількість кандидатів у списку може бути й більшою, наприклад, в Естонії вона дорівнює кількості місць у раді плюс два.

Слід також відзначити, що на рівень репрезентативності виборного органу впливає магнітуда округу. Зокрема, великий за розміром округ передбачає розподіл більшої кількості мандатів, що, відповідно, підвищує можливості представництва ширшого спектра політичних сил. Одним із серйозних вад великих округів вважається послаблення зв'язку між виборцями і депутатами.

Кількість депутатських місць в обласній раді безпосередньо прив'язана до кількості населення регіону. Так, у Чехії кількість депутатів у регіональній раді прямо пропорційна населенню: від 10.001 до 50.000 – від 15 до 35 депутатів; від 50.001 до 150.000 – від 25 до 45 мандатів; більше 150.001 жителя – від 35 до 55 депутатів. В Угорщині кількість депутатів асамблеї графств може бути від 40 до 90. Якщо не більше 70.000 населення, то до ради входять близько 30 депутатів. У Латвії теж чітко визначені розміри обласних рад: якщо населення 50.001 та більше, то рада складається з 15 депутатів. У польських воєводствах, в яких проживає не менше 1 млн. населення, рада складається щонайменше з 45 депутатів. На кожні 500 тис. населення більше 1 млн. додається 5 депутатських мандатів.

Великого значення у формуванні ефективних регіональних рад набуває прохідний виборчий бар'єр, який може сприяти чи, навпаки, не сприяти успіхові великих (потужних) партій. Високий відсотковий бар'єр зменшує кількість малих партій, які можуть потрапити до ради. У цих країнах рівень прохідного бар'єра коливається від 3 % до 5 %. У Франції відсоток, необхідний для проходження у другий тур, найвищий – 10 %. У Польщі, Румунії, Латвії, Естонії прохідний бар'єр дорівнює 5 %. В Іспанії він різний у різних провінціях – від 3 % до 5 %. У Литві та Угорщині необхідно подолати 4 %. Найнижчий прохідний бар'єр (3 %) – в Італії та Швеції.

Реалізація пропорційної виборчої системи з преференціями потребує іншого важливого чинника, а саме досить високого рівня розвитку партійної системи. Йдеться про наявність невеликої кількості розвинутих партій. Це спрощує політичний вибір громадян, оскільки простіше обрати кандидатів від 5 – 6 партій, ніж від кількох десятків. Наявність потужних політичних партій теж пов'язана з особливостями політичної структуризації суспільства. За значних переваг тієї чи іншої політичної сили в регіоні важливо забезпечувати представництво прав та інтересів меншості (певних соціальних груп, етнічних меншин тощо).

Важливим чинником повноцінної реалізації права громадян обирати і бути обраними є забезпечення права самовисування та висування незалежних кандидатів, не маючи при цьому антиконституційних обмежень, зокрема таких, як членство у політичній партії. У більшості країн Європи суб'єктами висування кандидатів до обласних рад можуть бути окрім партій й громадські організації, групи населення, окремі виборці.

Найширший спектр таких суб'єктів передбачений чеським законодавством. У Чехії окрім партій суб'єктами виборчого процесу можуть бути політичні рухи, об'єднання партій і рухів, незалежні кандидати, об'єднання незалежних кандидатів, а також об'єднання партій і рухів. У Польщі таке право мають громадські організації та 300 жителів воєводства, які змогли зібрати відповідну кількість підписів щодо висування незалежного кандидата. У Словаччині незалежний кандидат для свого балотування має зібрати трохи більше підписів жителів регіону, а саме 400. У Латвії право висувати кандидатів можуть мати, окрім зареєстрованих юридично партій і блоків, незареєстровані політичні об'єднання. В Естонії законом про вибори на місцевому рівні передбачено право окремого громадянина одноосібно висувати незалежного кандидата.

Разом з тим, у деяких країнах лише партії можуть визначати кандидатів. Зокрема, винятково політичні партії є суб'єктом висування кандидатів у депутати обласних рад Португалії, що цілком закономірно, оскільки це зумовлюється наявністю в цій країні пропорційної системи з закритими списками. Така ж норма існує і в Литві, хоча там, як зазначалося вище, діє пропорційна система з напіввідкритими списками.

Висновки

1. У розглянутих нами країнах ЄС на регіональному рівні немає абсолютно ідентичних виборчих систем. У 17 країнах використовуються переважно два типи виборчих систем – пропорційна і змішана.

2. У жодній з розглянутих нами виборчих систем регіонального рівня не передбачено мажоритарних виборів з персональним голосуванням за окремих кандидатів, у кожній тією чи іншою мірою практикується голосування за партійними списками. Таким чином, на регіональному рівні визнається важливим забезпечення повноцінного політичного представництва різних соціальних груп та сприяння політичній структуризації суспільства.

3. Особливістю виборчих систем регіонального рівня країн ЄС є домінування різновидів пропорційної системи з відкритими списками та преференціями, орієнтація на забезпечення права виборця висловлювати своє ставлення до окремих кандидатів з партійних списків. Значного поширення набула модель „єдиного голосу, що передається”, яка передбачає право громадян визначати своє ставлення до кожного кандидата з партійного списку. Система „єдиного голосу, що передається” забезпечує мінімізацію втрати голосів виборців в обох проблемних для інших форматів пропорційних систем випадках – при голосуванні за кандидата, що не має шансів на перемогу, і при голосуванні за кандидата, що має суттєву підтримку.

4. У розглянутих країнах ЄС немає однакових виборчих систем на регіональному рівні. Обрані моделі залежать від цілей, які ставлять центральні та місцеві органи влади. Зокрема, задля розбудови ефективної

і стабільної партійної системи використовуються закриті списки та досить високий прохідний бар'єр (близько 5 %). З метою підвищення ефективності місцевого самоврядування створюються передумови для злагодженої співпраці органів влади на місцевому рівні тощо.

5. У більшості європейських країн на законодавчому рівні закріплено право виборців на регіональних виборах висувати в умовах пропорційної системи незалежних кандидатів або висуватися самостійно. Ця норма забезпечує, по-перше, конституційне право громадян вільно обирати та бути обраними; по-друге, сприяє посиленню зв'язку виборців зі своїми кандидатами у депутати; по-третє, є одним із засобів забезпечення такої функції регіональних представницьких органів влади, як представництво інтересів усього населення регіону.

Література:

1. Voting systems / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.electoral-reform.org.uk/votingsystems/systems.htm>

2. Conduct of elections in France // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ambfrance-uk.org/French-elections-2007-French.html>

3. Місцеві вибори в Україні: проблеми правового регулювання / [За редакцією Ковриженка Д. С.]. – К. : ФАДА, ЛТД, 2006. – С. 21.

4. Conduct of elections in France / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ambfrance-uk.org/French-elections-2007-French.html>

5. Electoral systems and voting procedures at local level / Council of Europe / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://books.google.com.ua/books?id=s97xJsYkGqwC&pg=PA29&lpg=PA29&dq=local+voting+system+in+Italy&source=bl&ots=c1sagj9hGi&sig=z5EifCcMT-Yue4dHwDndEox3OnE&hl=uk&ei=Je9iS7uRBZzkmgPLrKkr&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=2&ved=0CA0Q6AEwATgK#v=onepage&q=local%20voting%20system%20in%20Italy&f=false

6. **Hanan Elva.** Audit of Institutional Structures and Electoral Systems at Local Level in six EU member states / Hanan Elva. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.ucd.ie/dempart/workingpapers/audit.pdf>

7. **Kowalczyk A.** Local Government in Poland. Decentralization: Experiments and Reforms/ A. Kowalczyk / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lgi.osi.hu/publications/2000/25/Chapter_5.PDF

8. Місцеві вибори в Україні: проблеми правового регулювання / [За редакцією Ковриженка Д. С.]. – К. : ФАДА, ЛТД, 2006. – С. 24.

9. Estonia: Local Government Council Election Act (2002 as amended 2004) / Legislation Database of OSCE / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://legislationline.org/topics/country/33/topic/6>

10. Місцеві вибори в Україні: проблеми правового регулювання / [За редакцією Ковриженка Д. С.]. – К. : ФАДА, ЛТД, 2006. – С. 19.

11. Latvia: Election Law On City and Town Councils, District Councils and Pagasts Councils (1994 as amended 2004) / Legislation Database of OSCE / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://legislationline.org/topics/country/19/topic/6>

12. Electoral systems and voting procedures at local level / Council of Europe / [Електронний ресурс].

– Режим доступу : http://books.google.com.ua/books?id=s97xJsykGqwC&pg=PA29&lpg=PA29&dq=local+voting+system+in+Italy&source=bl&ots=c1sagj9hGi&sig=z5EifCcMT-Yue4dHwDndEox3OnE&hl=uk&ei=Je9iS7uRBZzkmgPLrKkr&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=2&ved=0CA0Q6AEwATgK#v=onepage&q=local%20voting%20system%20in%20Italy&f=false

13. **Freire Andre.** Second Order elections and electoral cycles in Democratic Portugal, 1975-2002. / Andre Freire / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ics.ul.pt/publicacoes/workingpapers/wp2003/WP3-2003.pdf>

14. Romania: Law on Election of Local Public Administration (2004). / Legislation Database of OSCE / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://legislationline.org/topics/country/8/topic/6>

15. Voting systems / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.electoral-reform.org.uk/votingsystems/systems3.htm#STV>

16. Northern Ireland Assembly elections. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.aboutmyvote.co.uk/how_do_i_vote/voting_system/local_government_elections_in.aspx

17. Guide to Ireland's PR-STV System. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.environ.ie/en/LocalGovernment/Voting/PublicationsDocuments/FileDownload,1895,en.pdf>

18. Local elections in England, Scottish Parliamentary elections, National Assembly for Wales elections. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.aboutmyvote.co.uk/how_do_i_vote/voting_system/local_government_elections_in.aspx

19. Місцеві вибори в Україні: проблеми правового регулювання / [За редакцією Ковриженка Д. С.]. – К. : ФАДА, ЛТД, 2006. – С. 15-16.

20. Il sistema elettorale [Електронний ресурс] // La Repubblica. it. – Elezioni regionali. – Режим доступу: <http://www.repubblica.it/speciale/2005/elezioni/regionali/sistema.html>.

21. Hungary: Act on Election Local Municipal Government, Representatives and Mayors (1990) / Legislation Database of OSCE / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://legislationline.org/topics/country/25/topic/6>

УДК 321.72

Особливості функціонування тіньових урядів у деяких західних країнах

Ганна Негуляєва,
аспірант кафедри політичних наук
Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка

На основі аналізу наукових джерел автор робить спробу сформулювати ключові особливості функціонування тіньових урядів у деяких країнах, зокрема, у Великій Британії, Канаді, Австралії.

Ключові слова: тіньовий кабінет міністрів, опозиція, парламент, вестмінстерська система, лідер опозиції.

In the article, on the basis of the analysis of scientific sources, the author made an attempt to formulate the main features of the functioning of the shadow cabinet in foreign countries: the UK, Canada and Australia.

Keywords: shadow cabinet, opposition, parliament, the Westminster system, the leader of the opposition.

Ефективна діяльність опозиційних сил є запорукою стабільності парламентського процесу та політичної системи країни в цілому. Побудова партнерських відносин з владою та участь на рівноправних умовах в політичному процесі вимагає від опозиційної партії чіткої стратегії роботи, що, відповідно, викликає необхідність створення певних формальних чи неформальних управлінських структур. Саме тому в останні роки українська політична еліта все більше звертається до концепції тіньового уряду, діяльність якого в західних країнах створює умови для конструктивного діалогу провладних та опозиційних сил. Практика функціонування такого органу в країнах вестмінстерської системи, яку ми маємо намір окреслити у цій статті, особливо показова та корисна з огляду на постійні спроби українського політикуму запровадити подібний інститут.

Проблема визначення ролі і місця тіньового кабінету міністрів у політичній системі активно розробляється західними вченими, починаючи з 1955 року. Саме тоді у Великій Британії запроваджується практика закріплення за кожним міністерством опозиційного представника та покладення на нього персональної відповідальності за всю опозиційну активність у певній сфері. Ґрунтовні дослідження низки британських вчених фактично створили теоретичну базу для подальшого вивчення діяльності тіньових урядів. Зокрема, у працях Д. Р. Тернера, Р. Паннета, Р. Келлі, Дж. Макінтоша, Д. Е. Макгенрі не лише проводиться думка про невід'ємність опозиційних урядів від британського парламентського процесу, але й ґрунтовно аналізується структура таких органів, права та обов'язки лідера опозиції, тіньових міністрів, парламентських секретарів, розглядається питання фінансування тощо.

Питанням особливостей функціонування тіньових кабінетів міністрів в інших країнах вестмінстерської системи присвячені дослідження К. Орт, Дж. Бейтмена, Р. Херра, П. Хендерсона, Г. Меддокса, Дж. Кларка та інших.

Батьківщиною тіньових урядів традиційно вважається Велика Британія, бо саме в надрах її політичної системи оформилися такі утворення. Місце та роль парламенту в політичній системі, домінування двох політичних партій, система розподілу виконавчої і законодавчої влади тощо створює ідеальний ґрунт для системного структурування як взаємовідносин влади й опозиції, так і роботи опозиційної фракції.

Дві найбільші партії створюють офіційно визнані сторони в Палаті громад – правлячу більшість та офіційну опозицію її Величності. Партія, що перемогла на виборах, формує уряд і парламентську більшість, а лідер цієї партії стає Прем'єр-міністром. Друга за кількістю партія стає офіційною опозицією, а її лідер – лідером опозиції. Таким чином, опозиція готова в будь-який час прийняти владу від правлячої більшості.

Незважаючи на те, що у Великій Британії немає конституційного визнання тіньового кабінету міністрів, він став загальноновизнаним інститутом та відіграє значну роль у парламентському процесі. Починаючи з 1930-х років, тіньовий кабінет консерваторів іменується консультативним комітетом лідера партії, тоді як лейбористський має назву парламентського (або дорадчого) [3, с. 15].

Практика формування тіньових кабінетів британської консервативної партії суттєво відрізняється від партії лейбористів. Лідер Консервативної партії особисто призначає склад тіньового кабінету, в його роботі немає будь-яких формальних правил, відповідно – стратегія роботи кабінету прямо залежить від позиції лідера. Робота Лейбористської партії, навпаки, чітко формалізована: фракція обирає лідера, тіньових міністрів, членів національного виконавчого комітету тощо [6, с.46].

Структурно тіньовий кабінет Великої Британії дублює ключові посади офіційного уряду, однак він має і власну ієрархію. Керівну роль відіграє лідер опозиції, який головує на регулярних засіданнях кабінету. Далі

за внутрішньою ієрархією стоять головні (старші) офіційні опозиційні представники (тіньові міністри), які опікуються сферою компетенції конкретного міністра. До структури тіньового кабінету входять і так звані внутрішні групи, або „внутрішній тіньовий кабінет”, що складається з осіб, наближених до лідера. Саме вони визначально впливають на формування опозиційної політики. Офіційно не входять до складу тіньового кабінету молодші опозиційні представники.

Посада лідера опозиції отримала офіційне визнання 1937 року з прийняттям закону про міністрів корони. Цим документом не лише визнано статус лідера опозиції, але й надано йому щорічне фінансування.

Ефективність тіньового уряду прямо залежить від злагодженої роботи опозиційних депутатів. Головна роль в цьому належить голові фракції та так званому головному „батогу” – головному організатору парламентської фракції. Його обов’язок – налагоджувати співпрацю членів фракції та координувати їх діяльність.

Ключову роль у процесі реалізації тіньовим кабінетом своїх функцій відіграють опозиційні представники, або тіньові міністри. Основоположним моментом їх діяльності є спеціалізація та система розподілу повноважень: за кожним міністерством закріплюється опозиційний представник, який контролює діяльність влади у певній сфері. Головними функціями тіньових міністрів є організація та координація роботи членів парламентської фракції щодо критики дій уряду у певній сфері, а також підготовка та презентація в парламенті альтернативних політичних рішень [12, с. 256].

Визнання інституту тіньового урядування на державному рівні виражається, крім іншого, в його бюджетному фінансуванні. Фінансова допомога опозиційним партіям у Палаті громад та Палаті лордів відома як „гроші Шорта” і „гроші Гренборна”. Зокрема, на реалізацію опозиційних функцій консервативна партія отримала 2009 року понад 4 мільйони фунтів стерлінгів [7].

Практика формування тіньових кабінетів міністрів характерна і для інших країн, що запровадили вестмінстерську модель парламентаризму. Особливо показовим є досвід Австралії і Канади, які ефективно поєднали британський зразок з вітчизняними особливостями політичної системи.

Обидві країни входять до складу Співдружності націй, мають федеративний устрій, двопалатні парламенти, главою держав залишається королева Великої Британії, представлена генерал-губернаторами, які призначаються за рекомендаціями урядів.

В основі австралійської системи законодавчої влади лежить модель британського парламентаризму, однак система взаємовідносин між штатами і федеральним урядом побудована за американською моделлю. Центральне місце в політичному житті належить трьом політичним силам, дві з яких формують опозиційну ліберально-національну коаліцію: це Ліберальна партія Австралії, Національна партія Австралії та Австралійська лейбористська партія.

За британським зразком, статус опозиції в Австралії ґрунтується на концепції лояльної опозиції, яка має суттєві можливості для впливу на парламентський процес. Особливо це проявилось після виборів 21 серпня 2010 року, адже обидві провідні політичні сили набрали майже однакову кількість голосів, відтак виявити переможця стало неможливим. Однак два незалежні депутати підтримали нинішнього прем'єр-міністра (представницю Лейбористської партії), а лідер опозиції одразу визнав свою поразку й пообіцяв поважати вибір колег.

Опозиційна команда чітко структурована. Вона складається з лідера опозиції та його заступників, лідера опозиції в Сенаті та його заступників, тіньового кабінету міністрів, парламентських секретарів та парламентських „батоїв”. Створення та діяльність тіньового уряду Австралії не регламентується на законодавчому рівні. Члени кабінету, на відміну від британських колег, не отримують додаткового фінансування.

Функціонування тіньових кабінетів Лейбористської партії та Ліберально-національної коаліції мають свої особливості. Зокрема, члени коаліційного тіньового уряду призначаються лідером опозиції, а сам кабінет міністрів умовно поділяється на „зовнішній” та „внутрішній”. До складу „зовнішнього” кабінету входять так звані молодші міністри, вони зазвичай не беруть участь у засіданнях уряду. Лейбористський кабінет, навпаки, обирається загальними зборами членів фракції, а право участі у засіданнях отримують всі тіньові міністри.

Тіньові міністри мають достатню свободу в процесі прийняття рішень у сфері їх компетенції. Головним завданням тіньового кабінету є ухвалення загальної концепції та позиції фракції, а не розробка цієї політики. Функції формування поточної політики надається іншій структурній одиниці опозиційного уряду – керівній групі опозиційної фракції, до складу якої входять лідери опозиції та їх заступники, парламентські секретарі та профільні міністри в залежності від теми обговорення [4, с. 56].

Місце лідера опозиції, на відміну від тіньового кабінету міністрів, визнане на федеральному рівні. Згідно з особливим положенням 1920 року, лідер опозиції отримує офіційну зарплатню та затверджене десяте місце у федеральному табелі про ранги.

За британським зразком, вирішення питань координації роботи опозиційних депутатів покладається на головного „батого” та інших опозиційних „батоїв”. Ця посада офіційно визнана 1994 року разом із створенням Головного комітету парламенту. „Батоги” обираються опозиційними депутатами (Лейбористська та Національна партії) або ж призначаються лідером опозиції (Ліберальна партія) [9].

Визначну роль у роботі опозиційних структур відіграють консультативно-дорадчі комітети та комісії, основною функцією яких є сприяння тіньовому кабінету у розробці політичної позиції партії. Кожна політична партія має свій ключовий комітет. У лейбористів це комітет

пріоритетного розгляду, у ліберально-національної коаліції – комітет з розгляду політики.

Отже наразі Австралія перебуває на шляху інституалізації тіньового уряду. З одного боку, об'єктивна необхідність його існування не піддається сумніву, з іншого ж боку – австралійська влада не поспішає надавати йому офіційного статусу на федеральному рівні.

Схожа ситуація склалася і в Канаді. Помилковою буде думка, що опозиційний уряд країни є лише копією британського зразка, адже країна має своєрідну партійну структуру, що стала базою для формування цього органу. В Канаді центральними елементами партійної організації є кокуси та профільні комітети кокусів партій (комітети, крім іншого, формуються і згідно з розподілом на конкретні сфери), що забезпечує професійну орієнтацію депутатів. Таким чином, поступово посади голів комітетів кокусів перетворились на посади опозиційних критиків, які спільно з колегами виступають в ролі альтернативного уряду [13, с. 119].

Після виборів 2006 року в канадському парламенті представлені три опозиційні партії: Квебекський блок, Ліберальна партія та Нова демократична партія. Найбільше депутатів має Ліберальна партія, яка й визнана офіційною опозицією; саме вона сформувала тіньовий кабінет міністрів.

Структура канадських тіньових урядів суттєво відрізняється від британських та австралійських, що пов'язано з традиціями партійної організації. Зокрема, в ієрархії членів опозиційного уряду з'явилась фігура так званого координатора, який є проміжною ланкою між лідером опозиції та тіньовими міністрами. Як зазначав у своєму прес-релізі від 24 жовтня 1973 року депутат парламенту Д. Мазанковський, їх основною функцією є „забезпечення впорядкованої та організованої розробки політики у сферах, що представляють широкі можливості” [11, с. 32]. Наприклад, координатор з енергетичної безпеки буде опікуватись діяльністю комітетів з промисловості, торгівлі, а також економіки та оподаткування щодо енергетичних питань. Так само і в інших сферах.

Відповідно, функція стратегічного планування перестає реалізовуватись тіньовим кабінетом міністрів в цілому, а стає прерогативою конкретних посадовців, які після погодження з лідером опозиції надають тіньовим міністрам рекомендації щодо здійснення парламентської активності в конкретних умовах.

Нині Ліберальна партія Канади, що перебуває в опозиції, має п'ять координаційних комітетів: комітет з планування політики (відповідає за комплексну розробку коротко- та довготермінової політики), комітет з економічного добробуту (Economic Prosperity), комітет з соціальних питань (Social Justice), комітет з екологічних питань (Environmental Sustainability) та комітет з закордонних справ (Canada & the World).

Іншою особливістю канадських тіньових урядів є відмова від копіювання урядових структур. Канадські кабінети міністрів формуються лише

відповідно до потреб опозиційної команди, а тому чисельність опозиційних представників значно відрізняється від кількості урядових міністрів. Зокрема, урядову команду представляють 36 міністрів, на протипагу яким працює 41 тінювий міністр. Така різниця пояснюється необхідністю приділяти додаткову увагу сфері чи проблемі, яка входить до компетенції „великого” міністерства з широкими повноваженнями.

Важливою особливістю опозиційної діяльності в Канаді, що має безпосередній вплив на парламентський процес, є паралельне функціонування тінювих кабінетів міністрів одразу кількох політичних партій. Після виборів 2006 року у 40-му парламенті сформувались три тінюві кабінети міністрів: офіційний тінювий кабінет Ліберальної партії, тінювий кабінет Квебекського блоку та тінювий кабінет Нової демократичної партії. Їх вплив на роботу парламенту мінімальний; основне їх завдання – внутрішня організація роботи фракції.

Дослідження діяльності тінювих кабінетів міністрів сфокусовані переважно на практиці країн вестмінстерської системи. Ґрунтовних досліджень щодо можливості ефективної роботи такого органу в інших політичних системах, на жаль, не здійснювалося. Однак практика низки країн свідчить, що більшість демократичних систем в тій чи іншій формі (з урахуванням особливостей партійної системи та парламентського процесу) можуть створити опозиційний уряд. Нині тінюві уряди створюються (постійно або час від часу окремими політичними силами) у Франції, Ірландії, Ізраїлі, Італії, Японії, ПАР. Ці країни прагнуть відшукати найоптимальніші моделі опозиційної організації, центральним аспектом якої обирають опозиційне урядування. Основною помилкою при створенні тінювих кабінетів міністрів є дублювання британської моделі, яку практично неможливо перекласти на інший ґрунт.

За останні роки влада та опозиція в Україні не раз мінялися місцями. Команда В. Януковича, перебуваючи в опозиції, навчилася критикувати дії влади, блокувати трибуну, формувати опозиційні інституції тощо, а БЮТ, „Наша Україна” та СПУ захищалися, використовуючи адмінресурс і тиск на опонентів. Після „коаліціади” влада й опозиція помінялись місцями, однак на практиці нічого не змінилось.

Україна, на жаль, і досі не має цивілізованих традицій опозиційної діяльності, владна еліта не зацікавлена в інституалізації опозиції та її органів, опоненти не вміють бути лояльними та конструктивними. В країні неформально існують майже всі засади для ефективного функціонування опозиційних утворень у форматі опозиційного уряду. Однак опозиційний уряд не має чітких механізмів впливу на парламентський процес та комплексної стратегії роботи. Причиною цього є не лише невизначеність прав та повноважень, а й небажання такі правила формувати. Фактично в Україні нібито й існує тінювий кабінет Блоку Ю. Тимошенко під керівництвом С. Соболєва, але основну функцію – висловлювати в парламенті критичні зауваження щодо рішень офіційного уряду у

відповідній сфері й оприлюднювати альтернативні рішення – наші опозиційні міністри фактично не виконують.

Британська політична модель змушує будь-якого міністра (офіційного чи тіньового) бути як яскравим оратором, так і сильним адміністратором. Український політикум, на жаль, поки має або тих, або тих.

Література:

1. **Бірс Дж. Д.** Права та обов'язки опозиційних партій у демократичних країнах. Програма сприяння парламенту України університету Індіани (Блумінгтон, США) // <http://www.pdp.org.ua/index.php?id=txt&a=1429>
2. **Гергун А.** Проблема інституціоналізації парламентської опозиції: американо-європейський досвід та українські реалії. – http://homopoliticus.org/ru/about/team2/artem_gergun/artikles
3. **Конончук С., Ярош О.** Уряд і „тіньовий кабінет”: як можлива вестмінстерська модель у політичному полі України? Дослідження проблеми / С. Конончук, О. Ярош. – К., Український незалежний центр політичних досліджень, 2007. – 44 с.
4. **Bateman Joel** In the shadows: the shadow cabinet in Australia. - Canberra: Dept. of Parliamentary Services, - 2008. – 84 p.
5. **Beloff M.** The Leader of Opposition // M. Beloff. – Parliamentary Affairs. - 1957-8. - pp. 155 - 162
6. **Brazier R.** Ministers of the Crown / R. Brazier. – New York, - 1997. – 417 p.
7. **Kelly R.** ShortMoney - <http://www.parliament.uk/documents/commons/lib/research/briefings/snpc-01663.pdf>
8. **Mackintosh, John P.** The British cabinet / John P. Mackintosh. – Toronto: Univ. of Toronto Press, 1962. – pp. 447 - 451
9. **Maddox G.** Australian democracy in theory and practice, fifth edn / G. Maddox. – Melbourne, 2005.
10. **McKenzie R. T.** British Political Parties: The Distribution of Power within the Conservative and Labour Parties / R. T. McKenzie. – Melbourne, 1955. – 626 p.
11. **Ort, Karen.** Shadow cabinet organization in Canada 1963-78 / Karen Ort. – The Universiti of British Columbia, 1978. – 124 p.
12. **Punnett, R. M.** Front-bench opposition; the role of the Leader of the Opposition, the Shadow Cabinet and Shadow Government in British politics / R. M. Punnett. - London, Heinemann, 1973.
13. **Jackson R. J., Jackson D.** Politics in Canada: Culture, Institutions, Behaviour and Public Policy / Robert J. Jackson, Doreen Jackson. – Ontario, - 2000. – 671 p.

Книжкова полиця

Азарян, А. А. Основи наукових досліджень : [навч. посіб.]. – Кривий Ріг: Вид. центр КТУ, 2010. – 230 с.

Актуальні проблеми і перспективи розвитку економіки України : матеріали Третьої наук.-практ. конф. молодих науковців, асп., здобувачів і студ., 17 – 18 лист. 2010 р. – Луцьк : РВВ Волин. нац. ун-ту ім. Л. Українки, 2010. – 503 с.

Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України : до 160-річчя від дня народж. : темат. зб. наук. пр. – К. : Такі справи, 2010. – 159 с.

Влада і суспільство: діалог через громадські ради : монографія / Шайгородський Ю. Ж., Андрійчук Т. С., Дідух А. Я. [та ін.] ; за заг. ред. Шайгородського Ю. Ж. – К.: ПАЛИВОДА А. В., 2011. – 146 с.

Горліс-Горський, Ю. Холодний Яр : спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру. – 12 вид., випр., доп. – К. ; Вінниця : Холодний Яр: Держ. картогр. ф-ка, 2010. – 501, [3] с. – (Українська воєнна мемуаристика; т. 1).

Демиденко, Г. Г. Великий князь Руси Ярослав Мудрий : науч.-попул. очерк. – Х. : Право, 2011. – 327 с.

Державна політика щодо місцевого самоврядування: стан, проблеми та перспективи : зб. матеріалів конф. : 7 – 9 жовт. 2010 р., Херсон. – Херсон : Олді-плюс, 2010. – 202 с.

Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: сучасний вимір, проекція у майбутнє (у рамках Конгресу української діаспори) = Diaspora as factor in strengthening the Ukrainian state within the international community: modern dimension, future trends (within the congress of ukrainian diaspora) : зб. матеріалів : Третя міжнар. наук.-практ. конф., 23 -25 черв. 2010 р., Львів. – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2010. – 591 с.

Жиленко, І. Р. Історія зарубіжної журналістики (від античності до II пол. XVIII ст.) : навч. посіб. – Суми : Вид-во СумДУ, 2010. – 284 с.

Історія української культури : курс лекцій. – К. : НТУУ „КПІ”, 2010. – 333 с.

История Украины : учебник. – К. : ВПЦ „Київ. ун-т”, 2010. – 631 с.

Качкан, В. Нев'януча галузка калини : Українські літератори, вчені, громадські діячі в діаспорі. – К. : [б. в.], 2011. – 267 с.

Киридон, А. М. Минуле в інтерпретаціях істориків: п'ять розвідок про пам'ять. – Рівне : РІС КСУ, 2010. – 128 с.

Ковалевський В. О. Інформаційна взаємодія у політико-владному полі великого міста. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 221 с.

Король, І. „Празька весна” 1968 року і реакція світової громадськості : 15 річниці Закарпат. держ. ун-ту присвяч. – Ужгород : Ліра, 2010. – 183 с.

Кривошея, В. В. Козацька старшина Гетьманщини : Енциклопедія. – К. : Стилос, 2010. – 791 с.

Масленіков, В. Стародавня історія України в легенді про братів-засновників Києва та в інших легендах і джерелах : іст. етимолог. слов. – Вид. 4-те. – К. : [б. в.], 2011. – 124 с.

Міжнародні відносини та світова політика : підручник. – К. : ВПЦ „Київ. ун-т”, 2010. – 863 с.

Назаров, І. В. Економічна історія : [навч.-метод. посіб.]. – К. : ВПЦ „Київ. ун-т”, 2010. – 183 с.

Нові можливості бізнес-асоціацій у глобалізованому світі. – К. : Ін-т власності і свободи, 2010. – 107 с.

Онисько, Г. Д. Основи інформаційних знань : навч. посіб. – Луцьк : РВВ Волин. нац. ун-ту ім. Л. Українки, 2010. – 125 с.

Пістун, М. Д. Сучасні проблеми регіонального розвитку : навч. посіб. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : ВПЦ „Київ. ун-т”, 2010. – 287 с.

Поліетнічні племена Буго-Дніпровського межиріччя в епоху раннього залізного віку. – Умань : ПП Жовтий, 2010. – 193 с.

Політологія : навч. посіб. – К. : Знання, 2011. – 415 с.

Політологія. Тестові завдання для самоконтролю : навч. посіб. – Луцьк : РВВ Волин. нац. ун-ту ім. Л. Українки, 2010. – 250 с. – (Посібники та підручники ВНУ імені Лесі Українки).

Полтавщина у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 (до 65-ї річниці Перемоги над фашизмом) : інформаційно-довідкове видання. – Полтава : АСМІ, 2010. – 294, [1] с. : фотогр.

Пономарів, О. Культура слова : Мовностилістичні поради. – 4-те вид., допов. – К. : Либідь, 2011. – 270, [1] с.

Попов, В. В. Програмне забезпечення сучасних персональних комп'ютерів : навч. посіб. – К. : ВПЦ „Київ. ун-т”, 2010. – 144 с.

Потятиник, Б. Інтернет-журналістика : навч. посіб. – Л. : ПАІС, 2010. – 243 с.

Практикум з історії Росії XVIII – XIX ст. : навч. посіб. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – 299 с.

Сохань Игорь. Философия благотворительности. Счастье и грех. – Киев: Наукова думка, 2010. – 288 с.

Тиводар, М. Етнологія : [навч. посіб.]. – Вид. 3-тє, випр. і допов. – Ужгород : Гражда, 2010. – 499, [4] с.

Українська мова в сучасному культурному просторі Східної України : матеріали міжрегіонал. наук.-практ. конф., Донецьк, 17 листоп. 2010 р. – Донецьк : Укр. культуролог. центр, 2010. – 246 с.

Політичний режим і народовладдя в Україні: специфіка та тенденції розвитку

Засідання „круглого столу” на таку тему в другій половині травня 2011 року проведуть Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України та Український центр політичного менеджменту – співзасновники журналу „Політичний менеджмент”.

Зібрання відбудеться в залі засідань Вченої ради Інституту.

В роботі „круглого столу” візьмуть участь науковці Інституту, вчені інших наукових установ, які працюють над цією тематикою.

Передбачається розглянути широкий комплекс актуальних теоретичних і практичних питань. Зокрема, політичний режим і народовладдя: методологічний контекст, взаємовідносини політичних режимів і форм правління та форм державного устрою, політичний режим і народовладдя в постсоціалістичних країнах СНД, Балтії, Центральної і Східної Європи.

Доповіді і повідомлення учасників „круглого столу” будуть оприлюднені в журналі „Політичний менеджмент”. (Матеріали слід подавати в електронному вигляді. Обсяг – не більше 30 тисяч знаків).

До речі, в номері журналу, який Ви тримаєте в руках, вміщено статтю члена редколегії „Політичного менеджменту”, доктора філософських наук, завідуючого відділом теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України професора Фелікса Рудича „Політичний режим в Україні: спроба політологічного аналізу”.

Оргкомітет

Вийшов у світ №2 (46) журналу „Соціальна психологія”

Черговий випуск „Соціальної психології” відкривається статтею доктора філософських наук В. Москаленко і наукового кореспондента Інституту психології ім. Г. С. Костюка Т. Зеленської „Діалектика ідентифікації та ідентичності в процесі самоідентифікації особистості”. У цьому ж номері надруковано закінчення статті доктора психологічних наук Г. Дьяконова „Діалогічна процесуальність антиноміко-онтологічної метафізики Павла Флоренського”.

Досить значним за обсягом вийшов розділ „Соціологія” – у ньому п’ять публікацій. Це, зокрема, статті доктора соціологічних наук В. Шедякова „Розвиток соціального партнерства та вдосконалення моделі модернізації”, кандидата соціологічних наук Д. Черняк „Політична освіта як один з чинників демократизації суспільства”, кандидата соціологічних наук Б. Слющинського „Легітимація культурних форм населенням сучасного Приазов’я”.

У розділі „Психологія особистості” читач знайде статті кандидата психологічних наук О. Колісника „Концепція переходу на постнекласичну парадигму взаємодії особистості зі світом шляхом духовного саморозвитку”, кандидата психологічних наук В. Кейсельмана (Дорожкіна) „Альтруїзм та ієрархія: взаємозв’язок понять”, кандидата психологічних наук Я. Зелінської „Ситуаційні детермінанти поведінки людини в стресових умовах”, доктора юридичних наук О. Цільмак „Класифікація дефініцій способів брехні”.

У розділі „Гендерні дослідження” вміщено статтю кандидата психологічних наук І. Бондаревської „Стилі міжособистісної взаємодії жінок – майбутніх менеджерів у залежності від типу гендерної ідентичності”.

Журнал публікує рецензію академіка НАПН України Н. Чепелевої на тематичний випуск журналу „Горизонти освіти”, який підготувала редакція цього часопису спільно з редакційно-видавничим відділом Севастопольського міського гуманітарного університету і лабораторією методології і теорії психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Випуск присвячено такій актуальній проблемі, як психологічні засади особистісно орієнтованої освіти.

Наступний номер „Соціальної психології” вийде у травні 2011 року.